Taner Akçam

Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu

TANER AKÇAM • Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu

TANER AKÇAM, 1953 yılında Ardahan'ın Ölçek köyünde doğdu. ODTÜ İdarî İlimler Fakültesi'ni bitirdi. 1973'den sonra ODTÜ-DER, ADYÖD gibi derneklerin kurucuları arasında yeraldı. 1975'de yayına başlayan *Devrimci Gençlik* dergisinin sorumlu yazışleri müdürü olarak, dergide komünizm ve Kürtçülük propagandası yapıldığı iddiasıyla yargılandı ve 1976 Mart'ında tutuklandı, 1977'de de yaklaşık 9 yıl hapis cezasına çarptırıldı. 1977'nin 12 Mart günü Ankara Merkez Kapalı Cezaevinden kaçtı ve aynı yılın Ekim ayında Almanya'ya girerken yakalanıp Münih Cezaevinde de üç ay yattı. 1978'den bu yana, Almanya'da siyasî göçmen kimliğiyle yaşıyor. Halen Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde araştırmacı olarak çalışıyor. Akçam'ın çeşitli dergilerde yayımlanmış çok sayıda makalesinin yanısıra, sözkonusu enstitüdeki ilk çalışmalarının toplandığı *İşkenceyi Durdurun - İnsan Hakları ve Marksizm* adlı bir kitabı var (Ayrıntı Yayınları, 1991). Akçam'ın *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence* adlı kitabı da 1992 Mayıs ayında İletişim Yayınları Araştırma-İnceleme Dizisi'nde yayımlandı.

İletişim Yayınları 153 • Araştırma-İnceleme Dizisi 23
ISBN 975-470-289-6

1. BASKI ©İletişim Yayıncılık A. Ş. Ekim 1992
2. BASKI ©İletişim Yayıncılık A. Ş. Şubat 1993
©Hamburger Institut für Sozialforschung (1 + 2. baskı)

KAPAK Ümit Kıvanç
DIZGI Ersin Çalışkan
DÜZELTİ Sezar Atmaca
KAPAK BASKISI Ayhan Matbaası
İÇ BASKI Sena Ofset
CİLT Güven Mücellit

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 34400 Cagaloğlu İstanbul
Tel. 516 22 60-61-62 • Fax: 516 12 58

TANER AKÇAM

Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu

iletişim

İÇİNDEKİLER

Yayınevinden 7

Sunuş / ÖMER LAÇİNER 9

Önsöz 21

Giriş 29

Türk Ulusal Kimliği ve Bazı Özellikleri 35

"Gecikmiş" Türk Ulusal Kimliği
ve Arayı Kapama Telaşının Saldırganlığı 36

Türk Ulusal Kimliği - Sürekli
Aşağılanmaya Bir Tepki 43

Yönetici Olarak Yaratılmış Ulus: Türkler 51

Türk Ulusal Kimliği Yok Olma
Korkusuyla Birlikte Büyüdü 55

Türk Ulusal Kimliği ve Hıristiyan Düşmanlığı 58

Türk Ulusal Kimliği: Şanlı Bir Geçmiş
İle Gururuyla Oynanma Cenderesinde 68

Müslüman Katliamı ve Toprak Kayıplarının
Yarattığı İntikam Duygusu 76

Batı'nın Çifte Standardı ve
Hıristiyan Azınlıkların "Taktikleri" 81

Türk Ulusal Kimliği İnsan Hakları
ve Demokraside Onuruyla Oynanmasını Görür 86

Dış ve İç Düşmana Karşı Manevî Birlik ve Bütünlük 90

Ermeni Katliamları 95

1915 Ermeni Kırımı 104

Ermeni Kıyımının Bazı Boyutları ve Türk Suskunluğu 113
Ermeni Kıyımı ve Holocaust 114
Kırımda Irkçılık veya "İdeolojisizlik" İdeolojisi 114
Yazılı Belge Kullanma Geleneği ve Katliam 118
Katliamın Faydaları: Anadolu'nun Türkleştirilmesi 122
Kırıma Sivil Halk Katılımı 133
Kıyımın Algılanış Biçimi 137
Resmî Toplum / "Sivil" Toplum 138
Suçluluk Duygusu ve Kısas 140
Toplu Kıyım Niçin Reddediliyor ve Tartışmadan Niçin Kaçılıyor 144
Toplumsal Hastalığımız: Unutkanlık 145
Kurtuluş Savaşı Ermeni ve Rum'a Karşı Verilmiş Bir İç Savaştır 149
Kuvayı Milliye Ruhu 153
Sonuç 163
Son Bir Söz: Kitlesel Kıyımın Algılanışı Üzerine 165
Ekler 171

YAYINEVİNDEN

Yakın dönem Türkiye tarihinin seyrinde siyasî-kültürel dünyamızın şekillenmesinde büyük payı olan tabulardan biri ve herhalde en "hassas" olanı "Ermeni sorunu"dur. Elinizdeki kitap, İletişim Yayınları'nın bu tabuyu aşmak, onu konuşulur kılmak, ortak bir tartışma ve iç hesaplaşma zemininde yeniden düşünmek amacıyla yapacağı yayınların ilk kitabıdır.

Sözkonusu tabunun altında, Türk, Kürt, Ermeni yüzbinlerce insanın karşılıklı kıyımlar ortamında ölmüş, öldürülmüş olması gibi korkunç bir gerçeklik, başta Anadolu olmak üzere tüm Ön Asya halklarının birlikte yaşama kültüründe, yaratılmış devâsa bir tahribat vardır. İnsanların "biz" ve "onlar" diye iki düşman safta "taraf" olmaya sürüklendikleri bir ortamın, bir dönemin ürünüdür bu bilanço.

Gerek Türkiye ve gerekse Ermeni toplumunda tabu aynı biçimde işlemektedir. Sorumluluğun ve suçun karşı tarafta olduğunu, "biz"im tarafımsa haklı, mağdur veya meşru müdafaa halinde olduğunu kanıtlayan açıklama ve anlatımların dışına

çıkmak "ihanet"le eşdeğer sayılıyor.

Aradan yüzyıla yakın bir zaman geçmiş olmasına rağmen bu tabu neden aşılamadı, neden ilgili "taraf"ların tümünü kapsayan bir "biz" söyleminin "bunu nasıl yapabildik" diye soran, bir iç hesaplaşmaya davet eden, o yıkım ve kıyım ortamında tahrip edilmiş bin yıllık tarihsel birikimin ortak bir geleceğe temel olacak ögelerini yeni baştan canlandırmaya çağıran sesi bu denli cılız, hattâ suskun kaldı?

Taner Akçam'ın kitabı, bizce de bu "neden"lerin en başta geleni olan milliyetçilik ve "millî devlet miti"nin, "Ermeni sorunu"na ilişkin Türkiyeli tavrının teşekkülündeki rolünü ele aldığı için bir başlangıç kitabı olarak seçildi. Umuyoruz ki, bu ilk adım, Türkiye'nin Ermenilerle doğrudan ilişkiye geçmesinin yeniden gündeme geldiği ve "dün" "Ermeni Sorunu"nun en ürpertici ve düşündürücü yönleriyle yaşandığı Doğu Anadolu topraklarında bu kez "Kürt sorunu"nun son derece kritik dönemeçlere girdiği şu ortamda "geç kalmamış" bir uyarı olsun.

İletişim Yayınları

SUNUŞ

ÖMER LAÇİNER

Bir millî devlet kurulurken, kurucu ulus ve kadroların bu süreç içindeki tavır ve eylemlerini tümüyle haklı veya meşru gösteren bir tarih açıklaması ve anlatımı yapılması hem kaçınılmaz hem de anlaşılır bir tutumdur. Olayların ve olguların bu açıklama ve anlatıma göre "düzenlenmesi" de buna dahildir. Kuruluş sürecini yönlendiren resmî veya egemen ideoloji "gerçeğin" böyle algılanmasında ısrarlı ve katıdır.

Ancak, on yıllar geçip o millî devletin artık "oturmuş" sayılacağı bir evreye varıldığında bu "tutum yumuşar", bizzat egemen veya resmî ideoloji bile kurucuların o süreçteki kimi tavır ve eylemlerinin özeleştirel bir tarzda ele alınmasına cevap verecek bir "esneklik" kazanır.

Bu bir kendine güven duygusunun, kuruluş sürecinin "hassasiyet" ve korkularından kurtulmuş olmanın ifadesidir. O nedenledir ki; milliyetçiliğin ve millî devlet formunun "esinleyicisi" olan Batı Avrupa toplumlarında, önceleri adetâ

efsaneleştirilen teşekkül döneminin olay ve olguları üzerindeki kutsallık örtüsü, bir dönem sonra hemen tümüyle kaldırılmış, her açıdan incelenebilir, eleştirilebilir, şu veya bu yönüyle mahkûm edilebilir hale gelmiştir.

Oysa Türkiye'de, TC devletinin kuruluşundan bu yana yetmiş yıl gibi, 20. yüzyılın başdöndürücü ritmi düşünüldüğünde çok uzun denebilecek bir süre geçmiş olmasına rağmen, benzer bir gelişme olmamıştır. "Kurtuluş Savaşı"nın örneğin Çerkes Ethem olayı, Ankara ve İstanbul hükümetleri arasındaki ilişkiler, 1. TBMM'deki gizli oturumlar, isyanlar ve İstiklal Mahkemeleri'nin faaliyetleri gibi bir dizi önemli olgusunu, resmî ideolojinin anlatımıyla çelişecek biçimde açıklamaya, değerlendirmeye çalışmak cezai kovuşturmanın konusu olabilir. Hele TC'nin kuruluşundan sonraki Kürt isyanlarını; Menemen İsyanını, M. Kemal'e suikast olayını, "devrim"lere karşı tepkileri ve bunlara ilişkin İstiklal Mahkemeleri'nin faaliyetlerini, değil "karşı taraf"ın konumundan incelemek, "tarafsız" bir yerden açıklamaya kalkışmak suç işlemekten bile "tehlikeli"dir. Bu konulara ilişkin belgeleri ve öteki kanıtları elinde tutan devlet, bunları ancak resmî anlatımı "doğrulayacak" çalışmalar için tahsis eder.

Aynı şey, TC'nin kuruluşunda, mevcut Türkiye toplumunun şekillenmesinde doğrudan ve dolaylı etkileriyle çok önemli bir faktör olan "Hıristiyan halkların Anadolu'daki varlığının sona ermesi" konusunda büsbütün geçerlidir.

I. Dünya Savaşı arifesinde, o zamanki Anadolu nüfusunun tahminen yüzde 20-30'unu oluşturan Ermeniler ile Pontus ve Batı Anadolu Rumlarının binlerce yıldır yaşadıkları Anadolu topraklarından adetâ silinmiş olmaları, her şey bir yana, başlıbaşına bir sosyolojik-kültürel depremdir. Pontus ve Ege Rumları özellikle Kurtuluş Savaşı esnasında yerel Müslüman halkla küçük çaplı bir iç savaş yaşadıktan sonra ya göç etmiş ya da "mübadele" ile Yunanistan'a sığınmıştır. Bugünkü Yu-

nanistan nüfusunun önemli bir kısmı bu insanlardan, onların çocuklarından oluşmaktadır. Ermeniler, çok daha korkunç bir trajedi yaşamışlardır. Yüzbinlerce Ermeni mecburi "tehcir"de, devlet kuvvetleri ve bazen de yerli Müslüman halkın yaptığı katliamlarda ölmüş, öldürülmüştür.

Çarlık Rusya ordularının işgal etmiş olduğu Anadolu illerinde aynı katliamların Ermenilerce Müslüman halka reva görülüp, onbinlercesinin öldürülmesi ile dehşet verici bir kan ve kin yumağı haline gelen böylesi bir olayın yaşanmış olması, her şey bir yana, "taraf" olan halkların hafızasında, yeni yeni oluşmakta olan milliyetçiliklerinin teşekkülünde, o milliyetçiliklerin kendilerine özgü psikolojilerinde, kolay silinmez bir etki demektir.

Burada sözkonusu olan komşu coğrafyalarda yaşayan iki halk, iki millet arasındaki bir savaş değildir.

Pontus-Ege Rumları ve Ermeniler, bin yıla yakındır Türklerle, çok daha uzun süreden beri Kürt ve Lazlarla aynı şehirlerde, yanyana köylerde, hattâ birçok yerde aynı köy ve kasabada içiçe yaşamış, çağdaş toplumlara kıyasla -halk düzeyinde- üst derecede hoşgörülü bir ortak yaşam kültürünü birlikte oluşturmuşlardır. Hal böyleyken, 19. yüzyılın sonlarından itibaren başlayıp birdenbire denebilecek denli hızla akan bir sürecin içinde Müslüman halklarla bu Hıristiyan azınlık halklar birbirlerini ölümcül düşmanları gibi görmeye zorlandıkları bir anafora sürüklenmişlerdir. 1908 Meşrutiyet ilanıyla içine girilen, Balkan Savaşı'yla hızlanıp, I. Dünya Savaşı yıllarında yaygınlaşıp derinleşen bu kan, kırım ve yıkım fırtınası 1923'de durulduğunda Anadolu'da artık sadece Müslüman nüfus kalmıştır. Yüzbinlercesi ölen, öldürülen, kalanı ya mübadeleyle Yunanistan'a veya can havliyle sığındıkları ülkelere göçen Ermeni ve Rumların gidişiyle Anadolu, bin yıllardır koruduğu etnik -dinî toplulukların mozaiği olma özelliğini ve -daha da önemlisi- bu mozaiği yaşatan özel kültürel iklimini, üslubunu

yitirmiştir. On yıl süren aralıksız savaşlarda bir milyona yakın genç nüfusunu toprağa veren, savaşın yolaçtığı felaketlerde, katliamlarda onbinlerce ferdini kurban eden Anadolu Müslüman halkına yeni katılmalar da olmuştur. Çoğu Balkanlardan göçen, "mübadele"yle gelen "muhacirler"dir bunlar. Tıpkı 1860'larda ve 1877-78 savaşından sonra Kafkasya'dan gelen yüzbinlerce "muhacir" gibi bu son gelen göçmenler de benzer kan ve yıkım fırtınalarından geçip gelmişlerdir. Dolayısıyla 1923'ün, TC'nin kurulduğu yılın Anadolu'su, batan Osmanlı İmparatorluk donanmasından kurtulanların sığındığı yaralı bir tekne gibidir.

1923'te 12 milyon tahmin edilen bu nüfus, sadece din ölçütünden bakıldığında homojen bir topluluktur. Tarihi boyunca büyük imparatorlukların merkezinde yeralan, o nedenle de her bölgesi gerek nüfusunun etnik-dinî bileşimi gerekse iktisadî yapısıyla komşu ülkelerle bağlantılı olan Anadolu ve Trakya, şimdi Misak-ı Milli sınırları ile adetâ kapatılmış olduğundan, hem kendi içinde bir iktisadî-sosyal bütünlüğe -pazara- sahip değildir, hem de her bölgesi bu kopuşlardan dolayı yeni bir düzenlenme ihtiyacı içindedir.

Bu durumun biraz daha ayrıntılı bir tarifini yapmak gerekirse: Örneğin Batı Anadolu, tarihen Ege Adaları ve Yunanistan'la ve Akdeniz yoluyla Avrupa ile bağıntılı bir iktisadî-sosyal bölge idi. Şimdi Yunanistan'la yaşanmış savaş, Rum nüfusla Yunan işgali esnasında meydana gelen çatışmalar ve "mübadele", bu bağlantıyı koparmıştır. Asırlarca Balkanların, Kuzey Karadeniz'in ve Batı Anadolu'nun ticarî, kültürel kavşağı konumunda olan İstanbul, aynı nedenlere Balkan Savaşı ve Sovyet Devriminin sonuçlarının da eklenmesiyle bu konumundan büyük ölçüde uzaklaşmıştır. Sovyet Devrimi ve Pontus Rumlarının bölgeden silinişi, Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinin Kafkasya sahilleri ve Kırım çevresiyle olan tarihî iktisadî-kültürel bağlantısını kesmiştir. Güneydoğu Anadolu bölgesi tarih

boyunca organik bir bütünlük oluşturduğu Suriye ve Lübnan'dan ayrılmış, Ortadoğu ile olan "doğal" kanalları, Arapların Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmak için isyan eden, "düşman" safına geçen tek Müslüman halk olmaları gibi ağır bir "moral" faktörün de yardımıyla kesilmiştir. Doğu Anadolu'nun büyük ölçüde Ermeni köylü ve zanaatkârlarına dayalı olan yerleşik ekonomisi çökmüş, özellikle Murat vadisinde Ermeni köylülerce işlenegelmiş tarım alanları, bağlar, yerel nüfus bunları işleyebilecek halde olmadığından bakımsızlığa terkedilmiştir. Çoğunluğu hayvancılıkla iştigal eden yörenin Müslüman Kürt -ve kısmen Türk- ahalisi bölge ekonomisini ayakta tutan bu işbölümünün bir ayağının yok olmasıyla, bu açığı kapatabilmenin sıkıntısı içine düşmüşlerdir.

Dolayısıyla şimdi, her biri birbirinden ziyade, Anadolu dışındaki bölgelerle yoğun ilişkileri olmuş Anadolu bölgelerinin birbirine dönmesi, birbiriyle kaynaşması gerekmektedir. O zamana kadar aralarında din ve aynı devletin tebaası olmanın dışında canlı, somut pek az bağlantı olan ve bundan dolayı da her biri farklı bir gelenek ve kültür çevresi oluşturan, Anadolu'nun bölgesel toplulukları, bir toplumsal bütünlük oluşturma sürecine girmekteydiler.

TC'yi kuran kadrolara düşen görev, bu süreci teşvik edecek, yönlendirecek zemini ve hedefi tesbit etmekti. Bu tarihsel görev ve sorumluluk nasıl yerine getirildi; nasıl bir yaklaşımla ve ne tür araçlarla işe girişildi?

Eğer TC'yi kuran kadro üstlendiği bu görevi hakkıyla yerine getirmiş olduğundan emin olsaydı; yani 1923 Anadolu'sunun insan, tarih ve deney birikimini dikkate alan ve bunu yaptığı için de o insanları ortak bir hedefe doğru yönelirken öz dinamiklerini de seferber edebilen bir perspektif sunmuş olmanın haklılığını öne sürecek durumda olsaydı, TC'nin kuruluş dönemine ilişkin bunca tabu, bunca yasak ve bunca suskunluk da olmazdı. TC'nin cezai müeyyidelerle korunan resmî ide-

olojisi, bu ideoloji dahilinde anlatılan kuruluş dönemi tarihi, o nedenledir ki o dönem gerçekliklerinin ortaya konmasına, bunlar üzerinde tartışılmasına, kanaatlerin özgürce sergilenmesine kötü gözle bakmayı sürdürmektedir. Kendisini o gerçeklikler planında onaylatabileceginden kuşkulu oldugu için, bu gerçeklikle yüzleşmeye çagıran her girişimi bastırmaya çalışmaktadır.

Bu kadro, TC'yi bir Türk millî devleti olarak inşa etmeye kararlı oldugunu ortaya koydugunda, bizzat "Kurtuluş Savaşı"na önderlik etmiş kadronun içinden güçlü bir muhalefetle karşılaştı. Bu muhalefeti ve yürürlüge konan "milliyetçi" düstura dogal olarak tepki gösteren Kürt hareketinin ardarda isyanlarını ezdi.

Kaldı ki Anadolu ve Trakya'da Türk milliyetçiliginin egemen olacagı bir millî devlet kurmanın bizzat Türk unsur içinde bile yeterli destegi yoktur. Çünkü Anadolu ve Trakya'nın tüm Müslüman ahalisi gibi Türkler de kendilerini tanımlanmış bir etnik-kültürel kimlikle ifade etmemektedirler. Türklük onlara göre, kendilerini öteki Müslüman halklardan farklı ve üstün kılan bir vasıf degil, hele kimliklerinin ekseni hiç degildir. Anadolu'nun bütün Müslüman toplulukları gibi Türklerde de birincil kimlik ögesi din ve mezheptir. O nedenledir ki Cumhuriyetin ilk on-yirmi yılında devletçe yürütülen, Türk milliyetçiligini yücelten ideolojik kampanya Türk çogunluk içinde sözü edilir bir yankı ve benimseme yaratmadı. Bu halk kendisini Türklükle tanımlamayı Anadolu'nun öteki Müslüman topluluklarına karşı degil, sadece ve sadece çevre uluslara karşı bir kimlik ifadesi olarak benimseme tavrını çok yakın dönemlere kadar sürdürdü.

Şüphesiz TC kurucularının "millî devlet"le amaçladıkları şey Türklerin üstte bulundugu, öteki etnik-kültürel toplulukların alt alta sıralandıkları bir hiyerarşi oluşturmak degildi. O kadronun içinde bunu savunanlar da vardı, ama egemen

olan tutum tüm öteki etnik-kültürel toplulukların "Türklük" içinde asimile edilmesiydi. Ancak burada da oluşmuş bir Türk kimliğinin öteki topluluklara zorla da olsa benimsetilmesi bile sözkonusu değildir. TC kurucu kadrosunun kendince "tayin ettiği" Türk kimliği bizzat Türk çoğunluk için bile "yabancı", en azından "yapma" bir kimliktir. Benimsenmesi için bizzat Türk topluluğu da zora koşulacaktır. Dilinden müziğine, gelenek-göreneklerine kadar her şeyini bu kurucularca tayin edilmiş Türk kimliğine uydurmak için devlet az zor kullanmamıştır.

Oysa, eğer 1923 Anadolu'sundaki halklar, devletin iktisadî kültürel ve toplumsal ilişki kanallarını açmakla yetinen faaliyetinin yardımıyla doğal bir etkileşim sürecine sokulabilmiş olsalardı ve toplumun ortak kimliği her unsurun kendi katkılarını da taşıyacağının bilgi ve güveniyle yaşanacak bir sürece "emanet edilmiş" olsaydı; yeterince felaket, kan ve yıkım yaşamış, hangi eksikliklerinin önü "geri bıraktırdığı"nı, hangi eğilimlerin halkları boğazlaşmaya ittiğini savaşların ateşinde -tam bir bilinçle değilse bile- görmüş, sezmiş bu halklar topluluğu, çok daha sağlam, çok daha yürekten sahiplenilmiş bir kimlik oluşturabilirlerdi. Bu, bir anlamda bir "millî kimlik" olabilirdi ama sürece iştirak eden halkların birlikte oluşturacağı bir milletin kimliği olurdu ve Anadolu'nun o binlerce yıllık mozaiğinin tahrip edilmiş de olsa henüz izleri ve anısı taze olan geleneğinin de etkisiyle, etnik-kültürel toplulukların özel kimlikleri üzerinde yükselen bir üst kimlik vasfı taşırdı.

Bu şüphesiz Batı'nın kendi özgül tarih-kültür dünyası içinde oluşmuş "millî devlet"lerinden farklı bir siyasal kuruluş olurdu. Oysa TC'nin kuruluşuna egemen olan kadronun nezdinde Batı'nın bu millî devlet, hem sağlam ve güçlü bir devletin olmazsa olmaz niteliğidir hem de "çağdaş"lığın ve "pozitif" bilimin gereği, emridir. Önceleri egemenliğin topluma ait olması

fikrini, cumhuriyetçiliği ifade eden bu millî devlet anlayışının, 19. yüzyılın sonlarına doğru bir anlam kaymasına uğrayarak, devletin, etnik yönü öne çıkarılmış bir çoğunluk ulusa dayanması teziyle belirlenir hale gelmesini de dikkate almaktaydı bu kadro. Osmanlı devletinin Batılılar önünde güçsüz kalışının ana nedeninin de burada yattığını düşünen İttihat-Terakki anlayışı içinde yetişmişlerdi ve İttihatçıların Osmanlı devletini Türk ulusunun siyasî-iktisadî egemenliğini sağlayacak biçimde reforma tâbî tutmaya yönelik girişimlerinin yanında hatta içinde yeralmışlardı.

O nedenledir ki İttihatçıların Türk nüfusun İmparatorluk bünyesinde daha düşük bir oranda olduğu bir dönemde takip ettikleri politikayı şimdi Anadolu ve Trakya'da Türkler, Türkleşmiş unsurlar çok daha büyük bir oranı temsil ediyorlarken yürütmek ve "mantıkî sonuçlarına" vardırmak konusunda daha da kararlı idiler. Bu bakımdan onlar için 1923 Türkiye'sinin toplumsal-kültürel gerçekliklerinin ne olduğu neye imkân verdiği önemli değildir. "Bilim"in ve çağdaşlığın gereği yapılacaktır. Ve gerçeklik kendisini bu "emre" uydurmak zorundadır. Uyması için zorlanması da sonuna kadar meşrudur. Çünkü meşruiyetlerini aldıkları tek şey, kanıtını Batı'nın her alandaki güçlülüğünden olan "Batılılaşma" akımının mantığı, bu mantığın oluşturduğu "model"in bilimin tartışılmaz otoritesini temsil ettiği fikridir.

Bu mantığın ve "bilim"in yasa hükmündeki gereklerini yerine getirdikleri inancıyla İttihat ve Terakki kadroları, ilk planda Ermenilerin ve sonra Rumların Anadolu toprakları üzerindeki varlığını "çözümlenmesi gereken bir sorun" olarak görmüşlerdi. Batı'nın millî devletlerinin kurulduğu coğrafyada "homojen" bir millet ezici çoğunluğu oluşturmaktaydı. İmparatorluk formunda olan Çarlık Rusya ve Avusturya-Macaristan gibi devletlerde bile, bir egemen -çoğunluk- ulus vardı ve bu belli bir coğrafyada tartışılmaz bir sayısal üstünlüğe sahipti. Oysa

"millî"leştirilmek istenen Osmanlı devletinin dayanağı, egemen ulusu olacak Türkler, anavatan addedilen Anadolu ve Trakya'da böylesi bir tartışılmaz sayısal üstünlüğe sahip değillerdi. O nedenle I. Dünya Savaşı'ndaki trajik "Ermeni tehciri"nin ne ölçüde Ermenilerin Çarlık ordularıyla işbirliği niyet ve girişimlerini önlemek için bir "tedbir", ne ölçüde o bahaneye sarılarak yapılmış bir "seyreltme operasyonu" olduğu sorusu, Ermeni ve Türk milliyetçiliğinin konuya ilişkin anlatımlarında merkezî noktada durur.

Burada bir noktaya daha değinmek gerekiyor. TC'yi kuran kadro derken, bu kadronun belirli bir toplumsal destekten yoksun olmadıklarını da belirtmek gerekir. Bu destek özellikle şehirlerde ve verimli tarım bölgelerinde "Ermeni tehciri"nden dolaylı veya doğrudan yaralanmış yerel eşraftan gelmektedir. İleriki yıllarda "taşra burjuvazisi"nin önemli bir kısmını oluşturacak olan bu kesimin mülk ve servetlerinin kökeni ve siyasal ideolojileri hakkında yapılabilecek bir araştırmanın ilginç sonuçlar vereceği şimdiden söylenebilir.

Bununla "millî devlet"in inşası ve Atatürk milliyetçiliğinin resmî ideoloji haline getirilmesinin, sadece siyasal bir kadronun "devleti kurtarmak" sendromuyla değil, -böylece- "yükselen" bir toplumsal kesimin çıkar hesapları ile de ihmal edilemez ilişkisinin varlığına işaret etmek istiyoruz.

Milliyetçiliğin ve "millî devlet"in bu yönü bilinmez değildir. Millî devletlerin kuruluş dönemlerinin efsaneleştirilmesi, millîyetçiliğin kutsal bir söylem tutturması, bir yanıyla halk egemenliği, aydınlık bir çağa girilmesi gibi ideallere içtenlikle inananların heyecanını yansıttığı gibi, bu soğuk ve çoğu kez kirli çıkar hesap ve güdülerinin de örtüsü yerine de geçer. Ancak bu yazının başlangıcında da belirtildiği üzre "oturmuş" millî devlet ve milliyetçilikler bu safhaya eriştiklerinde, o efsanevî kuruluş döneminin bu çıplak gerçeklerinin ortaya konmasını bir çeşit "rahatlama" addederek sergilenmesine

"izin verir" hattâ önayak olurlar. Eğer devlet ve burjuvazi temsil ettikleri olgunluk ve gelişkinlik düzeyi ile hem bu kan ve kir yükünü "mazur" gösterebileceklerinden emin ise, hem de kuruluş sürecinde öne sürülmüş alternatiflere göre, dönemin gerçekliği içinde en "makûl" yolun kendi izlediği doğrultu olduğunu kanıtlayabilecek donanıma sahipse, kuruluş sayfalarının açılmasından, o dönem gerçeklikleriyle yüzleşmekten çekinmez.

Türkiye'de devlet de burjuvazi de böylesi bir güven ve sağlamlık duygusuna hiçbir zaman sahip olamadı. Üstelik on yılların "millî devlet" uygulamaları ve milliyetçi ideolojinin yüceltilmesi çabalarıyla zihniyet dünyası etkilenen topluma bu güvensizlik de ideolojiyle birlikte zerk edilmiş oldu. O nedenle Türkiye toplumunun geniş bir kesimi de kendi tarihsel gerçeklikleriyle yüzleşme konusunda "resmî" tavra benzer bir tedirginlik duymakta, "rahatsız edici tartışmalardan" kaçınmakta, hattâ bu tür girişimleri öfkeyle karşılamaktadır. Hele bugün Türkiye, Güneydoğu Anadolu'da bir Kürt ulusal hareketi bayrağıyla silahlı mücadeleye girişen PKK'nın şahsında bir Kürt milliyetçiliği olgusuyla karşı karşıya olduğunu düşünüp, "millî devlet"e ve resmî milliyetçiliğe omuz verme havası yaşıyorken... Öte yandan dünyanın dört bir yanından milliyetçi hareketlerin yükseldiği haberleri gelmekte, çağımızda tek geçerli akımın milliyetçilik olduğu ilan edilmektedir.

Bu ortam içinde dahi Türkiye toplumunun kendi tarihiyle hesaplaşmasının gerekli olduğunu düşünüyor, bu cümleden olarak milliyetçi mantıkların soracağı haklı-haksız ikilemine düşmeden "Ermeni sorunu" ile yüzleşmekten çekinmemesini, bunun tarihle hesaplaşmamızın bir ilk adımı olmasını istiyoruz. "Kürt sorunu"nun bugünkü trajik sonuçlara gebe noktaya gelişinde en büyük pay, bunun vaktiyle ve gereğince yapılmamış olmasıdır. Ve yine bu sorun önümüze bu boyutta çıktıysa asıl neden, vaktiyle Türkiye toplumunun özgül tarih, kültür

mirasının, 1920'lerin Türkiye gerçekliğinin hiçe sayılmış olmasıdır.

Bunu söylemekle "artık çok geç" de demiş değiliz. Öyle ya da böyle artık teşekkül etmiş Türk ve Kürt milliyetçiliklerini seferber eden ve "çağımızın havası" diyerek bu seferberlikleri onaylayan hava bize ilkin milliyetçiliğin kan ve katliamlara gebe mantığını hatırlatmalıdır. Onaylamak, bu kan ve katliamı sineye çekmek, mazur görmek, kabullenmek demektir.

Son olarak bu "milliyetçiliğin yükselişi" havasının da geçici olduğunu belirtmek gerekiyor. 20. yüzyılın ikinci yarısı, yakın çağın, yani 19. yüzyılla dünyamıza egemen olan düşünüş atmosferinin üretebildiği başlıca akım ve ütopyaların sırasıyla egemen olup çöktüğü onyıllarla geçti. 1960'larda sosyalizm zirvesini yaşadı ve '70'lerde iç buhranlarıyla çökerken, liberalizmin yükselişi başladı. 1990'lara girerken onun da yıldızı sönmeye yüz tutmuştu ve milliyetçilik hızlı bir atılımla sahneyi doldurdu. Çok geçmeden onun da çöküşüne tanık olacağız.

Bu sonuç kaçınılmazdır. Çünkü bir çağ sona ermektedir. Tıpkı canlıların ölürken son bir hayat çırpınışında bulunması gibi çağlar ve zihniyet dünyaları da sona ererken, onun içinde oluşan ve hepsinde sırasıyla ilk yükselişlerini yaşamış olan akımlar böylesi bir kısa canlanma evresi yaşarken, milliyetçiliğin günümüzdeki atılımı, ait olduğu 19. yüzyıl düşünüş dünyasının sona erişinin son evresi, son çırpınışıdır.

Yeni bir dönem, çağ başlayacaktır. Türkiye toplumu olarak o çağa hem gerimizde yüzleşilmemiş bir hesapla girmemek, hem de "son anda", sonradan -en azından- utanacağımız bir hesap taşıyıp sendeleyerek adım atmamak için üzerinde durduğumuz tarihî toprağa güvenle basabilmeliyiz. Bu ise o tarihten korkmamak ona açıklıkla bakabilecek bir vicdan ve bilinç duruluğuna sahip olmakla mümkündür.

Önsöz

Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü, 1995 yılı için bir proje hazırlamaktadır. Amaç, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminin ellinci yılında, 20. yüzyılın genel bir dökümünü yapmaktır. "Medeniyet/Barbarlık" başlığı altında hazırlanacak bu projede, 20. yüzyılda meydana gelen büyük katliamlar ve çeşitli ulusların yıkıcılıkları arasında bir bağlantı kurulmaya çalışılacaktır. Yaygın bir eğilim, çağımızdaki barbarlıkları ya bir nevi "kaçınılmaz" sapmalar olarak değerlendirmekte ya da medeniyet yolunda, istenmeyen kazalar olarak ele almaktadır. Böylece, çeşitli barbarlık biçimlerini doğal karşılama veya benimseme havası egemen olabilmektedir. Üstüne gidilmek istenen soru, barbarlıkların ne derece iddia edildiği gibi, medeniyetin "yan", "kenar" ürünü olduklarıdır. Medeniyet ve Barbarlık arasında ne tür bir ilişki kurulabilir? Özellikle 20. yüzyılda yaşanmış önemli barbarlıkları birbirleriyle ne denli ilintilendirebiliriz? Bunları açıklayabilecek ortak bir teorik model kurulabilir mi?

Enstitü'nün bu geniş planına paralel, "Türk Ulusal Kimliğinin Yıkıcılığı ve Ermeni Kırımı" üzerine bir çalışma yapma önerisinde bulundum. konuyu birçok nedenden dolayı seçtim. Ermeni kırımı, 20. yüzyılın ilk planlı, modern kitlesel halk kıyımıdır. Bu nedenle kendisinden sonraki gelenlere birçok bakımdan örnek teşkil ettiği söylenir. Ayrıca günümüz dünyasındaki gelişmelerin ışığında sorunun giderek aktüalite kazandığını da biliyoruz. Bu aktüalite, bir tek Ermeni-Azeri çatışmasının güncelliğinden kaynaklanmamaktadır. Özellikle Kürt "sorunu" nedeniyle de konu, bizim için son derece önem kazanmış vaziyettedir. Tarihteki Ermeni kırımı ile günümüzdeki Kürt "sorunu"nu birbirine bağlayan bir halka sözkonusudur: Türk Ulusal Kimliği.

Konunun burada ele alınış biçimi, Türkiye'deki alışılmış tartışmalara oldukça yabancıdır. Ermeni kırımının olup olmadığı tartışılmamaktadır. Aksine kırımı niçin reddettiğimiz, niçin üzerinde tartışmaktan kaçtığımız sorusunun cevabı aranmaya çalışılmaktadır. Resmî Türk kaynaklarının bile 300.000 olarak verdiği, dönemin resmî Osmanlı kaynaklarında 800.000 olarak geçen ölümler, hemen hemen tüm eserlerde, "hava koşulları, yaşlılık, açlık" gibi nedenlerle izah edilmekte ve haklı gösterilmektedir. Bu bir insanlık ayıbıdır. Çünkü, bir yılda bu kadar insanın "istenmeyerek bile olsa" ölmüş olmasından duyulması gereken üzüntünün zerresini bile bu eserlerde bulmak mümkün değildir. Kendi rakamlarıyla bile 300.000 insanın ölümü, büyük bir rahatlıkla, "hakettiler" biçiminde izah edilmektedir. Bir yıl içinde 300.000 insanın ölmesinin (güne vurulduğunda neredeyse gün başına 1.000 kişi düşmektedir) korkunçluğu üzerine düşünmek, bu tür olayların nasıl engellenebileceği üzerine açıkça tartışmak yerine, "kulaklarına küpe olsun, yoksa yine yaparız" türünden bir tavır, bu eserlerin tümüne egemendir. Sebepleri ne olursa olsun ortada olan bir barbarlığa karşı çıkmak, bundan üzüntü duymak

yerine, bunu doğru bulmak, savunmak tercih ediliyor. Bu tür bir tavrın doğrudan bir sonucu vardır ve beni ürküten asıl budur: **benzeri koşullar olursa yine aynısını yaparız.** Korkulması gereken bu ruh halidir.

Yazının bu biçimde ele alınmasına gelecek itirazların başında, "Ermeniler de Türkleri katlettiler" tezinin olacağını biliyorum. Özellikle 1917 sonrası, intikam amacıyla öldürülen Türk köylülerinin sayısının 40.000 dolayında olduğu tahmin edilmektedir. Katliam katliamdır. Hiçbirisinin, "anlaşılır", "hoşgörülebilir" tarafı elbette olamaz. Yalnız bir konuda ayrım yapmak gerekmektedir. Türkçe'de henüz yeteri kadar dikkatle kullanılmamakla birlikte, katliam ile toplu kıyım (genocid) arasında önemli bir fark vardır. 1915 yılında yaşanan bir halkın imha edilmesidir. Bu, devlet, özellikle de iktidardaki parti tarafından planlanmış ve bürokratik yapı tarafından hayata geçirilmiştir. Katliam ise daha çok, "yerel", "bölgesel" bir karakter taşır. (Fakat ben de, henüz işin başında olduğumuz için, yazıda bu kavramları fazla dikkatli kullanmadığımı itiraf etmeliyim.)*

Ayrıca, başkasının işlediği cinayetleri kendi ayıbımızı örtmek için kullanmak doğru değildir. Eğer katliamları, kitlesel kıyımları lanetliyorsak buna önce kendi yaptıklarımızla başlamalıyız. Başkasının günahlarını kendi günahlarımızı haklı göstermek veya üstünü örtmek için kullanmanın ne büyük bir suç olduğunu bütün dinler söylerler.

O halde, diğer uluslara karşı, katliam ve kitlesel kıyım gibi birçok günahla yüklü bir ulusun mensupları olarak eleştiriye önce kendimizden başlamalıyız. Bizler doğrudan doğruya katılmamış bile olsak, bağlı olduğumuz devletin sicilinin bu

---

(*) Kitapta 'kıyım', 'soykırım' kelimelerini jenosid (genocid) karşılığında kullandım. 1915-17 için ise halk arasındaki yaygın ifade ile 'kırım' kelimesini tercih ettim.

konuda hiç de temiz olmadığını bilmekteyiz. Günümüzde Kürt halkına karşı yapılanlar bunun basit bir örnegidir. "Önce kim başladı" veya "onlar da öldürüyorlar" gibi "günahların" arkasına saklanmak başkalarının kendilerini eleştirmelerini, kendimizi eleştirmenin ön şartı yapmak, ancak yeni katliamların yolunu açar.

***

Türkiye sosyalist hareketinde, ulusal kurtuluş savaşlarına karşı bir ön sevgi egemendir. Ulusal devlet fikri, her ulusun kendi devletini kurma hakkı olduğu, tartışılmaz amentüler gibidir. Türklerin ulusal devletlerini kurmalarını olumlu bir adım olarak görürüz. Şimdi de el birliği ile Kürtlerin ulusal devletlerini kurmaları için uğraşmaktayız. Bu konuda büyük bir ulusal koalisyon sözkonusudur. Şu sıralar TC devleti ve PKK izledikleri siyasî-askerî çizgiyle, sosyalistler sahip oldukları dünya görüşüyle iki halkın içiçe yaşamasına yönelik her türlü toplumsal modeli dinamitlemekle meşguller.

Ulus ile devlet arasında tartışılmaz bir ilişki tüm kafalarda kurulmuş vaziyettedir. Devlet olmanın, bağımsız siyasî örgütlenmenin vizesi gibidir bir ulusa dahil olmak. Eskiden aynı ilişki din ile devlet arasında kurulurdu. Laiklik ile bu ilişki yıkıldı. Şimdi din-devlet birliği hepimize yabancı gelmektedir. İhtiyaç duyulan şey, ikinci bir kopmanın, laikleşmenin yaşanmasıdır. Ulus ile devlet arasındaki her türlü bağ koparılmalıdır. Bir ulusa ait olup olmamak, birilerinin boş zaman keyfi haline getirilmedikçe, kişiye özel bir kültürel tercih haline sokulmadıkça, yani bir ulusa dahil olmaya yüklenen tüm siyasî anlamlar ortadan kaldırılmadıkça günümüzün sorunlarını çözemeyiz.

Bu nedenle de, Türk ulusal kimliğine eleştirel bir yaklaşım sadece Ermeni katliamı konusunda gecikmiş bir tartışmayı başlatmak açısından değil, ülkemizdeki aktüel gelişmeler

açısından da kaçınılmazdır. Kürt ve Türk halkları arasında bugüne kadar var olan güven ve dayanışma duygularının hızla tükendiği, iki halkın karşı karşıya geleceği günlerin fazla gecikmeyeceği bir noktada, her iki milliyetçiliği de eleştiren yaklaşımlar giderek aciliyet kazanmaktadır.

Yukarıdaki cümleler derhal, Kürtlerin ulusal devlet kurma haklarına karşı olduğum biçiminde algılanacaktır. Çünkü Türkiye'de ulusal devlet sorunu bugün Kürtlerin bunu yapmalarının gerekli veya doğru olup olmadığı noktasında tartışılmaktadır. Oysa benim problemli bulduğum da budur. Çünkü eleştirinin yönelmesi gereken asıl hedef Türk ulusal devletidir. Bugün Kürt ulusal devletine sıcak bakanlar genelde Türk ulusal devleti fikrine karşı çıkmamakta, hatta olumlu bakmaktadırlar ve Kürt devleti fikrini "Türklerin devlet kurması iyi ve doğruydu, şimdi sıra Kürtlerdedir" anlayışı ile savunmaktadırlar. Kürt devletini yanlış bulanlar ise, "Türklerin devlet kurmalarını hak olarak görüyorsunuz da aynı şeyi Kürtler isteyince niye karşı çıkıyorsunuz," denerek eleştirilmektedir.

Tüm bu tartışmalarda ulusal devlet bir tabudur ve belirleyicidir. Bu nedenle de Türk ulusal devletine esasta bir eleştiri yapılmamaktadır. Oysa ulusal devlet fikrine ve özellikle Türk ulusal devleti fikrine olumlu yaklaşan bir bakış açısı, Türkiye'deki Türk-Kürt çatışmasına sıhhatli çözüm yolları öneremez.

Benim buradaki çabam, Türklerin ulusal devletini kur-maları sürecinin ne kadar sorunlu ve problemli olduğunu ve bunun günümüzdeki sorunların kaynağını teşkil ettiğini gösterebilmektedir. Türk ulusal devletinin mensupları olarak yapmamız gereken, Kürtlerin devlet kurma haklarına sahip olup olmadıkları tartışmasından kurtularak, Türk ulusal devleti anlayışına karşı, ulusal devlet zihniyetini aşan yeni toplumsal modeller önerebilmektir. Çünkü ulusal devlet modeline ta-

kılmış, onu aşamayan her çözüm, Türk ve Kürt halkları için yeni barbarlıklar yeni katliamlardan başka bir şey getirmeyecektir. Ve bu konuda sorumluluğun büyüğü egemen ulusa, bizlere aittir.

Ulusal devlet kurmayı olumlu ve ilerici bir adım olarak ele alan bir bakışın görmek istemeyeceği şey, ulusal devletlerin kuruluş süreçlerinin büyük barbarlıklarla dolu olduğudur. Ulusal devleti kuran ulusal kimlik, kendi kişiliğini ve devletini kendisine dahil olmayanların imhası üzerine oturtmuştur. Ulusal devletlerin ve bu nedenle de bu tür yıkıcılıkların kaçınılmaz olduğu ileri sürülebilir. Bu görüş en azından bugün açısından geçerli değildir. Sovyet sisteminin çökmesiyle, ulusal kimliklerin (ezen, ezilen ulus ayrımına bakmaksızın) ne denli yıkıcı ve barbar potansiyeller taşıdıkları çok acı bir biçimde hergün televizyonlardan dahi gözlerimizin önüne serilmektedir.

Genel kural olarak, bizde, dışlanmamıza neden olan özelliklerimize sıkı sıkıya sahip çıkma eğilimi güçlüdür. Kürt, Kadın, Homoseksüel, hangi özellik nedeniyle dışlanıyorsak, o özelliğimize sahip çıkarız. Buraya kadar aslında bir sorun yoktur. Birilerinin farklı olmayı sorun yaptığı yerde, farklı olmanın sorun olmadığını göstermek amacıyla, farklılıklara sahip çıkmak anlaşılabilir, hatta doğru bir davranıştır. Sorun bu farklılıklara anlam vermeye başlayınca ortaya çıkıyor. Kadın olmada, Kürt olmada derin anlamlar keşfediyor, bunu kalkış yapan politik çözümler üzerine düşünüyoruz. Bu ise, bizi dışlayan ve ezenin mantığını yeniden üretmekten başka bir şey değildir. Dışlanmamıza neden olan özelliğimize, böylesi bir özelliğe sahip olmanın anlamsız olduğunu gösterecek politik çözümlerle sahip çıkmadığımız müddetçe bu problemi aşma şansımız yoktur.

İnsanların hangi ulus, din, dil grubundan olurlarsa olsunlar birarada yaşamalarının toplumsal modelleri üzerinde dü-

şünmeliyiz. Bunun birinci şartı da, siyasî örgütlenmenin, birarada yaşama zemininin, özellikle devletin temelinin bu özellikler ekseninde kurulmamasıdır. Eğer bu kitap, ne türden olursa olsun, ulusal bir kimliğe sahip olmaya anlam veren anlayışlara eleştirel bakmaya yardımcı olabilirse amacına ulaşmış sayılır.

Kitabın amacı Türk ulusal kimliği üzerine sesli düşünmektir. Türk ulusal kimliğine eleştirel bakmak, onun yıkıcı potansiyellerine dikkat çekmek ve onun siyasî yaşamın temel belirleyicisi olmaktan çıkması gerektiğini göstermektir.

Böylece ulusal kimliklerin yıkıcı dinamikleri konusunda bir soru ortaya atabilirse amacına ulaşmış sayılır. Burada, çok sevdiğimiz, Ezen-Ezilen ulus ayrımının, ulusların bu barbarlık eğilimleri açısından fazla bir anlam taşımadığını eklemek gerekmektedir. Biz Türkler de kendi barbarlıklarımızı "ezilen ulus" olmamızın arkasına saklamıştık. Şimdi aynı film, başka yerlerde tekrar edilmektedir.

Sorunun şüphesiz tartışılacak onlarca boyutu vardır. Bu kitap, Enstitü çerçevesinde Türk Ulusal Kimliği üzerine bir çalışma yapmak amacıyla hazırlanmıştı. Bütünüyle bir taslak niteliğindedir. Ne konuya ilişkin okunan tüm kaynakların değerlendirilmesi yoluna gidilmiştir ne de bitmiş tezleri ihtiva etmektedir. Sadece hangi konularda araştırma yapılmak istendiğini dile getirmektedir. Bu nedenle bir yolun başlangıcıdırlar, "ham"dırlar. Eleştiriye açıktırlar.

GİRİŞ

Çalışmanın merkezinde Türk ulusal kimliği ve onun ruh halini "anlama" çabası yatacaktır. Çünkü, Ermeni katliamına yolaçan nedenlerin önemli bir kısmı, Türk ulusal kimliğinin ortaya çıkış koşullarında ve niteliğinde yatmaktadır. Bu ulusal özellik Cumhuriyetin kurulmasında da belirleyici olmuş ve Ermeni sorununun tabulaştırılmasına yol açmıştır.

Yani soruna, "suç işleyen" açısından yaklaşılmaya çalışılacaktır. "Suç işleyeni" anlamak ise kolay bir iş değildir. Çünkü birincisi bizler, ahlâkî açıdan kötü bulduğumuz bir davranışın, iğrençliğinden dolayı, insanî olmadığını ilan etmeye yatkınızdır. Ve kendisine duyduğumuz nefretten dolayı da bu eylemleri yapanları "anlamaya çalışmak"tan kaçmayı tercih ederiz. Oysa kitlesel katliam gibi bir eylemi ve onu yapanı, "insanî" olan alanın dışına atmakla, ona "şeytani" -insan dışı- bir karakter vermekle eleştirinin konusu yapmaktan çıkartırız. Çünkü şeytani, ruhlara ait olan şey bizim ahlâkî eleştirimizin, ahlâkî yargımızın dışına düşer. Bizlerin moral değerleri, ahlâk anlayışı,

insana ait olanı yargılamakla gelişmiştir. O halde, bu tür eylemleri ve yapanları yargılayabilmek için önce "insanî" olduklarını kabul etmemiz gerekmektedir.

Burada elbette ikinci bir problem çıkmaktadır. Her "insanî" eylemi "anlama" isteği, işlenen suçun "bahanesini arama" havasını, onu "hafifletme", "masum gösterme" tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Bunun nedeni, genel kural olarak, başka birisine acı verenleri yaptıklarından dolayı cezalandırma ihtiyacı, arzusu ile bu eylemin niçin ve nasıl olabildiğini sosyolojik olarak açıklamak ihtiyacını, arzusunu birbirine karıştırmamızdır. "Anlamak" ve "açıklamak" çabası bu nedenle birçok durumda, yumuşatıcı, özür dileyici bir tutum olarak anlaşılabilmektedir. Oysa her anlama çabası, özür dilemenin bir biçimi değil, doğru suçlayabilmenin ve yargılayabilmenin bir yoludur.

Bu iki tehlikenin de bilincinde olarak, amacımın, "ders çıkarmak ve tekrarına engel olmak" saikiyle, suçu işleyeni "anlamak" olduğunu tekrar edeyim. Gerçi büyük kitlesel kıyımların "bir defaya mahsus" oldukları ve bu nedenle de bir daha aynen tekerrür etmeyecekleri çok sık tekrarlanır. Bir bakıma elbette doğrudur bu. Ama her tarihsel olay, zaten bir biçimde "kendine mahsus"tur ve bir defa olur. Bugün de bu nedenle, Türkiye'de yeniden bu tür bir kırımın olmayacağını söyleyebiliriz. Ama böylesi yürek tesellilerinin arkasına sığınmak yerine, bu tür toplu katliamları ortaya çıkaran toplumsal koşulların ve ruh halinin devam edip etmediğini araştırmak çok daha anlamlıdır. Ancak böylece, toplumların bağrında, farklı biçimlerde de olsa, açığa çıkabilecek barbarlık potansiyellerini anlayabilir ve engelleyebiliriz. Bugünlerde yaşadığımız Kürt sorununda, 80 yıl öncesinin ruh dünyasının işlemediğini hangimiz iddia edebiliriz?

Genellikle kendi dışımızdaki uluslara birtakım ortak özellikler yüklemede fazlaca zorlanmayız. Dahil olduğumuz ulus grubuna

ilişkin benzeri bir çabaya girdiğimiz zaman ise durum değişmektedir. Genel kural olarak kendi ulusal grubumuza karşı belli bir mesafe koymayı başaramayız. Hele bu konuyla uğraşmak bizleri birtakım tabu bölgelerine sokuyorsa konu, daha da "hassas" ve problemli olmaktadır. Türk ulusal kimliği üzerine bir çalışma esas olarak bu tür tabu bölgelerine girmek zorundadır. Ermeni kırımı üzerine susmamızın veya bu bahis açılınca cin çarpmışa dönmemizin nedeni, konunun ulusal kimliğimizin tümüyle tabu haline getirilmiş en "hassas" bölgesini oluşturmasıdır.

Ulusal kimliğimizin oluşumu veya ulusal devletimizin kurulmasına ilişkin Türkçe kaynaklara bir göz atmak bile konunun zorluğunu anlamamız için yeterlidir. Hemen hemen tüm eserlerde tarihin bu sayfası ya yok sayılmakta ya da birkaç kelime ile bir göç olayından bahsedilerek geçiştirilmektedir. Örneğin, oldukça eleştirel olarak tanınan İletişim Yayınları tarafından 1988-89 yıllarında yayımlanan, Türkiye'nin bilinen tüm tanınmış sosyalist ve aydınlarının yazar olarak katıldıkları, *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*'nde bile Ermeni katliamına ilişkin bir bölüm aramak boşunadır. Geniş bir kesime konuyu unutma arzusunun egemen olduğunu söylersek fazlaca abartmış olmayız.

Türkiye'de Ermeni "sorunu" üzerine yazılan eserler karıştırıldığında garip bir manzara ile karşılaşırız. Bu eserler, ya resmî devlet görevlilerince ya da milliyetçi veya İslamcı kişilerce kaleme alınmıştır. Eserlerdeki ana hedef Ermenilerdir. Onların "iftiraları", veya "nankörlükleri"dir. Eserlere son derece saldırgan bir dil egemendir: "Vatan ve milletimizin varlığını yakından tehdit eden 'Ermeni Meselesi'"[1]; "Ermeni Nankörlüğü"[2] gibi ifadelere bolca rastlanır. Genellikle asıl katledilenlerin Ermeniler değil, Türkler olduğu ileri sürülür. "Birinci Cihan Harbi içinde Ermeniler tarafından öldürülen Türklerin sayısı, öldürüldüğü iddia edilen Ermenilerin sa-

yısından çok fazladır".[3] Bu nedenle konuya ilişkin yazdıkları kitaplara *Ermeni Zulmü* başlığı atanlar[4] veya kitaplarını Ermenilerce öldürülen bir milyon Müslümana atfedenler[5] vardır.[6]

Eserlerin çogunda, Ermeniler aleyhine kullanılan açık ırkçı bir dil dikkat çeker. İlginç olan, yazarların, ırkçı yargıları, dogrudan kendi görüşleri olarak sunmamalarıdır. Sürekli olarak başka yazarlar kaynak olarak gösterilmekte, onlardan yapılan alıntıların arkasına saklanılmaktadır. Özellikle Türk Tarih Kurumu'nun, resmî tarih niteliğindeki eserlerinde bu tür ırkçı ifadelere bolca rastlanır. Birkaç örnek vermek gerekirse: "Sir Mark Sykes, Ermenilerin gerçek mahiyetleri ve istekleri hakkında dikkat çekici bilgi vermektedir. Bu zata göre Ermeniler aşagılık insanlardır ve insana nefret telkin etmektedirler. Yahudilerin bile iyi tarafları olmasına ragmen, Ermenilerin hiçbir iyi tarafı yoktur..."[7] Bir başka eserde de şunları okuyoruz: "Esasen İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un da nitelediği gibi, Ermeni önderleri 'degersiz kimselerdi'... Erivan'da Amerikan yardımından sorumlu bulunan Amerikan yüksek komiseri Albay Haskell ('e göre), 'Ermeniler, hırsız, yalancı, tamamen alçalmış... kimselerdi'".[3] Yine aynı yazarın bir başka makalesinden: "İngiliz Konsolos Yardımcısı Tegmen Dickson da, Ermenileri... şöyle eleştiriyordu: 'Gördügüm kadarıyla uyrukluk altındaki Ermeni, sevimsiz, degersiz, köpeklik eden, vicdansız... bir kişidir... Dickson ayrıca şunu vurguluyordu: 'ayaklar altında çignenen, köpek gibi baş egen... en aşagı varlık olan Ermeni...'".[9] Bu ve benzeri örnekleri sayısız biçimde arttırmak mümkündür.

Eleştirel, sol, sosyalist yazarlar arasında ise Ermeni kırımı sorununu dogrudan ele alan bir isim bildigim kadarıyla yoktur. Osmanlılar veya Türkiye Devleti'nin kuruluşu üzerine oldukça kabarık sayıda eser veren bu yazarlar, sözkonusu eserlerinde Ermeni kırımına genel bir kural olarak deginmemektedirler.

Tarihin bu sayfası "yaşanmamış" muamelesi görmektedir.

Konuyu, kırımın olmadığını ispat etmek için ele alan ve Ermenilere saldıran çevrelerin tutumları bir dereceye kadar anlaşılabilir. Asıl zor olan, eleştirel çevrelerin "suskunluğunu" anlamaktır. Ne yasal zorunluluklar ne de devlet baskısı gibi nedenler bu konuda açıklayıcı olabilir. Kanımca tercih edilmiş bir suskunluktur bu. Çünkü konuya el atınca, hem doğruluğu tartışılmaz biçimde kabul edilmiş birtakım modeller işe yaramayacak, hem de mevcut düşünme kalıpları ile açıklanması mümkün olmayan birtakım "nahoş" sorularla karşılaşılacaktır. Bu nedenle, üzerinden 80 yıl geçtiği için kabuk tuttuğuna inanılan bir yarayı kaşımamak tercih edilmektedir.

TÜRK ULUSAL KİMLİĞİ VE BAZI ÖZELLİKLERİ

Türk ulusal kimliğinin ortaya çıkışı ve özellikleri ile Ermeni kırımı arasındaki ilişki üzerine yapılacak bir tartışmada ilk cevap vermemiz gereken sorulardan bir tanesi, ulusal kimlikten neyi kastettiğimizdir. Burada bazı sınırlamalar yapmak durumundayım. Birincisi, ulusal kimlik sorununu genel bir kültürel kimlik sorunu olarak ele almıyorum. Burada bu kavramla, daha çok, bir ulusun, ulusal devlet kurma sürecinde şekillenmiş bazı özelliklerini, durumunu kastetmekteyim. Bu özellikler tüm ulusu kapsayan ortak bir ruh halini yansıtmakta ve niçin belli durumlarda, ortak davranış biçimlerinin oluşabildiğini açıklayabilmektedir. Sabit, değişmez, özellikler değildir burada sözkonusu edilen. "Bir halkın ulusal görünüşü, tüm zamanlar için değişmez biyolojik özellikler olarak sabitleşmemiştir. Ulusal görünüş (Habitus), daha çok her halkın kendi ulusal devlet kurma sürecine son derece sıkı olarak bağlıdır."[1] Dolayısıyla burada ulusal kimlik olarak ele aldığım

şey, ulusal devletimizin kuruluş sürecinde oluşmuş değişebilecek bazı özelliklerimizdir.

İkincisi, ulus tanımını daha çok politik anlamda kullanıyorum. Ulusal kimlik ile ulusal devlet arasında doğrudan bir ilişki kurmaktayım. Ortak yaşanmış tarihe ve ulusal devlete, ulusal kimliği belirlemede merkezî bir rol vermekteyim. Ortak yaşanmış geçmişler, bunu birlikte yaşayanların belleklerinde benzer izler bırakır. Tarihsel deney ve tecrübelerin ortaklığı grup inancını, birlik inancını güçlendiren semboller yaratır. Geçmişe yönelik ortak hâtırlamalar, yaratılan semboller ve onlara yüklenen anlamlar, süreçte kendisini ortak bazı amaçların tanımlanmasında da ifade eder ve o toplumda ortak bir kominikasyon ağının oluşmasına yol açar. Dolayısıyla burada kastettiğim, ulusun veya ulusal kimliğin hangi etnik, dil, din gruplarını kapsadığı ikincil bir soru olmaktadır.

Tanıma ilişkin yapılan bu sınırlamalardan sonra, Türk ulusal devletinin kuruluş sürecinde oluşan ulusal kimliğimizi belirlediğini düşündüğüm, bütünlüklü olma iddiasından uzak, şu temel özellikleri saymak mümkündür. Ermeni kırımına hangi ruh hali ve hangi koşulların ürünü olarak başvurulduğunu, ulusal kimliğimizin bu özellikleri ışığında, "anlayabileceğimizi" zannediyorum.

"Gecikmiş" Türk Ulusal Kimliği ve Arayı Kapama Telâşının Saldırganlığı

Türk ulusçuluğu veya daha genel bir ifadeyle Türk ulusal kimliği tarih sahnesine çok geç çıkmıştır. Bu geç çıkmayı açık bir biçimde gösteren bazı anekdotlar sık sık tekrarlanır: 19. yüzyılın sonlarına doğru, Paris'te bulunan birkaç Jön Türk'e hangi ulustan oldukları sorulduğunda, önce "Müslümanız" diye karşılık verirler, Müslümanlığın bir din olduğunun belirtilmesi üzerine, "Osmanlıyız" derler; bunun da bir millet olmadığının hatırlatıldığı, ama gençlerin bir türlü Türk olduklarını söylemeyi

düşünemedikleri aktarılır.[2] 1908 yılında, Meşrutiyeti kutlamak için İstanbul ve Selanik'de sokaklara dökülen yığınlar, söyleyecek bir milli marşları olmadığını farkederler ve Meşrutiyeti Fransız Milli marşıyla kutlarlar.[3]

Ulusal kimlik üzerine ciddi ciddi düşünülmeye başlanması ancak 20. yüzyıl başlarıdır. Macar Şarkiyatçısı Vambéry, 1898 yılında yazdığı bir kitapta, "İstanbul'daki Türkler arasında Türk milliyetçiliği sorunuyla ya da Türk dilleriyle ciddi bir biçimde ilgilenen bir tek kişiye rastlamadım," der.[4] Türk milliyetçiliğinin düşün babası sayılan Ziya Gökalp 1896 yılında, Leon Cahün'un Türkler üzerine yazdıklarını okuduktan sonra eski Türk tarihine ilgi duymaya başlar. "..İstanbul'a geldiğim zaman ilk aldığım kitap Léon Cahun'ün tarihi olmuştu. Bu kitap sanki Türkçülük ülküsünü özendirmek üzere yazılmış gibidir."[5] Bu dönemde ve hatta 20. yüzyılın başlarında dahi Osmanlı okullarında Türk tarihine ilişkin hiçbir şey okutulmamaktadır. Örnegin 1911 yılında bile, "Türk ortaöğretim kurumlarında okutulan ve çağdaş tarihi ele alan temel kitapların sayfalarının üçte ikisi Fransa tarihine, geri kalanı da öteki Avrupa devletlerinin tarihine ayrılmıştı; Türkiye'den Türklerden hemen hemen hiç söz edilmiyordu."[6] 1908 devrimine kadar medreselerin kapıları Türkçeye kapalıydı. Var olan tarih, Peygamberin hayatı ile başlayan bir Osmanlı-İslam tarihidir.

Bu gecikmenin doğal bir sonucu "arayı kapatma" telaşıdır ki, bu diğer ulusal gruplara karşı açık bir saldırganlık biçimini almıştır. Türk milliyetçiliğinin bazı gecikmiş milliyetçiliklerde gözlenen saldırgan bir özelliğe sahip olduğunu ileri sürmek fazla abartılı olmayacaktır. Bu gecikmenin nedenlerini, burada ayrıntılarına girmeden, şöylece sıralayabiliriz:

- En önemli neden İslamdır. Osmanlılarda İslami kimlik, diğer İslami ülkelerden farklı olarak, Türklüğün unutulması

ile birlikte gelişmiştir. İslamın Türkler üzerine etkisi o denli büyük olmuştur ki, İslama geçtikten sonra kendi dillerini unutmamalarına rağmen hiçbir Türk devletinde Türkçe resmî dil olmamıştır. Aksine 12. yüzyılın sonlarına kadar, tüm Türk devletleri Arapçayı resmî devlet dili olarak kullanmışlardır.[7]

Konuyla ilgilenen tüm bilimadamları, İslam'ın Türk ulusal kimliğinin oluşmasına yaptığı bu "olumsuz" etkiden söz ederler.[8] Vambéry'e göre İslam, "ulussuzlaştırma (ulus olmayı eritme) eğilimininde hiçbir yerde... Osmanlı Türklerinde olduğu kadar büyük bir başarıya ulaşmadı."[9] Benzeri tespitleri Lewis'de de buluruz: "İslamlığı kabul eden uluslar arasında hiçbiri, kendi ayrı özdeşliğini İslam ümmeti içinde eritmekte Türklerden daha ileri gitmedi."[10] Böylece bütün İslamlık öncesi Türk geçmişi, "unutulmuş ve İslamlık içinde silinmişti(r)...Hatta Türk adının kendisi ve ifade ettiği varlık bile bir anlamda İslâmi niteliktedir."[11]

Türkçüler de kendi eserlerinde İslamın bu olumsuz yönüne dikkat çekmişlerdir. "8. yüzyıldan bu yana 'Arap ve Acem kültürü', Türk kültürünü ve Türk düşüncesiyle birlikte tarihini ortadan kaldırdı. 'Arap dünyasının' dinsel ve kültürel baskısı altına düşmüş olmak, Türk benliğinin kaybedilmesi sonucunu doğurmuştur."[12] M. Kemal de bu konuda farklı düşünmemektedir. "Biz milliyet düşüncelerini uygulamakta çok geçikmiş ve çok ihmalcilik yapmış bir milletiz... Özellikle bizim milletimiz, milliyetini bilmemezlikten gelmesinin çok acı cezalarını gördü. Anladık ki, kabahatimiz kendimizi unutmaklığımızmış..."[13]

o Osmanlıların büyük bir imparatorluk olması, kendi tarih bilinçlerini de etkilemiştir; Vatan ve Millet gibi kavramlara son derece yabancıdırlar. Bu nedenle Batı'da gelişen milliyetçiliği Osmanlı yöneticileri hiçbir zaman anlamadılar. Anladıklarının

iddia edilebileceği durumlarda bile bunu "başıbozuk serserilerin" eylemleri olarak algıladılar. Fransız Devrimi'ne karşı takınılan tutum bu konuda bir örnek olarak verilebilir. Osmanlı yöneticilerine göre devrim, "bir fitne ve fesat ateşidir." III. Selim dönemi Reisülküttap'larından Ali Efendi, Fransız Devrimi üzerine hazırladığı uzunca bir raporunda, devrim önderlerini, "ortalığı karıştıran birtakım iğrenç kişiler... kışkırtıcılar... bozuk amaçlılar" olarak tanımlar.[14] Bu raporu *Tarih-i Cevdet*'de aktaran Cevdet Paşa'nın kendisi de, aradan yüzyıla yakın bir zaman geçmesine rağmen, devrim üzerine Ali Efendi'den farklı düşünmez. Devrim önderleri, "alçaklar" ve "serserilerdir". Devrim, "sözün ayağa düşme(si), işin serserilerin elinde kalması(dır)."[15]

Osmanlı yöneticilerinin -bize bugün garip gelen yukarıdaki değerlendirmelerini bir kenara bırakırsak- çok uluslu bir devlete sahip olmanın getirdiği bir evrensellik anlayışına bağlı kaldıklarını söyleyebiliriz. Vatan kavramının ele alınmasında da bunu gözlemek mümkündür. Bu kavram, "19. yüzyıla kadar 'doğum yeri' veya 'oturulan bölge' gibi çok dar bir anlamda kullanılmıştır.[16] 19. yüzyılın ortalarında, Cevdet Paşa, vatanın, bir Türk askerine köy meydanından daha fazla bir anlam ifade etmediğini söyler.[17] Yüzyılın sonlarında bile kavram bu içerikte kullanılmaya devam etmiştir.[18] Örneğin Abdülhamit: "Vatan insanların bastığı yerdir," der. "Onun için ölmeyi anlamıyorum. Bu kadar insanın vatan için birbirlerine boğazlaması iyi bir şey değil."[19]

Ulusalcılıktan bu denli uzak olmanın ve anlamak istememenin aslında derinde yatan bir başka nedeni daha vardır. Bu da Osmanlı yöneticilerinin bu alandaki gelişmelerin imparatorluğun dağılması anlamına geleceğini biliyor olmalarıydı. Ali Paşa daha 1862 yılında Fransız Dışişlerine, Balkanlılar'ı kışkırtmanın "kaos ve ebedi" bir savaş demek olacağını bildiriyor ve ekliyordu: "Eğer Türkiye'de bütün ulusal isteklere serbestlik

tanınırsa neler olacağını bir kere düşününüz... Bir parça dengeli bir durum yaratabilmek için yüzyıl ve kan selleri gerekir."[20] Bu bağlamda verilebilecek ilginç bir örnek, Bulgar ulusal ayaklanmalarının Osmanlı yöneticilerince algılanış biçimidir. Ayaklanmaların ulusal içeriğine hiçbir biçimde değinmeyen yöneticiler, bunları, ya "Rus kışkırtması" ya da yıllarca belli olanaklara sahip azınlıkların kıymet bilmezlikleri olarak değerlendirmişlerdir. Hiçbir yazışmada ya da belgede, sözkonusu olanın milli nitelikte bir ayaklanma olduğuna dair bir değerlendirmenin bulunmuyor oluşu gerçekten ilginçtir.[21]

Osmanlı Devleti'nin çok uluslu, kozmopolit karakterinin Türk ulusal kimliğinin gelişmesini olumsuz yolda etkilediğini Türkçü yazarlar da sıkça dile getirmişlerdir. Osmanlılar, "ulusun soy ve köküyle olan tüm bağlantılarını, öz-benlik bilincini, töre ve ülküsünü, bir kozmopolit pota'da eritip yoketme çabasına girişmekten çekinmediler. Devlet kısa zamanda Türk devleti olmaktan çıkarıldı."[22] Bu nedenle, Türkçüler, özellikle Cumhuriyet döneminde Osmanlılardan, "Türk ırkını yok etmek isteyenler"[23] olarak söz etmişlerdir.

• Osmanlı devletinin çok uluslu karakteri yönetici ulus grubunu garip bir ikilemin içine sokmuştur. Ana amaç çok uluslu devlet yapısını korumak olduğu için, yönetici ulus mensupları kendi ulusal kimliklerine açıktan sahip çıkamadılar. Daima tüm ulusları bağrında toplayabilecek entegre ideolojileri "resmî ideoloji" olarak savundular. Bu nedenle 1914 yılına kadar, Türkçü olmalarına rağmen bunu açıktan söyleyemediler ve sürekli Osmanlılık ideolojisinin arkasına saklandılar. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi, Halil Menteşe anılarında, Türklerin yurt içindeki muhtelif unsurları birleştirmek zorunda oldukları için, Millet Meclisinde "Biz Türküz" demeye cesaret edemediklerini aktarıyor.[24] Balkan Harbi'ne kadar yönetici nitelikleri gereği Türkçülük yapamayan İttihat Terakki, bün-

yesindeki azınlıkların büyük bir kısmını kaybedince "zincirlerinden boşandı". "İttihat Terakki'nin Türkçülük akımı bu savaşın dumanları içinden sanki fışkırdı. 'Ben varım' diyemeyen Türkler, bu sözleri Balkan Harbi sonunda söyleyebildiler."[25] Ve bu geç kalmanın verdiği telaş ile birlikte son derece hızla Türkleşme politikalarına başladılar.

Bu politikaların önemli bir özelliği de, diğer milliyetlere karşı bir düşmanlıktı. Çünkü bu güçler, hem imparatorluğu "dağıtan ve parçalayan" çevrelerdi hem de bunlar serbestçe ulusal kimliklerine sahip çıkarken, İttihatçılar bunların yüzünden susmak zorunda kalmışlardı. Özellikle 1912 sonrası yerden mantar biter gibi birbiri peşi sıra kurulan çeşitli Türkçü derneklerin belli bir program dahilinde oluşturulduklarını görüyoruz. "Büyük Turan'ı özleyen yeni, uyanık Türk dünyası, Turan'ın altın tacını taşıyacak saltanat binasının dört direğini dikti. Türk Bilgi Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocağı ve Türk Gücü!"[26]

Türkleşmeyi hızlandırmak amacıyla kurulan bu örgütlerden Türk Gücü, programına "Türk ırkını çöküşten kurtarmayı" amaç edindiklerini yazıyor ve son derece ırkçı, saldırgan bir dil kullanmaktan çekinmiyordu. Derneğin amacı için şunlar söylenir:

"Türk Gücü ta Karakurum'da fışkırıp taşan, coşkun akınlarıyla bütün dünyayı kaplayan, bükemedik bilek, kırmadık kılıç, vurmadık kale bırakmayan, fakat bugün düşkün, dağınık Türk kuvvetini yeniden var edecek, yaşatacak, Türk'ün o açık alnını yeniden yükseltecek, o yılmaz keskin gözünü yine parlatacak, o geniş göğsünü yeniden kabartacak, Dernek'in meydancısı, Ocak'ın bekçisi, Yurd'un koruyucusu, Turan'ın akıncısı olacak!

Türk'ün o demir pençesi yine dünyayı kavrayacak, yine dünya o pençenin karşısında tir tir titreyecek."[27]

o Aslında Türklük çok fazla istenen, arzu edilen bir tercih değildi. Çünkü birincisi, Türklük zaten insanları aşağılamak için kullanılan bir kelimeydi. Osmanlı topraklarında bu kelimenin küfür olarak kullanıldığı gezgincilerin bile dikkatini çekmiştir. Dönemin gazetelerinde, örnegin 1875 yılında *Basiret* gazetesinde, "Türk olmaktan utanan gençlerden" bahsedilir.[28] İkincisi, ana amaç, dağılan İmparatorluğu kurtarmak, onun parçalanmasını engellemekti. Türkçülük bu nedenle var olan tercihlerin içinde en kötüsüydü. Çünkü hem Hıristiyanları hem de Türk olmayan Müslümanları dışlıyordu. Üstelik, İmparatorlugun geniş Türk nüfusu kendisini Müslüman olarak biliyordu. Osmanlı yöneticileri son ana kadar, Osmanlılık ve İslam ekseninde bir birliği ümit ettiler. Bu nedenle Türkçülük, Osmanlıcılık, İslamcılık gibi diğer kollektif kimliklerin işe yaramadıkları noktada, istenmeyen, ama zorunlu bir tercih olarak kendisini dayattı.

o Gecikmenin önemli bir sonucu da, ulusal kimliğin oluşmasında ırkçı düşüncelerin egemen olmasıdır. Başlangıçta, 18. yüzyıl Avrupa'sında halk egemenliği, parlamento, politik arzu gibi kavramlara dayanan, belli bir toplumsal demokratikleşmeye denk düşen bir ulus anlayışı egemendi. Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısında bu ulus anlayışı yerini çoktan, ırkçı, sosyal-Darwinist teorilere ve bunların ulus teorisiyle oluşturdukları karmalara bırakmıştı. Bu ırkçı, Darwinist ulus teorileri Türk milliyetçiliğinin düşün gıdasını oluşturmuştur. Bu teorilerin yardımıyla Türkler, aşağılanan ve horgörülen ırklarının aslında üstün bir ırk olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır. Örnegin, ilk Türkçü düşünürler, ırkçılık teorisinin önemli ismi Gabineau'dan etkilendiklerinden övünerek bahsederler.[29] Tekin Alp, Gabineau'nun 1911 yılında Selanik'te yayına başlayan *Genç Kalemler* Dergisi yazarlarını da etkilediğini aktarır.[30] Bu nedenle, ırk, doğal özellik gibi değişmez unsurlara dayanan

Alman ulus ve kültür anlayışının kendileri için bir örnek teşkil ettiğini istisnasız tüm Türkçü teorisyenler sıkça ifade etmişlerdir. "Irk, halk, tarih gibi kavramlara dayanan yapısıyla bu kültür (Alman kültürü), tarihsel ve ulusal bir kimlik oluşturmaya çalışan Türklüğün durumuna daha uygun düşüyordu."[31] Türk milliyetçiliğinin babası sayılan Ziya Gökalp de Türklerin Alman "İttihatçılığı"ndan esinlenmesi gerektiğini savunur. Türkler ancak Almanların izledikleri yoldan giderlerse siyasî birliğe varabileceklerdir. "Gökalp'e göre, Almanlar harsi birlik, iktisadî birlik ve siyasî birlik diye adlandırdığı üç aşamadan geçmişlerdi. 'Milli İttihad'a kültürel birlikle atılınmış... kültürel birliği iktisadî birlik ülküsü izlemişti... İşte Türk İttihatçılarının da aynı yolu izlemeleri gerekirdi."[32] Bu bakış açısıyla Ziya Gökalp, Türklerin vatanının "siyasî hudutları, dilleri ve kültürleri nereye kadar uzanırsa oraya kadar yayılacaktır,"[33] diyerek saldırgan bir milliyetçilik teorisinin temellerini atmıştır.

Türk Ulusal Kimliği - Sürekli Aşağılanmaya Bir Tepki

Türk ulusal kimliği, sürekli aşağılanmaya bir tepki olarak oluşmuştur. "Türkler üstünlük duygusuna sahip oldukları zaman, (19. yüzyıl ortalarına kadar -T.A.), Türk olduklarını bilmiyorlar(dı)... Türkler aşağılık duygusunun içine ağızlarına kadar gömüldükleri zaman Türk olduklarını bilmeye başlıyorlar(dı)," diyen bir yazarımız ekliyor, "Türkçülük Türkler için çaresizliktir... bir aşağılık duygusundan çaresiz ve kaçınılmaz bir kaçıştır."[34] Bu aşağılanma hem "iç tarihin" bir özelliğidir, hem de "dış güçlerce" sürekli olarak dile getirilmiştir.

Osmanlı tarihinde Türk olmak aşağılanmakla eş anlamlıydı. Kaba, cahil, anlayışsız, akılsız anlamında sıkça bir hakaret olarak kullanılırdı. Burada sadece örnek olması itibarıyla,

meşhur Osmanlı vakanivüsü Naima Mustafa Efendi'nin, kendi adıyla anılan Tarihinde Türkler hakkında söylediği bazı sözleri aktaralım. "İdraksiz Türkler"; "Çirkin suratlı Türk"; "hilekar Türk"; "Çoban köpeği şeklinde bir Türk-ü sütürk idi".[35]

Bu nedenle, Osmanlılar kendilerine özellikle Batılılar tarafından Türk denmesinden hiçbir biçimde hoşlanmazlardı. "Vámbéry İstanbul'da bulunduğu bir sırada, Türk okumuşları arasında, onların Orta Asya Türkleri ile ırksal ve kültürel akrabalıkları konusundaki ilgilerini araştırınca, bu okumuşlar, bu göçebe halkla ilişkileri olduğu iddia edildiği için, kendilerine hakaret edilmiş hissetmişlerdir. Onların gözünde 'Türk', sadece aşağı halk tabakası için, özellikle köylüler için kullanılan bir tanımdı."[36]

Türkçülüğün önemli isimlerinden Veled Çelebi, Türk dilinin geliştirilmesi doğrultusunda çalışmalar yaparken, değil çevresi, ailesi tarafından dahi horlanmaktadır. Çelebi'nin yaptığı iş aslında son derece masumdur. Bazı kelimelerin Arapça yazılışlarını değiştirmiş ve Türk diline yakın bir hale getirmiştir. Ama bu bile dışlanması ve hor görülmesi için yetmiştir. 1897 yılında çevirdiği bir eserin yeniden basımına 1941 yılında yazdığı bir önsözde şunları söylüyor: "..o zamanda bu inkilâbı yapmak büyük bir fedâkarlık idi. Benim milletime, dilime, dilimin kaidelerine olan aşk ve şevkimden dolayı kendi tâifemden ve akrabamdan bazıları bana adeta münfeil olmuş (infial etmiş); 'Eslâf-i kiramın (yüce soylu büyüklerin -yerine geçtiği memurların) isr-i pâkine imtisâl icap ederken (temiz izlerinden gitmek, boyun eğmek dururken) onun böyle müfrit müteceddit (aşırı yenilikçi) ediplere karılıp katılması, hatta yazıyı bile herkese ve kaide-i eslâfa muğayir bir şekilde yazması ona yakışır mı?' diye beni çekiştirirler ve buluştuğumuz mecliste kendilerine bakiyye-i eslâfı kiramdan bir arif-i kâmil süsü verip bu fakiri de içlerinden bir dekadan diye geçirirlerdi."[37]

Osmanlılardaki bu yaygın Türk düşmanlığı genellikle şu

nedenlere bağlanır:

- *Devşirmeler:* Osmanlı devlet adamının kimliğidir bu. Hıristiyan çocukların, küçük yaşta toplanarak, merkezî okullarda eğitilmeleri ile oluşan Osmanlı merkezî bürokrasisi, Türklere iyi gözle bakmamış ve onu daima aşağılamıştır. Hatta, İmparatorluğun gerilemesini yönetim mekanizmalarına "Türklerin sızması" ile açıklayan yöneticiler dahi olmuştur.[38]

- *Timur yenilgisi:* Anadolu Türk beyleri 1402 yılındaki savaşta, Osmanlıya "ihanet" ederek Timur'un yanına geçmişler ve böylece Osmanlının yenilgisine yol açmışlardır. "Osmanlı devşirme devlet erkanı, Timur önündeki yenilginin hanedana verdiği kompleksi ve bu yenilgiden doğan acıları sömürerek... Anadolu Türküne karşı güvensizlik duygusu... (ve) hınç aşılamaya çalışmışlardır."[39]

- *Arap-İslam bilimi:* Osmanlı toplumundaki Türk düşmanlığının ve aşağılanmasının önemli nedenlerinden birisi de Arap-İslam bilimiydi. Osmanlı Medreselerinde, Türkleri aşağılayan ve onları hayvanlarla eşdeğer gören Arap-İslam eserleri eğitim sisteminin temelini oluşturuyordu. Arap-İslam aleminde Türkler, özellikle Kur'an yorumlarında insanlık düşmanı canavarlar sürüsü, insanlığa felaket getirici bir ırk şeklinde tasvir edilmişlerdir. Muhammed'e ait olduğu söylenen bazı hadislere tüm bu eserlerde yer verilmiştir. "Küçük gözlü, kırmızı yüzlü, basık burunlu ve suratları kalın deriden yapılmış kalkanlara benzeyen (yayvan suratlı) Türk'lere karşı savaşmadıkça hüküm günü gelmeyecektir."[40] Türkleri aşağılayan ve hayvan yerine koyan bu ve benzeri ifadelere, hemen hemen bütün İslami temel eserlerde rastlamak mümkündür. Sadece birkaç örnek vermek gerekirse: Türkler'in diyarı, "küfrün ve fitnenin kaynağı"dır. Türkler "çengel gibi tırnaklı, vahşi hayvanlarınkine benzer azı ve yan dişleri olan, köpek dişlerine benzeyen dişleri bulunan, çeneleri develerin çenelerine

benzeyen, vücutlarının tümü kıl ile kaplı olan, ve bir şey yedikleri zaman katırların ve kısrakların çıkardığı ses gibi dişlerinin tıkırdadığı duyulan" yaratıklardır. Bu eserler Osmanlı medreselerinde eğitimin temelini oluşturmaktaydı.[41]

- *Alevi-Türkmen ayaklanmaları:* Tüm bir Osmanlı tarihi boyunca gözlenmiştir. Bunlar, Anadolu köylüsünün merkezî yönetime karşı sosyal içerikli başkaldırılarıydı. Ayaklananların gerek ağırlıkla Türkmen aşiretleri olmaları, gerekse dinsel karakteri, Osmanlı yöneticilerini Türk-Alevi düşmanı bir tavır içine sokmuştur.

Osmanlı tarihinin ürünü olarak gelişen, bu Türkleri aşağılayan ve hor gören bakış, "dış tarih"çe de pekiştirilmiştir. Gerek Ortaçağ gerek Yakın Çağ tarihinin Türkleri, "barbar, şiddet düşkünü yaratıklar" olarak tanımlayan eserlerle dolu olduğunu biliyoruz. Örneğin, Rönesans dönemini tarayan Esther Kafé, bu dönemin eserlerinde, "hoyrat, kösnül ve hayvan insan"; Muhammed'in ümmetine yaraşır "bu iffetsiz, kokuşmuş, iğrenç köpek"; "küflü ağzını yalnız çok kutsal Hıristiyan dinine karşı bağırmak, saldırmak" için açan Türk efsanelerinin bir biri arkasından geçit yaptığını söylemektedir.[42]

Tüm bir Ortaçağa egemen olan, bu barbar, şiddet düşkünü, hayvana yakın Türk tanımının Yakın Çağ'da da devam ettiğini biliyoruz. Gerek Spengler, Danilevski, Toynbee gibi tanınmış tarihçi veya medeniyet teorisyenlerinde, gerekse birçok çağdaş yazarda bu kanının tekrar ettiğini görüyoruz. Örneğin Danilevski için Türkler, "tarihin en olumsuz etmenleri"dir. Ünlü Fransız tarihçisi Renan, Türkleri "zekadan yoksun, kaba ve hoyrat bir kavim" olarak görür.[43] Hürriyet savaşçısı olarak hepimizin kalplerinde yer etmiş Voltaire mektuplarında defalarca, Türklerden, "bu zorbalar", "bu çapulcu insanlar" olarak bahseder.[44] Türklerle savaş halinde olan Çariçe II. Katerina'ya yazdığı bir mektupta, "Hiç olmazsa birkaç Türk öldürerek size yardımcı olmak isterdim," diyerek, bunu yapamadığı için

üzüntülerini bildirir.[45]

Özellikle seyahatnamelerde bu Türk düşmanı tutum büyük bir rahatlıkla dile getirilir. Bu eserlerde, Türklerin şiddet düşkünü bir millet oldukları, Avrupa'da medeniyeti ve kültürü yok ettikleri, mutlaka Avrupa'dan kovulmaları gerektiği üzerine yüzlerce cümle bulmak mümkündür. Sadece birkaç örnek vermekle yetinelim: "cahil ve zorba Türkler... ";[46] "Her attığı adımla Türk, Balkan yarımadasında binlerce yıllık kültürün ürünlerini ayaklar altına aldı (çiğnedi)";[47] "Türk nerde bir ağaç görse, onu keser"; "Türkler her tarafta kültürleri yok ettiler ve mülklerine aldıklarını korumadılar. Onlar hiç bir biçimde kültür halkı değildiler ve işgal ettikleri kültürel zemin üzerinde de olmayı başaramadılar."[48] Bu nedenle yapılması gereken, Hıristiyanları bu barbarların elinden kurtarmaktır. "Hıristiyan kardeşlerimize yardımda acele etmeliyiz... Türkleri Avrupa'dan kovalım."[49] Çözüm olarak ise İmparatorluğun derhal işgal edilerek paylaştırılması önerilmektedir. "Şark sorununun çözümü Türkiye'nin ortadan kaldırılmasından başka bir şey değildir."[50] "Şark sorunu dedikleri Türklerin mülkiyetlerinin yok edilmesi(dir)..."[51]

Önemli olan Türklerin sürekli bir biçimde aşağılanmaları ve horgörülmeleri değil, bu aşağılanmaların biliniyor olmasıydı. Osmanlı-Türk yöneticileri ve aydınları, Batı dünyasında kendileri hakkındaki olumsuz yargıları biliyorlardı ve bu onların davranışlarını önemli ölçüde belirleyen bir faktördü. Bu nedenle, ilk Türkçü düşünürlerin, çalışmalarının önemli bir kısmını, Batılıların bize isnat ettikleri suçlamaların doğru olmayıp birer iftira olduğunu ispat etmeye ayırmış olmaları şaşırtıcı değildir. "Necip Asım, *Türk Tarihi* adlı kitabının amacını belirtirken, Türklerin zaferlerini nakledeceğini böylece büyük ve şanlı bir milletle alay etmekten utanmayan adamların asılsız iddialarının yanlışlığını ispat edeceği ümidinde olduğunu ifade ediyordu."[52] Gerek dönemin gazetelerinde, örneğin, 1893

tarihinde, ilk defa, "Türk Gazetesidir" diye başlık atan *Ikdam* gazetesinde, gerekse tarih eserlerinde, Türklere övgüler düzen görüşlere bol miktarda yer verilir. Bu yazılarda Türklerin temizliği, dürüstlüğü, üstünlüğü övülür, "sabır, cesaret, medenileşme (gibi)... insani meziyetler asil Türk milletinin özelliğidir" denir.[53]

Avrupa'da bu dönemde Türkler ve Osmanlılar hakkında yazılmış olumlu yazılar aranır, bulunanlar *Ikdam*'da yayımlandığı gibi, Türkleri öven, yazıların toplandığı, çeviri veya yerli broşür ve kitaplar yayımlanır. Bursalı Mehmet Tahir'in, 1898'de kaleme aldığı, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* adlı eser verilebilecek örneklerden sadece bir tanesidir. Kitabın girişinde şunlar yazılıdır: "Amacım geniş bir Türk tarihi yazmak değil, bu kavimden yetişip, bilimsel ve teknolojik dallarda değerli eserler bırakan yazarlarımızın fihrist şeklinde, kısaca tarihi durumlarını yazarak, Türkleri yalnız akıncı soyundan kaba birer kahraman sanan düşmanlarımızın anlamsız fikirlerini çürütmektir."[54]

Bu çabalar 20. yüzyıl başlarında da devam eder. Jön Türklerce yayımlanan dergilerde, amaçlarının, "Avrupalıların gözündeki Türk imajının kötü yanlarını silmek" olduğunu yazanlar vardır. Örneğin Mısır'da yayımlanan *Türk* Gazetesi, "Türklerin hiç hak etmedikleri halde Avrupa'nın nefretini kazandıklarını" söylüyor ve bu imajı ortadan kaldırmaya yönelik yayın yapıyordu.[55]

Batı'daki Türk imajını yıkmak, Kurtuluş Savaşı önderlerinin de önemli uğraşları arasında yer alıyordu. Çünkü gerek Birinci Dünya Savaşı'nda, gerekse Kurtuluş Savaşı boyunca, Batılı Güçler Türklere karşı yürüttükleri savaşta, Türklerin "barbarlık" ve "vahşilikleri"ni yoğun bir propaganda malzemesi olarak kullanmışlardır. Hatta, Müttefiklerin, Birinci Dünya Savaşı'nın esas olarak Türklere karşı verildiği yollu açıklamalarına dahi rastlamak mümkündür. Örneğin, 10 Ocak 1917'de, Amerika'yı savaşa katmak maksadıyla yayımladıkları bir bildiride, sa-

savaşa katmak maksadıyla yayımladıkları bir bildiride, savaşlarının amaçları üzerine şunları yazarlar: "Müttefikler bencil çıkarları için dövüşmediklerinin bilinci içindedirler. Her şeyden önce... hakkı ve insanlığı kurtarmak için döğüşmektedirler. Müttefiklerin savaş amaçları her şeyden önce ve zorunlu olarak... Türklerin kanlı istibdadına düşmüş halkların kurtarılmasını ve Avrupa uygarlığına kesinlikle yabancı olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa dışına atılmasını içerir."[55]

Dönemi İngiliz Başbakanı Lloyd George, Türklerden daima hakaret ve nefret dolu bir dille söz eder. Örnegin Kasım 1914'de Türkleri, "bir insanlık kanseri, kötü yönettikleri toprakların etine işlemiş bir yara" olarak tanımlar. Bu nedenle, Türklerin olası bir zaferini, "Asya'dan Avrupa'ya taşınacak olan... talan, zulüm ve cinayet meşalesi" olarak niteler. Savaşın sonlarına doğru, 29 Haziran 1917'de, bir nutkunda, Türklerin, eski medeniyet beşiği olan Mezepotamya'yı çöle, Ermenistan'ı mezbahaya çevirdiğini söyler. Bu medeniyet beşiği yerler, "Türklerin yakıp yıkıcı zorbalığına bırakılmayacaktır," der.[57]

Abartmasız, Kurtuluş Savaşı'mızda bu aşağılanma ve dışlanmaya tepkinin önemli bir motif olduğunu söyleyebiliriz. 1919'da Ankara'da ilk hazırlıklar yapılırken, Kurtuluş Savaşı'nın temel karakterine ilişkin bir konuşma yapan Atatürk, Lloyd George'un suçlamalarına cevap veriyor gibidir. "...Milletimiz, hey'et-i Umumiyesiyle kabiliyetten mahrum bulunduğundan bahçe olan yerlere girmiş ve oralarını harabezara çevirmiş. Birincisi ile millete zalimlik atıf ve isnat ediliyor. İkincisi ile kabiliyetsizlik... Her ikisi de mahz-ı iftiradır," diyor ve Kurtuluş Savaşı'nın bu asılsız iddialara karşı bir ispat olarak anlaşılmasını istiyordu.[58]

Barbar olmadığımızı Avrupa'ya ispat etmek için de savaşmak gerektiği fikri, İttihat ve Terakki önderlerinde de var olan oldukça eski bir düşüncedir. Örnegin, 1911 yılında, Trablusgarp'ın İtalyanlarca işgali üzerine Enver Paşa, İttihat ve

Terakki Merkez Komite üyelerini savaşa ikna etmek için şunları söylüyordu: "Öyle hareket etmeliyiz ki, medeni Avrupa'ya bizim barbar olmadığımızı ve hürmet edilmeye layık insanlar olduğumuzu göster(meliyiz)." Bu nedenle de savaşacağız ve "ya galip geleceğiz, yahut da ölürsek şerefimizle öleceğiz."[59]

Batı dünyasında hakkımızda bu tür yargıların var olmasının önemli bir sonucu vardır. Tüm bir dünyanın bizlere karşı olduğu tarihin şamar oğlanı yerine konulduğumuz ve bu nedenle de bizlere karşı sürekli haksızlık edildiği, bir fikri sabit olarak zihinlerimize yer etmiştir. "Hak etmediğimiz hakaretlere maruz kaldığımız", "kimse tarafından sevilmediğimiz" duygusu iliklerimize işlemiştir. Batılı veya dış güçlerin bize yönelik her girişimine, alıngan ve ne yaparsa yapsın bir türlü anlaşılamayan bir kişinin ruh halinden kalkarak tepki göstermek ulusal bir özelliğimiz olmuştur. "Bizi bir türlü anlamıyorlar (veya) bizi bilerek anlamak istemiyorlar"; "onlar zaten hep bizim kötülüğümüzü isterler" yollu cümlelere günlük gazetelerde bile rastlamak mümkündür.

Toplumsal bir paranoyadır bu. Güçlü bir "anlaşılamama" sendromu ve "yalnızlık" psikolojisi her türlü davranışımızı belirliyor gibidir. "Türkler lisan, ilim ve şanatlarıyla cihan medeniyetine en evvel, en büyük hizmetleri ifâ etmiş oldukları halde bütün bu medeni hizmetleri unutularak, muhtelif maksatlarla tarih nazarında haksız olarak meskut ve ehemmiyetsiz gösterilmeye çalışılmıştır."[60]

Maarif Vekili Esat Beyefendinin, 1932 yılında, Birinci Tarih Kongresi açış konuşmasında söylediği bu sözlerin, bugün dahi çoğumuzun ruh halini yansıttığını söylersem abartmış mı olurum?

Yönetici Olarak Yaratılmış Ulus: Türkler

Tarihinde bu derece aşağılanan ve bunun bilincinde olan bir ulusun yapacağı ilk şey elbette bunun aksinin gerçek olduğunu ispat çabasıdır. Burada, sürekli aşağılanmaya tepki olarak, özellikle Cumhuriyet yıllarında geliştirilen, üstün Türk ırkı teorilerine, dünya medeniyetinin ve dillerinin kurucusu Türkler olduğuna ilişkin uydurmalara değinmeye gerek bile yoktur. Konumuz açısından önemli olan, biz Türklerde, diğer halklara ve kavimlere üstün olduğumuz ve onları yönetme hakkımızın olduğu yolunda bir inancın yerleşmiş olmasıdır. Cihan imparatorlukları kurmak, başka ulusları yönetmek, Türklerin üstünlüğünün ve Türk tarihinin benzersizliğinin sıradan göstergeleri olarak sıkça tekrar edilirler.

Nitekim 19. yüzyılda oluşmaya başlayan Osmanlı muhalefet hareketinde ve daha sonra Jön Türklerde, İmparatorluktaki Türk egemenliği, tartışılması dahi gereksiz olan son derece doğal bir durumdur. Ve ancak Türklerin egemenliğinin kabulü koşulunda diğer uluslara yaşam alanları tanınacaktır. Henüz Türkçülüğün ortada olmadığı, Osmanlılık, İslamcılık gibi düşüncelerin egemen olduğu dönemlerde bile, bu düşünceleri savunanlar, bu düşüncelerle Türk egemenliğini kastettiklerini hiçbir yanlış anlamaya yer bırakmayacak bir biçimde tekrar etmişlerdir. Bu nedenle, dilde ve edebiyatta ilk Türkçülük çabalarına girenlerle, Osmanlıcı veya İslamcıların aynı kişiler olması bir tesadüf değildir. Dönemin tartışmalarına atılta bulunan Ahmet Rasim bizim için önemli olan şu tesbiti yapmaktadır. "O tarihlerde, yani 1278'den, yani '*Tasvîr-i Efkâr*'ın yayımlanmaya başlamasından itibaren Millet-i Osmaniye terkîbinin açık karşılığı 'Türk' idi."[61]

Bu noktanın milliyetçilik tartışması açısından önemi oldukça büyüktür. Türk milliyetçiliği gerçek anlamda hangi dönemde

başlamıştır sorusunun cevabı bu tartışmada da yatmaktadır. Başlangıç dönemlerinde (1839 sonrası gelişen dilde sadeleşme akımları...) siyasî Türkçülüğün olmayışını, milliyetçi düşüncenin gelişmemiş olması olarak yorumlamak ne kadar mümkündür? Dilde sadeleşme savunucuları eğer bundan çok açıkça Türk dilinin egemenliğini anlıyorlarsa bunu da Türk milliyetçiliğinin bir biçimi saymak gerekmez mi?

Burada iddia ettiğim, Türkçülük ve Osmanlıcılığın bir ve aynı şey olduğu veya Türkçülüğün 1839 başladığı vb. değildir. İddia şudur: Türkçülüğün siyasî bir ideoloji olarak gelişmediği dönemlerde bile, çok uluslu Osmanlı devletini birarada tutmak için geliştirilen kozmopolit ideolojiler, hakim etnik grubun egemenliği olarak anlaşılmış ve öyle de savunulmuştur. Bu nedenle Osmanlılık, İslamcılık gibi ideolojiler içlerinde egemen etnik gurubun milliyetçiliğini taşımışlar ve bunlar Türk egemenliği olarak anlaşılmışlardır. Örneğin, Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, adlı eserinde, ilk Türkçülük çabalarını ele alır ve Şinasi, Namık Kemal, Ahmed Vefik, Mustafa Celâleddin ve Süleyman Paşalar gibi öncülerin, siyasî açıdan "Türkçü" olmadıklarını, "Osmanlı Milliyet Siyaseti" veya "İslam Birliği"ni savunduklarını anlatır. Fakat, Akçura'nın aktardıklarından da anlıyoruz ki, bu kişiler sözü edilen siyasetleri, tüm milliyetlerin eşitliği gibi bir anlayıştan uzak, daha çok Türk egemenliği biçiminde düşünmektedirler. Siyasi olarak Türk milliyetçiliği gibi düşünceden çok uzak olan devlet yöneticileri bile, Osmanlılarda yaşayan farklı ulusların birarada tutulmasının ancak Türk egemenliğinde olanaklı olduğunu düşünüyorlardı. Örneğin, Ali Paşa, "İmparatorluktaki çeşitli milletlerin emellerini ve birbirine ters düşen menfaatlerini gördükten sonra İmparatorlukta birleştiricilik görevi yapacak unsurun bilhassa Türkler olduğuna işaret etmiştir."[62]

Osmanlılık fikrinin Türklerin egemenliği olarak anlaşılması gerektiğine ilişkin bolca örnek bulmak mümkündür.[63] Bunun

en önemli nedenlerinden birisi, Türklerin, İslam sayesinde kendilerini, "Millet-i Hakime" olarak daima egemen konumda bulmuş olmalarıdır. İslamın genel olarak hoşgörüye dayalı bir din olduğu iddia edilir. Oysa bu sözü edilen "hoşgörü, hoşgörülen cemaatların ayrı ve aşağı olduğu ve üstelik bu niteliklerin açıkça belirlenmiş olması varsayımına dayanıyordu." Bu nedenle, "Müslümanın kafire üstünlüğü... hem geleneklerde hem de ahlâkta... köklü olarak" yer etmişti ve onların bu egemen konumdan vazgeçmeleri düşünülemezdi.[64] Örneğin, Namık Kemal yayımlanmamış bir yazısında bu konuda şunları söylemektedir: "Eğer Hıristiyanlar bizim egemenliğimizi isterlerse anlaşırız, pek doğaldır ki, onları hükümete almadığımız için yakınma hakkına sahip olamayacaklardır."[65] Ve Kemal bu fikirlerini açıkça ırkçı bir biçimde temellendirmektedir: "Osmanlı camiası içinde gerek nüfus kalabalığı ve gerek kabiliyetleri itibarıyla birinci mevkii 'vus'at-ı havsala' 'İtidal-i dem' 'tahammül ve sükûnet' gibi mümtaz ve meziyet ve sıfatlara malik bulunan Türkler işgal etmektedir." (Osmanlılar arasında sayıca da, yeteneklerine göre de ilk sırayı, yetenekleri ve geniş algılama güçleri doğuştan dayanıklılıkları, ılımlılık gibi sıfatları olan Türkler alırlar.)[66] Benzeri düşünceler Ali Suavi'de de vardır. Suavi, Türklerin niçin yönetici olmaları gerektiğini: "Türk ırkı(nın) askerî, medeni ve siyasî rolleri itibariyle bütün ırklardan üstün ve eski bir ırk olduğu" teziyle savunur.[67] Şinasi gibi ilk laik aydınlarımızdan sayılabilecek birisi bile, "Millet-i Hakime" prensibine sahip çıkmakta ve bunun savunuculuğunu yapmaktadır. Hatta, "Millet-i Hakime" ilkesinin yeteri kadar savunulmuyor olmasını *Tercüman-ı Ahval* gazetesinin çıkarılmasının önemli nedenleri arasında sayar.[68]

İttihat ve Terakki'nin de konuya ilişkin tavrı farklı değildir. Bir iki örnek vermekle yetinelim. 1908'e kadar hareket içinde önemli ağırlığı olan Ahmet Rıza'nın, Osmanlıcılıktan Türk

egemenliğini kastettiği, Türk unsurunun öteki topluluklar üzerinde hakimiyet kurmasını sağlamayı politikasının merkezine koyduğu aktarılır. Onun Osmanlıcılığı, "Türk olmaktan gurur duyan" bir Osmanlıcılıktı.[69] 1908 yılında, henüz daha Osmanlıcılık resmî ideoloji iken, Rumlarla girdiği bir tartışmada Hüseyin Cahit, çok açık Türk egemenliğini savunur: "Ne denirse densin, memlekette millet-i hakime Türklerdir ve Türkler olacaklardır."[70]

Dönemin hemen hemen tüm düşünür, siyaset adamı ve örgütlerince Osmanlıcılığın, Türk egemenliği olarak anlaşılmasının en önemli göstergelerinden birisi, Yusuf Akçura'nın 1904 yılında yazdığı, "Üç Tarz-ı Siyaset" makalesine gösterilen yoğun tepkidir. Akçura, Osmanlıcılığın çözüm getirmeyeceğini savunarak, açıktan Türkçülüğe geçilmesini savunmuştur. Verilen cevaplarda, "Bizim için, Türkü İslamdan, İslamı Türkten, Türk ve İslamı Osmanlılıktan, Osmanlılığı Türkten, İslamdan ayırmak, tekliği üçe bölmek olamaz," denmiştir.[71]

İslamcılık-Osmanlıcılık ve Türkçülüğün birbirinden ayrı şeyler olarak değil, bir ve aynı şey olarak anlaşılması bu döneme egemen olan havadır. İttihat ve Terakki'nin bir dönem önderlerinden olan Mizancı Murat, çıkarttığı gazeteye, Türk gazetesi diye başlık atmış, sık sık da Müslüman ve Osmanlı olduğunu söylemiştir. Bunun bir çelişki olduğunu söyleyerek eleştiren bir okuyucuya verdiği cevapta döneme egemen olan havayı görürüz: "...dostumuzun birbirinden başka zannetmek hatasında bulunduğu- Türklük, Osmanlılık ve Müslümanlık adına duada kusur etmeyiz."[72]

Türkçülük ve Osmanlıcılık cereyanlarının birbirinden ayrıldığı Birinci Dünya Savaşı yıllarında bile, Osmanlıcılığı savunan yazarlar, Osmanlıcılık zaten Türk egemenliği demektir, diyerek Türkçüleri eleştirmeye devam ederler. "Osmanlılık güçlenirse bundan en çok Türkler istifa edeceklerdir... Osmanlılığın ruhunu Türklük teşkil etmez mi?"[73]

Özetle, Türkçülüğün henüz siyasî olarak tam gelişmediği dönemlerde bile, Türkler kendilerini İmparatorluğun egemen milleti saymışlar ve diğer azınlıkların kendilerine itaat etmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Türk Ulusal Kimliği, Yok Olma Korkusu ile Birlikte Büyüdü

Türk Ulusal kimliği yok olmak, ortadan kalkmak korkusu ile birlikte gelişmiştir. Osmanlılar, bir tarihçimizin deyimiyle, "İmparatorluğun en uzun yüz yılı" olan son yüz yılını, "ha bugün, ha yarın" yok olacakları, parçalanacakları korkusu içinde geçirmişlerdir. "Şark Sorunu" olarak bilinen ve tüm bir 19. yüzyıl Avrupa diplomasisini uğraştıran sorun, Osmanlı İmparatorluğu'nun, emperyalist güçler arasında nasıl parçalanacağı sorunundan başka bir şey değildi. Osmanlı "Hasta Adam"dı ve bu "hasta" sadece büyük devletler kendi aralarında anlaşamadıkları için yaşamını sürdürebiliyordu.

İmparatorluğun geleceğinin, kendisinin değil, bazı dış güçlerin ellerinde yattığı hem yöneticiler hem de muhalefet güçleri için bilinen bir durumdu. "Hasta Adam"ın günlerinin sayılı olduğu inancı o kadar yaygındır ki, Batılı devlet adamları, Osmanlı devlet adamlarına yazdıkları mektuplarda bile bunu söylemekten çekinmezler. 1895 yılında İngiliz Başbakanı Sailbury, Sadrazam Sait Halim Paşa'ya şöyle yazar: "Artık Osmanlı Devleti'nin devam etmeyeceğine dair kanaat her gün artmaktadır. Osmanlı Devleti'nin devamına yalnız İngiltere'nin Rusya'yla anlaşmaması neden olmaktadır. Eğer bu anlaşma gerçekleşirse, Osmanlı Devleti de sona erer."[74]

Osmanlı yönetici ekibine kendi kaderi hakkında verilecek yargıyı bekleme havası sinmiştir. "Yönetici tabaka, hatta aydınlar derin bir moral çöküş içinde"dirler.[75] Bu nedenle yönetici ve aydınlar arasında, İbn-i Haldun'un tarih teorisi son derece muteberdir, adeta orada teselli bulur gibidirler. "İbn-i Haldun'un

devlet ve siyasete ve milletlerin mukadderatına ait fikirleri, çözülme devrindeki Osmanlı ricalinin efkârı üzerinde büyük tesir icra etmiş ve fert ile devleti aynı derecede fani tanıyan ve bunu 'kaçınılmaz ve mukadder' gösteren nazariyeleri bizde bedbinliğin yerleşmesine sebep olmuştur."[76] Yapılması gereken sadece ölümü uzatmaktan ibarettir.

İbn-i Haldun'u Osmanlıca'ya çeviren Cevdet Paşa bu ruh halini çok açık biçimde dile getirir. "Herkeste bir gelişme yaşı, öğrenip bilme yaşı ve gerileme yaşı olduğu gibi her devlette bunun gibi üç aşama bulunup herkes sağlığı koruma hususunda yaşına göre davrandığı gibi Devlet Hey'eti de insan benzeri olduğundan her durum ve aşamada uygun harekete dikkat etmek lazım gelir."[77]

Yöneticilerdeki bu çaresizlik ve çöküşü bekleme psikozu, gelişen Türk ulusçuluğunu değişik bir biçimde etkilemiştir. Daha çok, dağılmayı engellemek, çökmeyi durdurmak için harcanan yoğun çaba ve telaştır gözlenen. "Hasta Adam" fikri kabul edilmekte, fakat çöküşü engellemek için hiçbir şey yapılamayacağı kabul edilmemektedir. Özellikle Jön Türk kadrolarına bu dağılma ve yok olma korkusunun yarattığı bir panik havasının egemen olduğunu görüyoruz. Bu hava onların eylemlerini belirleyen en önemli faktörlerden birisidir. Nitekim, 1908 devriminde, harekete geçmelerinde, dağılma ve yok olma paniği belirleyici olmuştur.

8-9 Haziran'da İngiliz ve Rus yöneticileri Reval'de buluşurlar. Gerek Rus gerek Batılı kaynaklarda toplantının tutanaklarına ilişkin yapılan açıklamalarda, bu toplantıda, Osmanlı İmparatorluğu ve onun parçalanması meselesinin görüşüldüğüne dair tek bir kanıt yeralmaz.[78] Ama ilginçtir, bu görüşme, "Türkiye'de... İngiltere ile Rusya arasında Türkiye'nin taksimi üzerine artık kesin karara varıldığı şeklinde akset(miştir)."[79] Dış müdahale ve parçalanma korkusu ve iki ezeli düşman (İngiltere ve Rusya) anlaşamadığı için İmparatorluğun ayakta

kaldığına inanç o denli güçlüdür ki, bu iki ülkenin yakınlaşması tam bir panik yaratmıştır. Reval toplantısı, "Rumeli'de Genç Türkler ihtilali için verilen bir işaret vazifesi gördü."[80] Enver ve Niyazi'leri dağa çıkmaya iten, Reval'le birlikte dağılma ve çöküşün artık engellenemez hale geldiği yolundaki inançtır. Ve Jön Türkler, 1908 devrimi ile bu dağılmayı ve parçalanmayı durdurduklarına, "Hasta"yı kurtardıklarına inanırlar. Nitekim, Enver Paşa 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908)'de Makedonya'nın Köprülü kasabasında, hükümet konağı önünde, Hürriyet'i ilan ederken, Reval görüşmelerine cevap veriyor gibidir; "Hastayı tedavi ettik!"[81]

Fakat, Meşrutiyetle birlikte dağılma süreci bitmemiş aksine hızlanarak devam etmiştir. Bu durum Osmanlı-Türk aydınında sürekli bir var olma-yok olma psikozunu doğurmuştur. Türk ulusal kimliği deyim yerindeyse, daima kendi geleceğinden, varlığından korku ile birlikte gelişmiştir. Yok olma korkusu Türk ulusal kimliğinin ebesidir ve ulusal kimliğiniz, kendi göreli zayıflığı ve çaresizliğinin bilinciyle şekillenmiştir.

Bu tür bir ruh halinin oluşmasının doğal bir sonucu da bu kötü gidişe yolaçan sebeplerin ve kişi ve çevrelerin üzerine düşünmektir. Kendi zayıflığının ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmasının sorumlularının ulusal azınlıklar olduğunu keşfetmesi için ise fazla zorlanmasına gerek yoktu. İmparatorluğun dağılma süreci ile ulusal demokratik taleplerin artması arasında doğrudan bir ilişki sözkonusudur. Bu nedenle de bünyesindeki diğer ulus ve etnik grupların demokratik taleplerini, kendi varlığına yönelik tehditler olarak anlamıştır. Osmanlı-Türk ulusal kimliği, çöküş ve dağılmanın baş sorumlularından birisi olarak Hıristiyan azınlıkları görmektedir. Bu nedenle, Türk ulusal kimliği-Hıristiyan azınlık geriliminin oluşum sürecine biraz daha yakından bakmakta fayda vardır.

Hıristiyan azınlıklar, Fransız Devriminin de etkisiyle, bağımsızlık savaşları vererek, birbiri ardı sıra imparatorluktan ayrılmışlardır. Bu ayrılışlar egemen ulus tarafından kendisine yapılan ihanetler olarak kavranmıştır. Bunda dağılma sürecinin ana karakterleri belirleyici olmuştur. Fransız Devriminin Aydınlanmacı fikirleri Hıristiyan azınlıkları etkilemiş olmakla birlikte, ayaklanmalar kısa sürede bir din çatışması karakteri kazanmıştır. Bu nedenle ayaklanmalar genel kural olarak, ulusal bağımsızlık için savaşan gruplarla Osmanlı devleti arasındaki bir çatışma olmaktan çıkmış, değişik din veya ulusal grupların karşılıklı katliamlarına dönüşmüştür. Bunda, özellikle Balkanlarda, sosyal-sınıfsal bölünme ile dinsel bölünmenin örtüşmüş olmasının da önemli rolü olmuştur. (Örneğin Bulgaristan'da toprak sahipleri genellikle Müslümanlardı.)

Ayaklanmalar, emperyalist güçlere, Osmanlıların içişlerine karışma olanağını sağlamış, hemen hemen her ulus veya din grubu belli devletlerce desteklenmiştir. Azınlık grupların, emperyalist devletlerin yardımıyla ve kapitülasyonlarla kazandıkları ve Müslüman ahalinin sahip olmadığı birtakım ayrıcalıklara sahip olmaları ve her bir emperyalist devletin koruyuculuğunu yaptığı azınlık grup için durmadan yeni ayrıcalıklar talep etmesi, Hıristiyan ahaliye karşı derin bir nefretin oluşmasına yolaçmıştır.

Hıristiyan ahaliye karşı gelişen nefret duyguları Tanzimat öncesi başlamış olmakla birlikte, özellikle "genel eşitlik" prensibinin ilan edildiği Islahat Fermanı ile tepe noktasına ulaşmıştır. "Reformlarla Müslüman halkın zimmîlerle eşitliğinin ilan edilmesi, Müslümanların dinî hislerini incitmişti."[82] Nitekim Cevdet Paşa, Fermanın ilan edildiği gün üzerine şunları yazacaktır: "Bu Ferman'ın hükmünce teba'a-i müslime ve gayr-i müslime kâffe-i hukukta müsavi olmak lazım geldi.

Bu ise ehl-i islama pek ziyade dokundu... birçoğu, 'Ehl-i islama bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür' deyi söylenmeye başladılar."[83] Kendilerinden aşağı olan din gruplarıyla eşit sayılmayı Müslümanlar hakaret olarak kabul ediyorlardı. Nitekim, "Atalarımızın kanlarıyla kazandığı kutsal haklarımızı kaybettik. Yönetici olmaya alışkın halk, şimdi haklarını kaybediyor," düşüncesi bir tek "cahil, bilgisiz halkın değil, devlet adamlarının da (düşüncesidir)."[84]

. Ana sorun, o güne kadar Hıristiyanları aşağılamış ve hor görmüş Müslümanların, Osmanlı toplumu içindeki egemen konumlarını kaybetmeye başlamalarıydı. Bu statü kaybının en önemli nedenlerinden birisi söylediğimiz gibi, emperyalist güçlerin kendileri ve Hıristiyan azınlıklar lehine ayrıcalıklar elde etmeleriydi. Bu ayrıcalıklar zamanla öylesine boyutlara ulaşmıştır ki, özellikle büyük şehirlerde, Osmanlı Devleti bazı Hıristiyan vatandaşları üzerindeki denetim ve kontrol hakkını kaybetmiştir. Yabancı elçilikler ve konsolosluklar ülke içinde yeni bir iktidar odağı haline gelmişlerdi. Birçok yörede konsoloslar, "sanki küçük bir lordmuş gibi hareket (ediyorlardı)."[85] Kendileri ile beraber çalışmayan Osmanlı memurlarını işten attırmaları işten bile değildi. "Vali ve mutasarrıflardan her kim oranın konsolosu ile uyuşmaz, yani konsolosun menfaatine hizmetle kendi vazifesini ve hukukunu feda eylemezse resmen şikâyet şöyle dursun yalnız konsolosun, sefaret tercümanına yazdığı bir mektupla"[86] işlerinden atılıyorlardı.

Konsoloslar, kapitülasyonlar sonucu kendi ülke vatandaşları için elde edilmiş ayrıcalıklardan, sadece kendi vatandaşlarının değil, Osmanlı tebaası olan Hristiyanların da faydalanmalarını sağlıyorlardı. Onlara sadece koruma beratları dağıtmakla yetinmiyor kendi vatandaşları imiş gibi pasaport bile veriyorlardı. Yabancı ülke vatandaşlığına geçmek için konsolosluklara yazılmak yetiyordu. Bu ayrıcalıklardan yararlananlar,

mahkemelerde yargılanamıyor, vergi ödemiyor ve ticaret yaptıkları zaman büyük vergi kolaylıkları elde ediyorlardı. Tüm bunlar açık ki, iktisaden daha iyi durumda olan Hıristiyan bir azınlığın oluşmasına yolaçıyordu. Bu grubun genel Hıristiyan ahali içinde azınlık teşkil edip etmediği ise gelişen düşmanlık için çok önemli değildi.

Müslüman ve Türk ahalinin egemen konumlarını kaybetmelerinde toplumsal yaşam felsefelerinin de önemli bir rolü olmuştur. Batı'daki Anti-Semitizm'e[87] benzer bir durum sözkonusudur: İmparatorluğun Müslüman-Türk ahalisi için, devlet bürokrasisinde veya orduda görev almak en ideal sosyal statüdür. "Osmanlı Müslümanı yüzyıllarca kılıç kuşanmış, ülke fethetmiş, devlet yönetmişti. Tüm yaşamı boyunca ticaret ve san'at aşağılanmış, 'kapukulu' olma ya da 'devlete kapulanma' özlemi her Osmanlı Müslümanının temel kaygusu olmuştur."[88] Bu nedenle, ticaret ve para ile uğraşmak iyi görülmez, "ticaret, sanayi ve esnaflık işlerine hakaretle en azından yüz buruşturularak bakılır; hiçbir İstanbul delikanlısı bu gibi işleri kendisine layık görmezdi."[89] Bu yüzden İstanbul'da 1882'de açılan bir Ticaret Mektebi öğrencisizlik yüzünden çok geçmeden kapanmak zorunda kalmıştı. Müslüman ahalice horgörülen bu meslekler, bürokraside yüksek mevkilerin ve askerliğin kendilerine kapalı olduğu için başka şansları olmayan Hıristiyan azınlıklarca yapılırdı. Müslümanlar, Hıristiyanlarla eşitliği, onları kendileri için son derece önemli olan sosyal mevkilere layık görmedikleri için de istemiyorlardı.

Yusuf Akçura'nın sözleriyle özetlersek, Hıristiyanlarla, "karışma ve uyuşmayı Müslümanlar ve bilhassa Osmanlı Türkleri istemiyorlardı. Zira, altı yüz yıllık hakimiyetleri hukuken bitecek ve bunca yıllar hükümleri altında görmeye alıştıkları reaya ile müsavat derecesine ineceklerdi. Bunun en yakın ve maddi neticesi olarak, o zamana kadar adeta inhisara aldıkları memurluğa ve askerlige reayayı da iştirak ettirmek,

diğer bir tabirle, nispeten az müşkül, aristokratlarca şerefli zan olunan bir çalışma yerine alışık olmadıkları ve hakir gördükleri sanayi ve ticarete girmek lazım gelecekti."[90]

Hıristiyan düşmanlığının gelişmesinin sayılması gereken başka nedenleri de vardır. Hıristiyanlar askerlik yapmıyorlar ve İmparatorluğun Müslüman ahalisini kemiren savaşlardan uzak kalıyorlardı. Sonuçta, "Osmanlı Hıristiyanları... teoride eşitlik istemiş olabilirlerdi ama, pratikte onlar da vergi ödemeyi ve böylece beş yıllık hizmetten muafiyet kazanmayı ve tabii olası bir ölümden kurtulmayı, zamanlarını ticarete ya da tarıma ayırmayı tercih ettiler."[91] Bu tabloya bir de, Hıristiyanların askere giden Müslümanların yokluğundan, "toprakların ve ticaretin denetimini ele geçirmekte yararlan(dıkları)"[92] eklenirse, Hıristiyanlara karşı düşmanlık tohumlarının niçin daha da artığı kolayca anlaşılır.

Daha düne kadar ikinci sınıf vatandaş sayılan Hıristiyanların eşit sayılmaları yetmiyormuş gibi, hem yabancı devletlerin himayesinden yararlanarak ayrıcalıklar elde etmeleri ve iktisaden iyi duruma gelmeleri hem de savaşlara katılmamaları buna karşılık savaşların tüm acısı ve yükünün Müslüman ahalice çekilmesi, Müslümanların nefret duygularını iyice körüklemiştir. 19. yüzyıl sonlarına doğru bir günlük gazetede yeralanlar bu nefret ve kıskançlığı son derece açık yansıtır: "Onlar (Türkler) Girit'te öldürtülür, Sisam'da kestirilir, Rumeli'de kırdırtılır, Yemen'de doğratılır, Havran'da biçtirilir, Basra'da boğdurulurdu. Oralara Rum, Ermeni, Bulgar, Ulah, Yahudi, Arap, Arnavut... gönderilecek değildi ya! Onlar evlerinde yurtlarında, çadırlarında otursunlar, işleri güçleriyle uğraşsınlar, zengin olsunlar, evlensinler, çoğalsınlardı. Onları kızdırmaya, onların aziz canlarını sıkmaya, nazik bedenlerini yormaya gelmezdi. Aksi halde onları nasıl Osmanlılığa ısındırabilirdik? Onları memnun etmeliydik ki lütfedip kerem edip Osmanlı kalsınlar."[93]

Öte taraftan, özellikle yoksul Müslüman ahalinin birçok bakımdan Hıristiyanlardan daha kötü durumda olduğu da bir gerçekti.

Baskıya maruz kaldıklarında, Hıristiyanlarda olduğu gibi sığınacakları ne bir konsolos ne de kendilerine arka çıkan bir devlet vardı. Bu durum birçok diplomat ve gezginci tarafından da dile getirilmiştir. 1860'lı yıllarda, İstanbul'da görev yapan İngiliz diplomat, Sir Henry Bulwer, şu değerlendirmeyi yapar: "Aşağı tabakalara dahil olan Türkler, buralardaki kötü yönetim altında, gerçekten de, taşrada Hıristiyanlardan daha çok acı çekiyorlardı. Çünkü; Türklerin kendi zalimlerine karşı hiçbir koruyucuları yokken, Hıristiyanlar, hiç değilse belli bir dereceye kadar dış güçlerin memurları tarafından korunmaktadırlar."[94]

Yine "İzmir'de yazılan bir İngiliz raporu, 'Türk köylüsünün Hıristiyan köylüden daha fazla baskı altında olduğu' üzerinde duruyordu."[95] Benzer bir raporu Trabzon' dan Alman konsolosu gönderir: "Eğer... kanuni haksızlıklar gündeme gelecek ol(ursa), Türkün durumu Hıristiyan'dan daha zordur. Çünkü, sonuncusu (Hıristiyan) Yunan veya Rus gibi çeşitli konsoloslukların nüfuzlarından faydalanırlarken, birincisinin bildiği hukuki yardım alabileceği bir yer yoktur."[96]

Son bir örnek de Bursa'dan: 1873-74 yılı için yollanan bir konsolosluk raporunda şöyle denir: "Kullar arasında, daima, Müslüman olan ve olmayan biçiminde bir ayrım yapılmaktadır. Birincisi devlet tarafından korunmaktadır. Fakat eğer Müslüman yoksulsa... buna daha fazla terör uygulanmaktadır."[97]

İşte bu durumu kalkış noktası yapmak isteyen gerek Yeni Osmanlılar, gerekse İttihat ve Terakki hareketi İmparatorluğun sahipsiz Müslüman ahalisine sahip çıkmak adına ırkçılığa varan düşünceler geliştirerek Hıristiyan düşmanı bir ruh halinin oluşmasına yardımcı olmuşlardır. Yukarıda da aktardığımız gibi, Türklerin üstünlüğünü ve egemenliğini kabul etmeyi,

İmparatorlukta farklı halkların birarada yaşamalarının şartı yapmışlardır.

Hıristiyan azınlığa karşı oluşan, kıskançlıkla karışık düşmanca tavrın en doğal sonuçlarından birisi, onların demokratik taleplerine karşı tahammülsüzlük olmuştur. Devletle muhalefet arasında konuya ilişkin herhangi bir fark olmadığını söylemek fazla abartı olmayacaktır. Özellikle Mithat Paşa'nın kişiliğinde bu durum oldukça belirgindir. Mithat Paşa'nın önemi hem reformcu bir devlet adamı, hem de muhalefetin kendisine büyük ümit bağladığı bir kişi olmasından gelir. Günümüzde dahi birçok sosyalist düşünür, Mithat Paşa'yı Türk Aydınlanma hareketinin büyük siması olarak sunar. Biz ise onun kişiliğinde Türk muhalefet hareketinin demokratlığı konusunda bilgi edinmekteyiz. Paşa'nın Bulgaristan'daki adı, "Bulgar celladı"dır.[98] Sebebi 1867 Bulgar Ayaklanması'ndaki tavrıdır. Paşa, Bulgar köylülerinin üzerinde öylesine terör estirir ve idamlar yaptırır ki dönemin resmî tarihçisi Lütfi Efendi bile bundan, "kesip biçme" diye bahseder. Ve Mithat Paşa'yı ayaklanmacıları bu derece "sert biçerek", Bulgar hareketinin daha da güçlenmesine neden olmakla suçlar.[99]

Mithat Paşa'nın azınlıklar karşısındaki bu tutumu, Yeni Osmanlıların tavrının bir devamı gibidir.Yeni Osmanlılar, bazen "imparatorluktaki bütün halkların eşit muamele görmesi, imparatorluğu herkesin aynı ölçüde sevip savunması gerektiği, onları ayırmanın olanaksız olduğunu ileri" sürmelerine rağmen[100] genellikle Hristiyanlara karşı, ayrıcalıklara sahip oldukları ve devlete karşı ayaklandıkları gerekçesiyle düşmanlık besliyorlardı. Bu nedenle ulusal ayaklanmalardan son derece olumsuz söz ediyorlar ve sadece katledilen Müslümanlardan bahsediyorlardı. Düşman ilan ettikleri Ali ve Fuat Paşalara da en çok, yabancı ülkelere ve Hıristiyanlara karşı tavizkar davrandıkları ve şeriat ilkelerinin dışına düştükleri için saldırıyorlardı. Hatta bu konuda o kadar ileri gidilir ki, *Hürriyet*

gazetesinde, Hıristiyanlara arka çıktığı için Ali Paşa'nın katline fetva verilir.[101]

Ziya Paşa, bağımsızlıkları için savaşan Karadağlılara, "haydutlar" diyordu. Ali Suavi ve Namık Kemal, Sırbistan'daki Türk kalelerinden birinin Sırplara verilmesini şiddetle protesto ediyorlar, Girit ayaklanmasında yakalananların serbest bırakılmasına karşı çıkıyorlardı. Avrupa devletlerinin baskılarına karşı gerilemeyi ve onların baskıları sonucu bazı uluslara bağımsızlık verilmesini reddediyorlardı.[102]

Jön Türkler de azınlıklara son derece olumsuz bakıyorlardı. Onlar, imparatorluğu bölen veya bölecek olan potansiyel tehlikeydiler. İbrahim Temo anılarında, "Ahmet Rıza'ya bazı ayrıcalıklar tanımadığı takdirde azınlıklardan milli sadakat beklemenin mümkün olamayacağını bir türlü anlatamadığından" yakınır.[103] Onlara bazı haklar tanımak bölünme ve parçalanmanın kapısını açmak olarak anlaşılır. Ahmet Rıza, "Özerklik vatana ihanet demektir, bölünme demektir... Hıristiyan vatandaşlarımız Osmanlılaştırılacaktır," diyordu.[104] Bu nedenle Jön Türkler yayınlarında azınlıklara karşı yapılan haksızlıkları kabul etmekle birlikte bu gruplar tarafından yürütülen mücadeleye ateş püskürüyorlardı. Yabancı devletlerin Osmanlıların içişlerine karışmalarına neden olmak, emperyalizmin oyununa gelmek vb. yöneltilen eleştirilerin başında geliyordu. 1902 yılında örgütün merkezî yayınlarından *Meşveret* gazetesinde, azınlık örgütlerin amaçları üzerine şunlar yazılıyordu: "Ermeni ve Makedonya ihtilalci komiteleri her zaman itiraf etmişlerdir ki, Türkiye'deki ayaklanmalar sadece Avrupa'nın dikkatini çekmek ve müdahalesini sağlamak için yapılmaktadır."[105] Dolayısıyla bunların "vatanın bölünmesi" ve "yok olması" doğrultusundaki faaliyetlerine karşı sessiz kalınamazdı.[106] Bu nedenle azınlık örgütleri ile belli dönemlerde anlaşmalar yapılsa, ortak eylem kararları alınsa da bu birliğin temeli, "kin ve öfke" üzerine[107] oturmuştu ve bu nedenle de anlaşma çok

uzun sürmedi ve kısa bir süre sonra yerini düşmanca ilişkilere bıraktı.

Sonuç, Hıristiyanlarla eşit olmayı veya onların daha üstün duruma geçmelerini kabul edemeyen, bugün dahi izlerini sürdüren "İslami bir ırkçılık"tır.[108] Özellikle 19. yüzyıl sonundaki sanat eserlerinde bu tutum daha da açık gözlenir. Tüm bir "Tanzimat romanına Rum, Ermeni ve Musevi vatandaşlar genellikle hafifmeşrep kadınlar, sahtekar doktorlar ve işadamları, ya da garson, arabacı, uşak vb. gibi küçük hizmet erbabı olarak girmişlerdir."[109] Müslüman-Türk halkı, gayrimüslimlere sosyal statüsünü kaptırmanın intikamını romanda alıyor gibidir.

Günümüzdeki birçok eserde de durum farklı değildir. Örneğin, sosyalistlerin düşünce gıdalarını aldıklarını eserlerde de konu farklı ele alınmaz. Avrupa'da Yahudi düşmanlığı, özellikle sol-komünist çevrelerce Yahudilerin burjuva sınıfını ve parayı temsil ettikleri fikriyle temellendirilmiştir. Bizde de benzer görüşler Hıristiyan azınlıklara karşı geliştirilmiştir. "Türkiye'nin süreç içinde sömürgeleştiği ve emperyalizme bağımlı bir ülke haline geldiği" üzerine yapılan tüm teorik tespitlerde, Hıristiyan azınlıklar, kapütülasyonlarla beslenen, kompradorlaşan emperyalizmin uzantıları olarak ortaya çıkarlar. Böylece koca bir imparatorlukta, Hıristiyan azınlıklar ya ayrıcalıklardan yararlanan, ya da sıkça "Galata Bankerleri" üç örneğinde dile getirilen, zengin kompradorlar olarak olumsuz iktisadî-siyasî fonksiyonlar yerine getiren aktörlerdir. Sermaye sınıfı ile Hıristiyanlık bir ve aynı şeydir.

Sol literatürde konuya ilgili yüzlerce örnek bulmak mümkündür. Burada iki tanesini vermekle yetinelim: Osmanlı yöneticilerinin amaçlarının "Hıristiyanları en gözde uyruklar yapmak olduğunu" söyleyen Avcıoğlu, bunların, "Batı kapitalizminin yerli komisyonculuğu rolünü yüklenen Rum ve Ermeni aracılar" olduğunu söylemekte ve böylece yönetimce

gündeme getirilen Hıristiyanlara genel eşitlik tanıma fikrinin arkasındaki emperyalist çıkarları açığa çıkarttığına inanmaktadır.[110]

Benzeri fikirler daha da ileri götürülerek, tüm gayrimüslimlerin aslında kapitalistler olduğu ileri sürülmektedir. "İstanbul'da Rumlar, Türklerinkini gölgede bırakan konfor ve lüks içinde bulunmaktadırlar". Bu gerçekliğe rağmen, emperyalist devletlerce, "Osmanlı devletinin içişlerine karışma olanakları yaratmak ve Müslüman olmayan Osmanlı uyruklularının durumlarını daha güçlü kılmak" amacıyla, bu zengin kapitalistlerin, "ezilmiş topluluklarmış" gibi gösterilmelerine çalışılmıştır.[111] Bir din veya etnik grup üyeleri, iktisadî bir sınıfla bir ve aynı anlamda kullanılarak, aşağılanmaya çalışılmaktadır. Hıristiyanlarla burjuva olmak arasına konan eşit işareti ile onlar, işbirlikçi sermaye kesimi olarak tanımlanmış böylece Hıristiyan düşmanı düşüncelere sınıfsal bir içerik verilmeye çalışılmıştır. Bu bakışın doğal bir sonucu olarak, genel eşitlik prensibine bile, işin içinde emperyalist oyunlar olduğu için kuşkuyla bakılmaktadır.

Özetle, Hıristiyan halklar, İmparatorluğun, Türk-Müslüman ahalisi tarafından, sadece Osmanlıları parçalamak, bölmek isteyen bozguncular olarak değil, daha da önemlisi, kendi egemen konumlarına, iktidarlarına göz diken güçler olarak görülmüşlerdir. Ve Müslümanlar giderek zayıflayan bu konumlarını elbette ki "barışçı" olarak terk etmemişlerdir. "..iktidar sahibi (güçlü) sosyal formasyonlar, kendileri zayıflarken diğerleri güçlenirse, kendi iktidarlarının zayıflamasını, sosyal statülerinin düşmesini ve dolayısıyla kendileri hakkındaki imajın değişmesini, son derece sınırlı bazı durumlarda kabul ederler.... potansiyel rakiplerinin ve düşmanlarının iktidar araçlarının kendilerinkinden büyük olduğu, değerlerinin tehdit edildiği ve üstünlüklerinin ortadan kalktığı duygusuna sahip olurlarsa.... vahşi hayvanlar gibi son derece tehlikeli olurlar. İnsanların

geçmişte ve bugünkü birlikte yaşama koşullarında, bu tür gelişmeler, insanları şiddet kullanmaya zorlayan (iten) son derece tipik ve sıkça rastlanan bir durumdur. Bu savaşları ortaya çıkaran koşullardan birisidir."[112]

Müslümanların, Hıristiyanlar karşısındaki egemen konumlarını sürekli kaybetmeleri süreci de farklı yaşanmadı. "500 yıl efendiliğini ettiğimiz, sütçü Bulgarlar, domuz çobanı Sırplar ve meyhaneci Yunanlılar karşısında"[113] iktidarımızı kaybetmek onurumuza öylesine dokunuyordu ki, iktidarı barışçı biçimde terketmeyeceğimiz, çok kanın dökületeği açık açık ilan edilmekteydi. Müsavat (eşitlik) prensibinin fiilî icrasında Hıristiyanların Müslümanları fersah fersah geçmiş olmasından şikayet eden Ziya Paşa, bu durumu Müslümanlar için dayanılmaz saymaktadır: "Millet-i İslamiye şimdiye kadar dayandı durdu ise de iş tahammül ve sabır olunamayacak ve namus ve gayret-i İslamiye kaldıramayacak mertebelere yaklaştığından bir gün olur bıçak kemiğe dayanır, gemi azıya alacak olur."[114] Ali Suavi bu tehditte daha da ileri gider ve Müslümanların, "mahkûmu olan bir kavmin (Hıristiyanların) daha ziyade mümtaz olmasını çekemedikten başka, kendine hakim olduğunu hiçbir vakit kabul edemez. Her şeyi gözüne alır, bunu için çok kanlar döker," der.[115] Nitekim öyle de olur. Tüm bir 19. yüzyılda, iktidarı kaybetmenin verdiği öfkeyle Hıristiyanlara yönelik Müslüman saldırıları, ayaklanmaları gözlenir. 1844 Lübnan, 1855 Mekke, 1858 Cidde ve Suriye olayları bu nitelikteki ayaklanmalardan sadece bazılarıdır. 1856-61 Sırp ayaklanmalarının bir nedeni de Müslümanların egemen durumlarını kaybetmeyi hazmedememeleridir.

1826 Akkerman ve 1828 Edirne Antlaşmaları, Türk köylülerinin topraklarını satıp Sırbistan'ı terketmelerini öngörüyordu. Fakat birçok Türk köylüsü topraklarını terketmediler. Ayrıca "birdenbire Sırbistan'ın efendisi olmak durumundan çıkarak bazı hallerde onlara eşit, bazı hallerde de onlara tâbi

duruma girmiş bulun(mayı)"[116] bir türlü kendilerine yedi-remediler. "Buna karşılık Sırplar kazandıkları imtiyazlarla yavaş yavaş bir millet oldukları şuuruna varmaya başlamışlardı. Kendilerine eskiden olduğu gibi muamele yapılmasını hazmedemiyorlardı... Türklerle Sırpların psikolojisinde yeralan bu değişiklik, aralarında şiddetli çatışmalara ve kanlı boğuşmalara sebep olmakta idi."[117]

Ermeni katliamlarında da, Ermeniler karşısında egemen konumun sürekli kaybedilmeye başlanması önemli bir rol oynamıştır. Ermeni düşmanı bazı eserlerde, Müslümanların bu hazımsızlıkları, doğal ve anlaşılabilir tepkiler olarak ileri sürülmektedir. "Van İlindeki Müslümanlar, yüzyıllarca yönettikleri Ermenileri küçük görüyor ve (onların en azından o nesil boyunca), kendilerine önderlik veya emretmelerini hazmedemiyorlardı."[118]

Türk Ulusal Kimliği: Şanlı Bir Geçmiş ile Gururuyla Oynanma Cenderesinde

Hıristiyan azınlıkların başlangıçta sosyal içerikli demokratik taleplerle başlayan hareketleri, merkezin tavrı sertleştikçe ve dış güçlerden yardım alabildiği ölçüde bağımsız devletlerin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bu nedenle süreç içinde, azınlıklardan gelen her ulusal demokratik talep, imparatorluğun parçalanması yolunda atılmış bir adım olarak kavranmıştır. Ayaklanan Hıristiyan azınlıkların İmparatorluğun kenar bölgelerinde yaşıyor olmaları, ve İmparatorluğun sürekli bu kenarlardan başlamak üzere toprak kaybetmesi, Osmanlı ve Türk devlet adamlarının ulusal azınlıklar konusundaki politikalarını belirleyen ana faktör olmuştur.

Norbert Elias'ın Alman ulusal devletinin oluşumu sürecini belirlediğini söylediği bir özelliği, Türk ulusal devletinin oluşum sürecininde de gözlemekteyiz: "Almanların devlet kurma süreci, üç halk blokunun ortasındaki blok olma durumundan derin

biçimde etkilenmiştir. Latinleşmiş ve Slav gruplar, insanca kalabalık Alman devleti tarafından, sürekli olarak tehdit edildiklerini hissediyorlardı. Aynı zamanda, oluşmakta olan Alman devleti temsilcileri de, kendilerini sürekli olarak kenarlardan tehdit altında hissediyorlardı. Her bir taraf, genişlemek için ellerine geçen fırsatları başka bir şey gözetmeden sonuna kadar kullanmaya çalışıyordu. Devletlerin bu biçimde yeralmaları zorunluluğu ortadaki Alman devleti açısından kenar bölgelerden sürekli bir kopma ve bağımsız devletlerin oluşması anlamına geliyordu."[119]

Bu "kenarlardan dağılma"ların ayaklananlar karşısında askerî yenilgi almadan meydana gelmesi, Türk ulusal kimliğinin oluşumunda son derece belirleyici olmuştur. Ayaklanan ulusal gruplar genel kural olarak ezilmişlerdir. Fakat başkaldırıların bastırıldığı durumlarda bile Osmanlılar, dış güçlerin baskısı ile yenik sayılmışlar, askerî olarak ezdiklerine karşı politik tavizler vermek zorunda bırakılmışlardır. Kazanılan savaşlardan sonra bile sürekli yenik sayılmayı kabul etmek zorunda kalmak Osmanlı-Türk yöneticilerinin onuruna dokunmuştur. Fakat sadece savaşlar sırasında değil, normal dönemlerde de, Batılılar her fırsatta, Osmanlıların gururlarına dokunacak, onları küçük düşürecek müdahalelerde bulunmaktan, onunla, kedinin fareyle oynadığı gibi oynamaktan çekinmemişlerdir.

Tarihimizde, gururumuzla oynandığı, çaresiz ve zavallı bir konuma düşürüldüğümüz durumlara ilişkin yüzlerce örnek vermek mümkündür. Sait Halim Paşa'nın, 7 Ekim 1913'de, Ermenistan'da reform yapılması için dayatan Fransız Büyükelçisi Bompart'a söyledikleri bunun tipik bir örneğidir. Adeta bir çocuk gibi ağlamaktadır Paşa: ".. bize bu ülkenin idaresi için yabancıların yardımını sağlamamız öğüdü veriliyor, sonra biz jandarma subayı getirmek için bir devlete başvurduk muydu ona, bunları bize vermemesi söyleniyor... bizi işe katmadan programlar yapılıyor ve düşüncemizi bildirdik miydi, aldırış

edilmiyor... göndermiş olduğumuz ıslahat tasarısını gözden geçirmeye kim tenezzül etti?"[120]

Bu aşağılanma ve onurla oynanma o derece "ayaga düşmüştür" ki, Batılı devletler ile Osmanlı yöneticileri arasında, dayatılan çözüm önerilerinin, "Türk izzet-i nefsine dokunmayacak biçimde" formüle edilmesi üzerine açıkça konuşulmaktadır. Osmanlı yöneticileri de sürekli bu doğrultuda ricalarda bulunmaktadırlar. 16 Aralık 1913 yılında Batılı elçilere verilen resmî bir evrakta: "Osmanlı efkârı karşısında görünüşü korumak şartıyla," gibi ifadelere yer verilir.[121] 19. ve 20. yüzyıl Osmanlılar için salt bir yenilgiler yüzyılı değil daha da önemlisi, küçük düşürülme, izzet-i nefsiyle oynanmalar yüzyılıdır.

Gururumuzla oynanma ve zavallı bir konuma sokulmamıza ilişkin daha yüzlerce örnek verilebilir. Bizde genel kural olarak bu örnekler, Osmanlıların dağılma ve sömürgeleşme sürecinin göstergeleri olarak verilirler. Oysa konunun pek üzerinde durulmayan daha önemli bir boyutu vardır. Ermeni kırımı somutunda da göreceğimiz gibi, Türk ulusal kimliğinin bünyesinde var olan saldırgan eğilimler gıdasını önemli ölçüde, bu "küçük düşürülme", "onuruyla oynanmış olma" ruh halinden almaktadır. Güçlü bir düşman tarafından sürekli izzet-i nefsiyle oynanan bir topluluk elbetteki bu düşmana karşı kin ve nefret duygularıyla dolacaktı. Kendisini bu duruma düşüren Batılı güçlere karşı çıkamayan Türkler içlerinden atmak zorunda kaldıkları, kin ve nefreti üzerine boşaltacakları daha zayıf güçleri aramışlardır. Bunlar da Hiristiyan azınlıklardan başkası olmamıştır.

Aşağılanan ve onurlarıyla oynanan ulusların bu denli saldırgan oluşlarının önemli bir nedeni de kendi geçmişlerinin büyüklüğü altında ezilmeleridir. Osmanlılar açısından da durum böyledir. Üç cihana egemen büyük bir imparatorlugun mensubu olmaktan, onuruyla oynanacak bir duruma düşmenin arasındaki uçurum gerçekten korkunçtur. Ve üstelik bu "şanlı geçmiş"

son derece yakın bir döneme ilişkin sıcak bir anı durumundadır. Bu ise içine düşülen çöküş durumunun hazmını daha da zorlaştırmaktadır. "Bu güne kadarki insanlık tarihinde ispat edilmiş bir gerçekliktir ki, final (eleme) savaşları günlerinde üstün bir pozisyonda olma durumlarını (iddialarını) kaybeden devletlerin veya diğer toplumsal birliklerin üyeleri, değişen durumla barışabilmek ve en önemlisi kendilerinin kıymetine ilişkin duygularının değer kaybetmesini kaldırabilmeleri için uzun bir zamana, bazen yüzyıla ihtiyaç duyarlar."[122]

Osmanlı-Türk tarihinde de, bu çöküş durumunun kolayca hazmedilemediğini gözlüyoruz. Bunun önemli nedenlerinden birisi geçmişin büyüklüğünün anısının tazeliğidir. Osmanlı-Türk toplumunun "Batı" ile olan ilişkisi sürecinin evriminde bunu çok açık gözlemek mümkündür. Aslında kendisinin olması gereken bir yeri, zorla elinden almış olanlara karşı, bu rol değişimini bir türlü kabul edemeyen birisinin çaresiz diş bilemesine benzetebiliriz bu durumu. Bu nedenle Batı'ya olan hayranlık duygularına sevgiden çok kıskançlık, çaresiz bir nefret egemendir dersek abartmış olmayız.

19. yüzyıl başına kadar, Osmanlılar, Batıyı küçümsemiş ve aşağılamışlardır. "Selim III.'e gelinceye kadar Avrupa'nın Hıristiyan devletlerini aşağı görme telakkisi, Osmanlı devlet adamlarına hakimdi. Bu devletlerden herhangi birisiyle eşitlik şartları içinde siyasî anlaşmalar yapmak dinî inançlara aykırı sayılırdı."[123] Bu küçümseme başlangıçta o boyutlardaydı ki, "Türkler yabancı dil öğrenmeyi (bile) aşağılık bir iş sayıyorlardı."[124]

Bu nedenle başlangıçta, savaşlarda sürekli yenilmeleri sonucu Batı'dan bazı yeni teknikleri almak zorunda kalmaları Osmanlılar için hiç de kabul edilir bir şey değildi. Çünkü bu, Batı'nın üstünlüğünü açıktan itiraf etmek anlamına gelecekti. "Ehl-i İslamın kefereyi taklidi yakışık almaz" biçiminde ifadelere ilk dönemlerde bolca rastlanır. Ama, "Zamanla, kendi toplumsal

yapı ve özelliklerinin dışındaki sistemleri küçük gören yazma biçimleri" hızla değişmeye başlar.[125] Giderek Batı'ya karşı gizlenmeyen bir hayranlık ve şaşkınlık duygusu, yöneticilere ve aydınlara egemen olmaya başlar.

Bazı tarihçilerimize göre, Osmanlının, Batı ile eşitliğini kabul etmesi 1856 Islahat Fermanı ve akabinde imzalanan Paris Antlaşması'dır. Kimi tarihçiler ise, III. Selim döneminde bu fikrin egemen olmaya başladığını söylerler.[126] Bu süreç ne zaman tamamlanmış olursa olsun, Batının üstün olduğunu sesli söylemek çok zor oldu ve vakit aldı. Ayrıca belleğimizde sürekli yer etti ve süreç, bu altta kalmanın yarattığı aşağılık kompleksinin egemen olduğu bir ruh halinin gölgesi altında yaşandı. "19. yüzyılda Batı üstünlüğü çok net olarak ortaya çıktığı dönemde bile Osmanlılar Batı'ya takdirle hatta hayranlıkla bakmışlar; fakat onu sevmemişlerdir. Nasıl sevsinler ki? Batı da bu dönemde Osmanlıyı devamlı olarak savaş alanlarında yenmiş; diplomatik masalarda küçültmüş(tür)...Türkiye'de Batı hayranlığı sık sık sözkonusu olur ve eleştirilir. Fakat bu hayranlığın bir sevgiyle birarada bulunmadığının bilincine pek varılmaz."[127]

Batı'nın üstünlüğü kabul edilmekle birlikte oradan gelen her şeye özellikle kültüre son derece kuşkuyla bakılır. Bu konuda, günümüze kadar geçerliliğini koruyan bir ayrımın yapılmaya başlandığını görürüz. Batı'nın bilim ve tekniği iyi idi, ama ahlâkı bozuktu. Onlara egemen olan, çürüme ve yozlaşma idi. Biz sadece bilimi ve tekniği alacaktık. Yoz ve iğrenç kültürden ise kendimizi koruyacaktık. "Biz medeniyetimizi ilerletmek için Avrupa'dan mahsul-i akl olan terakkiyat-ı ilmiye ve sınayeyi almaya çalışacağız. Sokak baloları, ahlâk serbestliği, açlıktan ölenlere acımamak, insaf ve merhamete lüzumsuz iki lugat-ı garibe nazarıyla bakmak gibi beliyyât-ı şeytaniyesini (şeytani felaket) istemiyoruz."[128]

Aslında yaşanan bir nevi bir kültürel şoktur. 19. yüzyılda

Avrupa'ya görgü ve bilgisini artırmak amacıyla yollanmış bir devlet adamımız, "Frengistan'da küfür karanlığı her tarafı kaplamış, bizim Mehmet Dede Efendi'nin, (devlet adamına eşlik eden bir Mevlevi şeyhi), deli olmaması işten bile değildi. Onunla Kur'an okuyarak ve bu mevzuda görüşmeler yaparak güçlükle vakit geçiriyoruz... Tanrı, hayır ile yakında buradan bizi kurtarsın,"[129] diyerek bu kültür farkının yarattığı şok durumunu anlatıyordu. Bu kokuşmuş ve ahlaken çürüyen Batının bize üstün ve bizi yeniyor olması... İşte kolayca kabul edilemeyecek olan bu durumdu.

Bu ruh halinin ilk sonucu geçmişe duyulan özlem oldu. Altın çağa geri dönüş idealleştirildi ve kutsal bir hedef haline getirildi. Geçmişte Batı'ya ne kadar üstün olunduğuna çağrılar yapılarak, geçmişi bir an önce yeniden yaratmanın çareleri üzerine düşünülmeye başlandı. Kurtuluş Savaşı'na kadar, şanlı ve büyük bir imparatorluğun torunları olmak ve bu İmparatorluğu yeniden kurmak fikrinin Osmanlı-Türk muhalefet hareketine egemen olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır.

Yeni Osmanlılarda da Jön Türklerde de bu geçmiş günleri yeniden yaratmaya duyulan özleme ilişkin bolca örnek bulmak mümkündür. Londra'da Namık Kemal, Ziya Paşa gibi önde gelen Yeni Osmanlılarla uzun uzun görüşmeler yapan Macar Şarkiyatçısı Vambéry, şu ilginç anısını aktarmaktadır: "Gündüzün konuşmaların havası ılımlı hatta uykulu gibi olur, fakat akşam üzeri rakı şişeleri heyecanları kabartınca hava canlanırdı. Sayın efendilerin gözleri parlar... bir zamanlar o kadar güçlü olan ve kendi fikirlerince gene de aynı güçte dirilebilecek olan Osmanlı devletinin çöküşü karşısında duydukları acının ve hasretin tonu yükselir, şiddetlenirdi. Savaşçı cedlerinin başarılarına karşılık besledikleri hayranlık, adlarını andıkları İslam dinî kahramanlarına karşı duydukları derin saygı bana, her şeye rağmen Osmanlı hânedanına karşı besledikleri bağlılık

kadar tabii gözükürdü."[130]

Sürekli yenilgiler ve toprak kayıpları sonucu güçsüz ve zayıf bir konuma düşüldükçe geçmişin büyük ve şaşaalı günlerine duyulan özlem artar. Örneğin, Balkan Savaşı ile İstanbul'un kaybedilme tehlikesinin yaşanması sonucu İstanbul'un fethedilmesi kutlanmaya başlanır. Fatih'lerin, Kanuni'lerin torunları olduğumuz, kahraman atalarımıza layık olacağımız gazetelerin, törenlerin değişmez konuları arasında yeralır.

Bu gösterilerden birisini aktaran Tekin Alp, "sanki İstanbul ikinci defa fetih ediliyordu" diyor.[131] İçinde bulunulan güçsüzlüğe ve çaresizliğe geçmişin büyüklüğü ile teselli aranır gibidir.

Bugün bile bu ruh halinden çıktığımız kolayca iddia edilemez. Batı karşısında, bizden birçok bakımdan üstün olduğu için duyduğumuz aşağılık kompleksi ile,, "ah bir zamanlar biz neydik," diyen bir öfkenin veya hayıflanmanın karmaşası bir ruh halinin bizlere egemen olduğunu söylersek abartmış olmayız.

Bu ruh halini bir tarihçimiz, Meşrutiyet ile, paşababaları tasfiyeye uğramış paşazadelerin ruh haline benzetiyor. "Saray yavrusu konaklardan... zarif arabalardan ve küçük bir hizmetçi ordusunun sağladığı konfordan sonra bugünkü tabirle, kahrından mum gibi eriyip de; -Ah.. bir zamanlar... ibaresiyle başlayan cümlelerle kendini avutan bir paşazadeye benziyoruz bazen. Bu kompleks, tarih literatürümüzün bir kısmında ve bilhassa halk vicdanında kendisine mühimce bir yer edinmiştir. Osmanlı asırlarını tezhiple (yaldızla, altınla) süslemek şecaat (yiğitlik) ve fazilet satırlarının altını çizmek, Mehtaran Bölügü'nün Rumelihisar konserlerinde Avrupa'yı titreten ecdadın heybetli nal seslerinden esintiler yakalamak ve Türkiye'ye karşı tavır alan komşularımıza karşı; -Vay dünkü vilayetimizin nankörlüğüne bak!.. diyerek hayıflanmak, itiraf edelim çogumuzun hoşuna giden" bir ruh halidir.[132]

Özetle, yüzyıllardır egemen olmaya ve başkalarını küçük görmeye alışmış bir ulusun ve onun yöneticilerinin, onurlarıya oynanması ve horgörülerek aşağılanmaları onları önemli ölçüde sarsmış ve ruh dünyalarını derinden etkilemiştir. Bulundukları tepe noktalardan, "yok olma", "başkasının şamar oğlanı olma" durumuna düşmüş ulusların tepki biçimlerinden birisi de, içine düştükleri durumun sorumlularından intikam almak arzusudur:

"Kendi devletinin diğer devletlere kıyasla görece zayıflığı, beraberinde, bu zayıflıktan etkilenen insanlar için özel, olağanüstü koşullar yaratır. Bu insanlar psikolojik olarak, emin olamama duygusu altında ezilirler, kendi değerleri hakkında kuşkuya kapılırlar, kendilerini aşağılanmış ve onurlarıyla oynanmış hissederler ve bu koşulların yaratıcılarından intikam alma özlemi duyarlar."[133]

Yukarıda da gördüğümüz gibi, Osmanlılar açısından bu süreç farklı olmadı. "Askerî yenilgi ve siyasî küçük düşme, Türklerin kendi yenilmez ve değişmez üstünlüklerine olan uyuşuk ve rahat güvenini sarsmıştı; fakat barbar kafire karşı eski küçümseme duygusu, boyun eğdiği yerde, imrenmeden çok, kin duygusuna yolaçtı."[134]

İşte Türklük ve Türkçülük de, 500 yıllık efendiliğini ettiğimiz, "sütçü Bulgarlar, domuz çobanı Sırplar, meyhaneci Yunanlılar" karşısında oynanan gururumuzun canlanması için çıkış yolu olarak savunuldu.

Bu nedenle Türk ulusçuluğu Batılılar tarafından onuruyla oynanmasına, ezilme ve aşağılanmasına neden olduğuna inandığı azınlık uluslara, içine düşürüldüğü durumun intikamını almak duygusuyla yanaştı. Deyim yerindeyse "fırsat kolladı" ve dış devletlerin desteklerinin olmadığı noktada da katliamlar yapmaktan çekinmedi.

Müslüman Katliamı ve Toprak Kayıplarının Yarattığı İntikam Duygusu

Türk ulusal kimliği, yenilgiler, Müslüman katliamları ve toprak kayıplarının ürettiği bir intikam duygusu ile birlikte gelişmiştir. 19. yüzyıl ayaklanmaları tarihi sadece ulusal bağımsızlık gibi haklı taleplerle ayaklanan Hıristiyan toplulukların katledilmeleri tarihi değildir. Bu tarih aynı zamanda, bu bölgelerde yaşayan "Müslüman halkın büyük soykırımlarına uğratılmasını da kapsar."[135] 19. yüzyılın ortalarından itibaren büyük boyutlar almaya başlayan bu katliamlardan kurtulmak için Anadolu'ya doğru kitlesel göçler yaşanır. Bu Müslüman-Türk katliamları ve göçleri, Türk kimliği üzerinde derin izler bırakır.

Özellikle 1840'lar sonrası, Hıristiyan topraklarındaki baskı ve katliamlardan kurtulmak için, "...geride öldürülmüş ana-babalarını, çocuklarını, akrabalarını, mallarını mülklerini bırakarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli daralan sınırlarına yetişmeye çalışan"[136] insanların sayısı milyonları bulur. Sadece 1855-66 yılları arasında Kırım Savaşı nedeniyle Anadolu ve Rumeli'ye göç edenlerin sayısı bir milyon dolayındadır.[137] Sırp, Girit isyanları gibi ayaklanmaların sonucu, yüzbinlerce insan canlarını kurtarmak için "varlıksız ve perişan bir halde"[138] yerini yurdunu terkederek Anadolu'ya gelirler. Özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus savaşındaki göçler ve göç sırasındaki katliamlar son derece dramatik boyutlar alır. Bunu 1912 Balkan Harbi sırasındaki Müslüman katliamları ve göçler takip eder.

Anadolu'ya binbir zorlukla kaçmayı başaran bu göçmenler bilinçli bir seçimle yerleştirildikleri yeni bölgelerde, kurdukları dernekler, yayın organlarıyla, yaşadıklarını canlı tutmaya çalışırlar, başlarına gelenlerin intikamını alma duygusunu hiçbir zaman terketmezler. Balkan Harbi sonrası İstanbul'a gelen göçmenlerin kurdukları bir derneğin yayımladığı bir

şiir buna bir örnek olarak verilebilir. "Kulağına Küpe Olsun" adlı şiir, "Ey Müslüman kendini hiç avutma! / Yüreğini öç almadan soğutma," dizeleriyle bitmektedir.[139] Yayın organının başında, "Bulgar Mezalimi, İntikam Levhası" yazısı okunmaktadır. Bu bile tek başına, göçmenlerin içinde bulunduğu ruh halini bildirmeye yeter. Bu nedenle, bu insanlar, katliamlardan kurtulmuş zavallılar olmanın ötesinde, aynı zamanda Anadolu'da kitleler halinde katledilecek diğer azınlıkların (başta Ermenilerin) gönüllü cellatları da olacaklardır. 1878-1904 yılları arasında, sadece Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere yerleştirilen göçmen sayısının 850.000 olduğunu söylersek, göçlerin ve sonuçlarının boyutları konusunda bir bilgi sahibi oluruz.[140]

Müslüman-Türk ahalinin katledilmesi, açlık, sefalet ve hastalıklarla dolu göç olayları kadar, toprak kaybı da Türk ulusal kimliğinde son derece önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Balkanların kaybedilmesi hiçbir biçimde unutulmamaktadır. Katliamlar ve bu katliamlardan kurtulan göçmenler aynı zamanda kaybedilmiş toprakların milli hatıraları oldukları için önemlidirler. Atatürk, 1931 yılında bu duyguyu çok özlü biçimde dile getirmektedir. "Muhacirler, kaybedilmiş ülkelerimizin milli hatıralarıdır."[141]

Bu nedenle kaybedilmiş toprakları geri almak sürekli bir istek olarak var olmuş ve bu toprakları bizden alanlardan intikam arzusu ile atbaşı gitmiştir. Bu ise militarist ve saldırgan bir anlayışın gelişmesine yolaçmıştır. Abdülhamit döneminden başlayarak, askerî okullarda eğitime bu militarist, intikamcı ruh halinin egemen olduğunu görüyoruz. Şevket Süreyya Aydemir, bu dönemde okuldaki eğitimin ve subayların havası konusunda şunları aktarır: "Harp birgün mutlaka patlayacak ve bu genç subaylar bu harpte, bir yenilgi ile biten 1878 harbinin intikamını alacaklardı. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nin zaferle bitmesine rağmen, neticede aleyhte çıkan sonucunu yeniden

hesaplaşacaklardı. Mekteplerin bu havasını o neslin hatıralarında izleyebiliriz."[142] Bu bir tek askerî okullardaki ruh hali değildir. Saldırgan, şoven ve militarist bir düşünce tüm bir toplumu sarmış gibidir.

Balkan Savaşı'nın patlama ihtimalinin belirdiği 1912 yılı İstanbul'u bu duruma son derece uygun bir örnek olarak verilebilir. Bu yıl İstanbul'da gerek iktidar gerekse muhalefet partilerince büyük gösteriler yapılır. Ayrıca üniversite öğrencileri sokaklara dökülür."Cengaverlikle bütün dünyayı titreten şanlı dedelerimizin kahraman torunları" olduğumuz yollu nutuklar atılır: "Dünyalara dehşet veren Osmanlılarız/... kızarsak/ Birden bire dünyayı yakan(lar)" olduğumuz üzerine şiirler okunur. Gazetelerde "Osmanlı demek asker demektir/ Yaşasın ordu, yaşasın harp," yollu yazılarla savaş çağrıları yapılır. Kaybedilen topraklar mutlaka geri alınmalıdır. "Osmanlı Devleti'nin tabiî hududu Tuna hattıdır. Tabiî hududumuzu alacağız. Arş Osmanlılar Tuna hattına!"[143]

Fakat Balkan Savaşı ile yaşanan yeni bir şok dalgasından başka bir şey değildir. Yine yenilgi, Müslüman katliamı, göçler ve kaybedilen topraklar... Hele hele İttihat ve Terakki hareketinin önderlerinin çoğunun doğum yerleri olan Makedonya'nın kaybının acısı tarif edilemez. "Rumeli'den kovulmak... Bu kelimenin o vakit kalbimde hasıl ettiği acıyı hâlâ unutamıyorum." Bunlar "akla bile getirilemeyen" şeylerdi.[144] Toprak kayıplarının etkisi o denli büyüktür ki, Meclis-i Mebusan'ın 1914 yılında açılış konuşmasını yapan Başkan Halil Bey şunları söyler: "Başka milletler harben kaybettikleri vatan parçalarını unutmazlar, gelecek nesillerin önünde onları daima canlı tutarlar. Onlarla birlikte felaket sebepleri de daima yaşar. Bu suretle aynı sebeplerin felaketli neticelerinden geleceği korkarlar. Bu yüce kürsüden milletime tavsiye ederim: Unutmamasını! Hürriyet ve Meşrutiyet meşalesi nurunun beşiği olan sevgili Selanik'i, yeşil Manastır'ı, Kosova'yı, İşkodra'yı, Yanya'yı, bütün

güzel Rumeli'yi unutmamasını tavsiye ederim." Meclisten "unutmayacağız" sadaları ile cevap verilir.[145]

Cumhuriyet'e kadar, Osmanlı-Türk kadrolarının vazgeçilmez bir hedefi olan kaybedilen toprak parçalarını geri almak, özellikle İttihatçı yöneticilerde bir fikri sabit halini almıştır. "Ecdat kanıyla sulanmış o ovaları, o yaylaları insan nasıl unutur, tam dört yüz sene, Türk akıncılarının at koşturdukları o meydanları, camilerimiz, türbelerimiz, tekkelerimiz, köprülerimiz ve kalelerimizle onları dünkü uşaklara bırakmak, ve Rumeli'den kovularak Anadolu'ya geçmek insanın tahammül edemeyeceği bir şeydir. Bulgarlardan, Yunanlılardan, Karadağlılardan intikam almak için ömrümün bundan sonraki yıllarını seve seve fedaya hazırım."[146] Hüsamettin Ertürk anılarında, Enver Paşa'nın bunları söylerken heyecanlandığını, yüzünün kızardığını ve gözlerinden şimşekler çaktığını söylemektedir.

İttihatçılar Balkanları yeniden ele geçirmek için yoğun faaliyetlerde bulunacaklardır.[147] Bir Haçlı seferi sonucu elimizden alınan bu toprakların geri alınması bir namus sorunu gibidir. "Her yerde son Haçlı Seferi'nin yarattığı bu sefaletin izleri görülüyor. Düşmanın yaptığı, hem de İstanbul'un burnunun dibinde yaptığı bütün vahşeti size anlatabilseydim, uzaktaki zavallı Müslümanların başına neler geldiğini anlardınız. Ama kinimiz kuvvetleniyor: İntikam, intikam, intikam... Başka kelime yok."[148]

Bir tek Enver Paşa'nın duyguları değildir bunlar. Balkan yenilgisinin hemen arkasından, dönemin basınına da aynı ruh hali egemendir. "Ah, vah", "Sana Doymadan" dizeleriyle kaybedilen topraklar üzerine şiirler düzülüyor, "Kin" başlıklı şiirler yayımlanıyordu. "Kabrinde müsterih uyu ey namdar atam../Evladının bugünkü adı Sâdi İntikam"[149] Hazmedilmemiş mağlubiyetin acısı tüm bir toplumu sarmıştır. Çocuklar bile intikam duygusuyla dolup taşmaktadırlar. "Balkan harbinin

bittiği o meyus ateşli yıldı. Biz küçükler bir bakıma zaruretle baş eğmeyi öğrenmiş olan büyüklerden daha fazla hazmedilmemiş mağlubiyetin acısı içindeydik. Bütün mekteplerde güfteleri bestelerinden, besteleri güftelerinden garip intikam marşları söyleniyordu."[150]

Cemil Bilsel, *Lozan* adlı eserinde, bu toprak kayıplarını "unutmak istememe" ve "intikam" duygusunun, Birinci Dünya Savaşı'na giriş nedenlerinden birisi olduğunu söyler: "Balkanlılar Rumeli'yi bir Türk mezbahasına çevir(mişlerdi)... Türkler bu acıyı unutmadılar. Rumeli'nin kaybediliş menkıbelerini canlandırdılar. Mekteplerde talebeye, evlerde çocuklara, kışlalarda askerlere bu menkıbeleri anlatarak milli bir ruh, milli bir hınç uyandırdılar. Türklüğe yapılan hakaretin ve zulmün, bir gün hesabını görmek ruhunu aşıladılar. Haritalarda Rumeli siyaha boyanarak gösterildi. Bütün ordu lekelenen namusunun intikamını almaya tahrik edildi. Asker her gün '1328'de Türk namusu lekelendi ah. Ah, ah, ah, intikam!' şarkısıyla talimine gidiyordu. Köyüne dönen asker, bu şarkıyı söyleyerek ekin ekiyordu. Umumi harbin patladığı gün, kalbinde Balkan felaketinin acılarıyla intikam ateşi yanan her Türk, lekelenen namusunu temizlemek için fırsat gününün geldiğini sezdi."[151]

Görüldüğü gibi, sürekli toprak kaybetmenin Osmanlı-Türk yöneticilerde yarattığı intikam duygusu, özellikle bu topraklarda yaşayan, "dünkü uşaklara", azınlıklara yöneliktir. Ve Birinci Dünya Savaşı'nda, Bulgar'dan, Yunan'dan alınamayan bu intikam, "emperyalistlerle işbirliği yaparak bizi arkadan vuran, nankör Ermeni'den" alınacaktır. İmparatorluk içinde var olan diğer halklar da, örneğin Araplar da bu intikam duygusundan nasiplerini alacaklardır: "Bağdat düşmüştür. Osmanlı ordusu kenti terk etme hazırlığı ve telaşı içindedir... Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa oradadır. Bu sırada Miralay Bekir Sami'nin emriyle halk bir meydana toplanmaktadır. Bekir Sami Bey elinde

makineli tüfekle halkın üzerine ateş etmektedir. Karabekir Paşa sorar:

'Bekir Bey ne yapıyorsun? Bu halkın ne günahı var?'

Bekir Sami Bey'den aldığı yanıt şu olmuştur: 'Dört yüz yıllık Osmanlı Tarihinin Hesabını görüyorum'."[152]

Batı'nın Çifte Standartı ve Hıristiyan Azınlıkların "Taktikleri"

Avrupa'da sadece azınlıklara yönelik katliam haberlerinin oldukça abartılı ve tek yanlı aktarılması, buna karşı Türk veya Müslüman halka yönelik katliamların pek sözkonusu edilmemesi, Türk ulusal kimliği üzerinde derin izler bırakmıştır. Gerçekten de bir kural olarak, Avrupa kamuoyu, ağırlıkla Hıristiyanlara yapılanlarla ilgilenmiş ve Müslüman halka yönelik katliamlar fazlaca bir ilgi çekmemiştir. Üstelik bazı durumlarda, gürültü koparılan katliamlar, aslında uydurma haberlerden ibarettir. Dönemin Batı basınında da bu tür abartılı veya uydurma haberlere bolca rastlamak mümkündür.

1858 yılında Bosna'da görevli olarak bulunan, Alman asıllı Osmanlı devlet memuru, Murat Efendi, hatıralarında, konumuza ışık tutacak bir anısını aktarır. "Ragusa'dan bana, İstanbul'dan ayrıldığımdan beri yoksun kaldığım Almanca gazeteler geldi. Çok yakınımızda bir yerde meydana geldiği söylenen olaylar üzerine ayrıntılı haberler okuyunca çok şaşırdım. Daha dün içinden geçtiğim köyde yapılan bir katliamın ayrıntılı hikayesini okuyordum. Ki bu köyde şimdi kümes hayvanları kuluçka zamanı olduğu için bir haftadır tek bir tavuk dahi kesilmemişti... İlk defa burada sansasyonel haberlerin hazırlandığı ve kamuoyunun oluşturulduğu dedikodu mutfağı hakkında bir fikir edinmiş oldum."[153]

Batı kamuoyunda bu tür abartılı ve palavra haberlerin çıkmasının bir nedeni de, gerek yerel bağımsızlık örgütlerinin, gerekse yeni bağımsızlığını kazanan devletlerin Batı'nın

müdahalesini sağlama arzularıdır. "Hıristiyan katliamı" üzerine yapılan yoğun propagandalar sonucu, Batılı devletler müdahale etmek zorunda kalıyorlardı. Böylece, ya Osmanlılardan yeni topraklar koparılıyor ya da azınlık gruplar için bazı yeni haklar elde ediliyordu. Özellikle Yunanistan'ın, adalarda genişlemek arzusu ile bu tür "Hıristiyan katliamı" hikayelerini bolca yaydığı dikkati çekmektedir.

Bir Alman general anılarında bu tür bir "katliam hikayesi" anlatır: "...Yabancı Konsolosların ve İtalyan kaptan Ruggeieri'nin asileri teskin etmek çabaları başarısız kalıyordu. Fakat, 4 Şubat'ta Kanca'nın sokaklarında yapıldığı iddia edilen, üzerine çok konuşulan Hıristiyan katliamı çatı aralarından ve pencerelerden Türk askerlerinin açtıkları ateşe kadar küçülmüştü... bir düzine Türk askeri ölmüştü, fakat, sözde 'Hıristiyan Katliamı'nı ispat edecek tek bir Yunan cesedi bile bulunamadı. Atina'dan (ayaklanmacılara) muhtemel Türkleri şiddet eylemleriyle provoke etmek ve Girit'in Yunanistan'a bağlanmasını geciktirecek her yeni reform hareketini imkansız hale getirmek için emir gelmişti."[154]

Batı'nın, (aralarında bazen uydurma ve abartmaların da olduğu), sadece Hıristiyan katliamları ile ilgilenmesi, Müslüman/Türklere yapılan haksızlıkların kimseyi ilgilendirmediği yolunda derin bir inancın bizlere yerleşmesine yolaçmıştır. Bu inancın sonuçlarından birisi de, kendimizi tarihin gerçek kurbanları olarak görmemizdir. Asıl kötülüğe ve haksızlığa uğrayanlar bizlerizdir, ama Batı'nın çıkarlarına uygun gelmediği için bundan hiç bahsedilmez. Tarihin şamar oğlanı yerine konduğumuza, sürekli her şeyin suçlusu olarak gösterildiğimize inanırız. Bunun nedeni de Batı'nın elimizdeki topraklara göz dikmesidir. Bizi parçalamak ve yok etmek istemektedirler. Bu nedenle de bize tarihin üvey evladı muamelesi yapılmaktadır. "Avrupa Konseri, bize siyaset-i hariciyece menfur bir öksüz muamelesi yaptıktan başka, hain ve vicdansız vasiler gibi

elimizdeki mala da göz dikerek memleketimize atiyen parçalamak üzere menenatık-ı nüfuza ayırmışlar ve bu mıntıkalarda hukuk-u hâkimiyetimizin cereyan-ı tabiisine haylulet etmişlerdi."[155]

Hıristiyan eylemlerine kanan Batı, bize haksızlık etmektedir. "Bir Hıristiyanın burnu kanasa tüm Avrupa'nın ayağa kalktığı ama binlerce Müslümanın öldürülmesine seyirci kalındığı," yollu fikirler Türk ulusal kimliğinde oldukça önemli yer tutarlar. Hıristiyan ayaklanmalarına değinen hemen hemen her eserde "bize haksızlık edildiğine" ilişkin var olan ruh halinin egemen olduğu görülür. Burada birkaç örnek vermekle yetinelim: "Düşmana ait bir küçük zulmü veya cinayeti günahların en büyüğü sayıp, kendisi tarafından yapılan vahşetleri selamet-i umumiye için bir adalet sözleşmesi addetmek, işte Avrupa'da bugün harp edenlerde hüküm süren ruh haleti budur."[156] "Avrupalı emperyalistler gibi, Başkan Wilson ve ABD de bu iki ölçüyü kullanmaktadır: Hıristiyanın Türke ve Müslümana zulmü diye bir şey kabul edilemez; ama Türk ve Müslümanın Hıristiyana zulmü ise, iddia da bile kalsa kıyametler koparmaya yeterlidir."[157] Yine bu eserlerde şu tür standart sorulara sıkça rastlarız: "Sorarız, hak adalet ve demokrasinin şampiyonu geçinen İngiltere ve Fransa acaba bu haksızlığa neden 'evet' diyordu?"[158]

Sorun bir tek Batı'nın çifte standartı ve bize haksızlık yapmasıyla sınırlı değildir. Bundan daha da önemli olan, bizlerin, Hıristiyan azınlıkları Batı'nın böyle davranmasının baş sorumluları olarak görmemizdir. "Bütün Hıristiyan cemaatlar, kanlı can kıyımları yaratıp Osmanlı ordusunu ve Müslüman halkı daha kanlı eylemlerle bunları bastırmaya kışkırtmak, sonra da Avrupa kamuoyunda 'zavallı mazlum Hıristiyan, kurtaralım' kampanyasını başlattırmak oyununu oynuyorlardı... Örneğin Yunan ayaklanmasının ilk ayında (1821 yılında) büyük bir soğukkanlılıkla, çoğunluğu kadın

ve çocuk olan 20-30 bin Türk'ü kesmişler, o hırsla Türkler üzerlerine varınca da öldürülüyoruz diye Avrupa'da feryadı basmışlardı."[159] Üstelik bu propagandalarında başarılı da oluyorlardı. 20. yüzyılın başlarında da durum farklı değildir. 1913-14 yıllarında, "Yunan Hükümeti, Müslümanlar zulme uğrayınca hiç aldırış etmeyen, fakat Hıristiyanlara azıcık ilişilince derhal coşan Avrupa'nın insaniyet damarlarını ayaklandırmaya çalıştı ve bu işte başarı elde etti."[160]

Bulgar ayaklanmalarında da tablo aynıdır: "Olay derhal Avrupa'ya büyük bir gürültüyle yansıtıldı. Tabii öldürülen Türklerden ve ilk saldırıların Bulgarlardan geldiğinden hiç bahsedilmedi. Fanatik Türkler durup dururken saldırıya geçmiş ve masum Hıristiyanları yok etmişlerdi."[161] Ermenilerin de benzeri metodlara başvurdukları sıkça aktarılır. Bu doğrultudaki bilgiler, Türk kaynaklarınca büyük bir zevkle aktarılır. İngiltere Büyükelçisi Sir P. Currie bir raporunda, "(Ermeni) İhtilalcilerin(in) ilk amacı kargaşalıklar çıkartmak ve üzerlerine insanlık dışı misillemeler çekerek bu yoldan Devletlerin insanlık adına müdahalelerine yolaçmaktı," der.[162] Abdülhamit de aynı şeyleri söyler, "Ermenilerin gözle görünen amaçları, Türkleri kışkırtmak ve ondan sonra kendilerini bastırmak için üzerlerine kuvvet gelince, zulüm gördüklerini ileri sürerek Avrupa ve özellikle İngiltere'nin acımasını üzerlerine çekmektir."[163] Robert College'in kurucusu ve ilk yöneticisi Dr.Hamlin de, 23 Aralık 1893'de bir Amerikan gazetesinde, Ermeni ihtilalcisi ağzından, onların taktiklerini şöyle aktarır: "...Hınçak çeteleri, Türkleri ve Kürtleri öldürmek, köylerini yakmak için fırsat gözleyecekler ve sonra dağlara kaçacaklardır. Bunun üzerine kuduran Müslümanlar, ayaklanarak savunmasız Ermenilere saldıracak ve bunları öylesine bir canavarlıkla öldüreceklerdir ki, Rusya insanlık ve Hıristiyan uygarlığı adına memleketi işgal etmek üzere ileri atılacaktır."[164]

Burada amacım elbette azınlıkların eylemlerinin nitelikleri üzerine bir tartışma yapmak değil. Alıntıların fazlasıyla yapılmış olmasının nedeni, Osmanlı-Türk çevrelerine yer etmiş bir inancı gösterebilmektir. Hıristiyan azınlıklara yönelik katliamlar bile yine Hıristiyan azınlıkların kendi eserleridir. Yerleşik inanca göre bu "Osmanlı devletinden kopmanın geleneksel yolu (dur)"[165] Ve tüm Hıristiyan azınlıklar bu metoda göre hareket etmektedirler. "...silahlı hareketler, ayaklanmalarda bulunmak, buna karşı hükümet ya da Müslüman halk tepki gösterince de 'katliam' diye gürültü koparmak...(ve) büyük devletleri ayaga kaldırmak..."[166]

Özetle, ortada bir katliam yok, Hıristiyanlarca kışkırtılınış Müslüman ahali vardır. Yapılan eylemlerin tümü de zaten Batı'nın müdahalesini isteyen azınlıklarca örgütlenmiştir. Bu ruh halinin konumuz açısında son derece önemli bir sonucu vardır. Azınlıklara yönelik kitlesel katliamlar bu mantıkla izah edilmekte hatta haklı bulunarak savunulmaktadır. Ulusal önderimiz şunları söylerken sanki ulusumuz adına konuşuyor gibidir: "Memleketimizde yaşayan Hıristiyan unsurların başına ne gelmiş ise kendilerinin ...ayrıcalıklarını kötüye kullanarak vahşi biçimde izledikleri ayrılık politikasının sonucudur."[167] Ermeni katliamını bu mantıkla izah etmek, haklı göstermek oldukça yaygındır. "Ermeniler... Birinci Dünya Harbi'nde Türk soykırımına girişmişlerdir; Türkler de nefis müdafaası için karşılık verince kıyameti koparmışlardır... Zaten böyledir. Türk öldürülünce kimsenin kılı kıpırdamaz, ama Türk birini öldürdü mü kıyamet koptu demektir."[168]

Bizlere yapılan katliamlardan bahsedilmeyerek haksızlıga uğradığımız yolunda bir inancın yerleşmesinin ilginç bir sonucu daha vardır. Hıristiyanları, "sahtekarlık yapmakla", Batılıları, "içişlerimize karışmak için bu bahaneleri kullanmakla" suçlamış ve bu suçlamaların arkasına saklanarak, gerçekte var olan haksızlıkların ve baskının üstünü örtmeye çalışmışızdır.

Başkalarının "kötü" amaçlarını, sürekli olarak, azınlıklara yapılan baskıların neler olduğu üzerine bir tartışma yapmaktan kaçmak için kullanmışızdır. Bu, Türk Ulusal kimliğinin günümüze kadar değişmemiş, bugün de geçerli olan bir özelliğidir.

Türk Ulusal Kimliği, İnsan Hakları ve Demokrasi'de Onuruyla Oynanmasını Görür

Batı ülkeleri, ellerine geçen tüm olanakları Osmanlıların içişlerine karışmak için kullanıyorlardı. Hıristiyanlara karşı yapılan baskılar bu konuda bol miktarda bahane sağlıyordu. "Osmanlıdan bir şeyler koparmak isteyen her devletin Hıristiyanlık ve Hıristiyan uluslarının 'zulm'e uğradıkları propagandasına başvurduğu bilinegelmektedir."[169] Bu nedenle, insan hakları, demokrasi, reform gibi sloganlar, içişlere müdahalede en çok başvurulan araçlar oluyordu. Fakat bu sloganların sadece Hıristiyan azınlıklara yapılan baskılarda gündeme getirilmesi, Müslüman-Türk katliamlarına aynı hassasiyetin gösterilmemesi, Osmanlılarda gerek yönetici, gerekse muhalefet çevrelerinde bu sloganlara büyük bir kuşku ile bakılmasına yolaçıyordu.

Batı'nın bu sloganları sadece kendi emperyalist amaçları için kulladığı, Osmanlı-Türk tarihinde tüm kesimler tarafından paylaşılan ortak bir kanıdır. Yıllarca İstanbul Rus elçiliğinde görevli olarak çalışan bir diplomat bu gerilimi çok açık biçimde ifade etmektedir: "(Batılı) iktidarların Osmanlı İmparatorluğuna yaptıkları müdahaleler, genel olarak birbirine tamamiyle zıt pozisyonlardan değerlendirilirler. Türkler ve onların avukatları, müdahalelerin, müdahaleyi yapan devletlerin egoist çıkarlarına hizmet amacı güttüğünü iddia ederler. Nitekim, ilk Türk yetkilisi İsmet Paşa, Lozan'da bu doğrultuda uzun bir konuşmayla, azınlıkların korunmasının, (Batılı) güçlerin Türklerin içişlerine karışmak için severek kullandıkları bir bahaneden başka bir

şey olmadığını ispat etmeye çalışmıştır.

Diğerleri ise buna karşı, Güçlerin Türkiye'deki eylemlerinin insanlık adına yapılmış bir karışma, hümanist bir müdahale (Intervention d' humanité) olduğunu savunmuşlardır."[170]

Osmanlı-Türk yöneticileri, Batı'nın insan hakları ve demokrasi gibi sloganları sömürgeci amaçlar için kullandığından şikayetçi olmakla fazla haksız sayılmazlar. Onları sürekli, Hıristiyanlara eziyet etmek ve reform yapmamakla suçlayan Batılı devletlerin, bu yoldaki reform girişimlerini, pek de sevimli karşılamadıkları ve hatta engel olduklarına ilişkin sayısız örnek vardır. Hatta 1877-88 Osmanlı Rus Harbi'nin bir nedeninin bu olduğu dahi iddia edilir. 1876'da Meşrutiyetin ilan edilmesinden, Rus Elçisinin Osmanlı yöneticilerine, "Rusya, Avrupa'nın anayasasız ve parlamentosuz tek devleti olmanın ayıbını size pahalıya ödetir,"[171] dediği aktarılır.

1908'de II. Meşrutiyetin ilanı karşısında İngiltere'nin tavrı da bundan farklı değildir. Osmanlılarda güçlü bir meşruti rejimin İngiliz sömürgelerinin Müslüman halkını da etkileyeceğinden korkarlar: "Türkiye gerçekten meşrutiyet idaresini kurar ve bunu yaşatıp kuvvetlendirirse, bu halin sonuçları şimdiden hiçbirimizin göremeyeceği derecede daha ileriye varır... Şimdiye kadar her nerede Müslüman tebaamız varsa, diyebilirdik ki, dinlerinin başkanları (halife) tarafından idare edilen ülkelerde merhametsiz bir istibdat vardır. Halbuki bizim istibdatımız şevkatlidir... Fakat Türkiye'de şimdi bir parlamento hayatı başlarsa ve işler de düzelirse, Mısır'da meşrutiyet isteği çok kuvvetlenecek bizim buna karşı koymak gücümüz çok azalacaktır."[172]

Bu nedenle de Batılı devletler, İmparatorluktaki reformcu girişimleri desteklemek yerine, bu tür girişimlerin yarattığı iktidar boşluklarını fırsat bilerek Osmanlı topraklarını işgal etmeyi tercih etmişlerdir. 1878 Rus yenilgisini bahane eden İngiltere'nin Mısır ve Kıbrıs'ı elde etmesi bu politikaya örnek

olarak verilebilir. Batılı devletlerin demokratik yönelimlere ne kadar ilgi duyduklarının en güzel örneği 1908 devrimi karşısında takındıkları tavırdır. Devrim döneminin iktidar boşluğundan yararlanan, "Avusturya, Bosna-Hersek'in ilhakını ilan etmek fırsatını kaçırmadı; Bulgaristan bağımsızlığını ila etti; Girit Yunanistan'la birleştiğini bildirdi. Bu ilk örnekler. Eylül 1911'de İtalya'nın Osmanlı Trablusgarb'ına tecavüzü, Ekim 1912'de de Balkan devletlerinin hep birlikte Türkiye'ye saldırısı izledi."[173]

Osmanlı devleti tam bir "Yağma Hasan Böreği"dir. Hatta Batılı devletler bu konuda o kadar yüzsüzdürler ki, örneğin Avusturya 1913 yılında Anadolu'ya, "buraların işgale değer yerler olup olmadığını tetkik" amacıyla temsilciler yollar.[174] Almanlar, 1883 yılından itibaren, sürekli biçimde, Anadolu ve Rumeli'de kurulacak muhtemel Alman kolonileri konusunda ayrıntılı planlar hazırlarlar.[175]

Bu tarihsel gerçeklere rağmen Batılıların müdahalelerini "İntervention d'humanité" olarak sunmaları, Osmanlı-Türk yönetici ve muhalefet çevrelerinde, insan hakları ve demokrasi gibi sloganları, emperyalizm ve sömürgecilikle bir ve aynı şey olarak görme ve bu nedenle de bu kavramlara mesafe koyma, hatta düşman olma eğilimlerini doğurmuştur.

Osmanlı-Türk ulusal kimliğinin şekillenmeye başladığı yıllarda birçok yayın organında, "insan hakları sözcülüğü yapan Avrupa'nın, insaniyet ve medeniyet iddialarına inanılamayacağı" sürekli olarak tekrar edilir. "Avrupa'nın hümaniterliği ve adaleti yalnız riyakârlıktan ibarettir."[176] Sömürgeci, işgalci ve emperyalisttir Batı ve onun hümanizminin arkasında da bizleri bölmek ve parçalamak fikri yatmaktadır.

Türk ulusalcılığının ilk defa açıktan savunuculuğunun yapıldığı, İttihatçı *Genç Kalemler* dergisindeki bir makalede bu ruh hali çok açık bir biçimde dile getirilir: Makalenin başlığı, "Vatan! Yalnız Vatan" dır ve Müslüman-Türk camiayı, "Bey-

nelmilel Gizli Gayeler"e karşı uyarmak amacıyla yazılmıştır. "Beynelmileliyet fikrine, 'insaniyet' hülyasına itiraz edecek, bunların vatan için ne kadar müdhiş ve mühlik rahneler olduğunu isbat edeceğiz," denerek, Avrupalıların bu silaha sarılmalarındaki amaçlarının, "bizi yutmak" olduğu söylenmektedir. "Şark kavimlerini ezen, Şark'da insanlığı ayak altına alan şefkat ve merhametten pek uzak olan medeni haydutluklar yapan, kendilerinden olmayan bütün insanları esir etmek, kahretmek isteyen Avrupalılar(ın)" bu oyunlarına karşı "Milliyet fikrinin, vatan aşkının" çıkartılması istenmektedir. Aksi, "esir ol(mak), mahv ol(mak), tarihten silin(mektir)."[177]

Kendisini "yok etmeye" yönelik çabaların, "insan hakları", "evrensel insanlık" adına yapılıyor olması bu kavramlara düşman bir ulusal ruh halinin oluşmasına yolaçıyordu. Bu noktada da, Fransız işgaline karşı da oluşan Alman ulusal kimliği ile ilginç bir paralellik sözkonusudur: "Diğer ülkelerdeki orta sınıfların muhafazakâr-milliyetçi kesimleri insanlık ve ahlâki idealleri ulusal ideallerle sürekli birleştirmeye çalışmışlardır. Alman orta sınıflarının bununla kıyaslanabilecek kesimleri bu uzlaşmayı bir kenara atmışlardır. Bunlar, sıkça bir zafer edasıyla, yükselen orta sınıfların, yanlışlığı artık iyice teşhir edilmiş olan hümanist ve ahlâki ideallerine karşı çıkmışlardır."[178] Bu nedenle Almanı liberallerinden, F. Naumann, Türklerin Batı'dan gelen her türlü reform önerisine tepki göstermesini anlayışla karşılıyor ve bunun Napolyon işgali nedeniyle Aydınlanma fikirlerine tepki gösteren Almanların ruh haliyle aynı olduğunu söylüyordu.[179]

Batılıların, insan hakları ve demokrasi gibi sloganları sömürgeci amaçlarla, Osmanlılardan daha fazla toprak koparmak için kullanıldıklarının bilindiği noktada, bu sloganların belli bir tepkiyle karşılaşması anlaşılabilir bir durumdur. Fakat önemli olan sadece bu tepki değildir. Ülke içinde oluşturulan

siyasî rejimlerde de bu kavramlara karşı büyük bir kuşkuyla yaklaşılmış, insan hakları ve demokrasi gibi sloganlar, bölünme ve parçalanmanın yolaçıçıları gibi görülmüştür. Bugün bu ruh halinden ne kadar uzaklaşmış sayılırız?

Dış ve İç Düşmana Karşı Manevi Birlik ve Bütünlük

Kendisinin karşısında, parçalanmasını ve dağılmasını isteyen, egemenliği altındaki Hıristiyan halklar ve emperyalist devletlerden oluşan geniş bir koalisyonla uğraşmak zorunda kalmak, Türk ulusal kimliğinin oluşumunu önemli ölçüde belirlemiştir. Dağılan bir imparatorlugun mensubu olmaları, vatanın elden gittiği ve kurtarılması gerektiğini bir fikri sabit halinde zihinlere yerleşmiştir. "Bir fesad coşmuşdur gidiyor. Girid gitdi, Trablusgarb gidiyor, Türkiya gidiyor, İslamiyet gidiyor..."[180] "Bu hafta haritaya baktım. Çogu gitti azı kaldı. Bu da gidecek an karîb."[181]

Büyük bir panik durumudur yaşanan. Koca İmparatorluk bir kum saati gibi erimektedir. 1911 yılında Meclis'te yapılan görüşmelerde bu dramatik tablo acıklı sözlerle dile getirilir. Bir Arap milletvekilinin, "Rumeli'den ricat ediliyor. Bosna-Hersek bırakıldı, Şark-i Rumeli'den terk-i mecbur olundu. Koca Mısır işgal-i askeriye uğradı... efendiler Trablusgarp vilayeti bu devletin elinden gidiyor... Arap kavmi kanlı gözyaşları döküyor" yollu sözlerine bir başka milletvekili oturduğu yerden bağırarak cevap verir: "Yalnız onlar degil, bütün Osmanlılar hatta bütün İslamlar kanlı yaşlar döküyor."[182]

"Vatan elden gidiyor" temelinde gelişen parçalanma paniği, devletin kurtarılmasını, dağılma ve yıkılmanın engellenmesini Osmanlı-Türk muhalefet hareketinin temel kaygısı yapmıştır.

Bir anayasa profesörümüzün belirttiği gibi, "Bu devlet nasıl kurtulur" sorusu, Osmanlı-Türk aydının cevabını aradığı merkezî soru durumundaydı. Onların "amaçları ve en büyük

kayguları, düşüncelerinin başlangıcı ve sonu, devleti kurtarmaktı".[183]

Bir tek aydınlarımızla sınırlı bir olgu değildir bu; yöneticisi ve yönetileni ile tüm bir toplum olarak, dağılma ve parçalanmayı durdurmanın yolları üzerine düşünmeyi zihin dünyamızın en önemli sorusu haline getirmişizdir. 1878'lerde *Tercüman-ı Ahval* gazetesi, Osmanlıları en çok meşgul eden sorular ve cevapları üzerine okuyucuları arasında bir anket düzenler. Birinci sırayı teşkil eden soru şudur: "Devlet-i Aliye'nin geri kalan kısımlarıyla yaşamını koruması neyle olur?"[184]

Dağılma ve parçalanma paniği, kaçınılmaz biçimde bunu engelleyecek birlik fikrini öne çıkarmıştır. Devlet sınırları içindeki insanları birlik, uyumluluk içinde birarada tutacak ortak manevi değerlerin ve ortak ruh halinin yaratılması, Osmanlı-Türk aydınının temel görevi haline gelmiştir. Aranan şey, birlik, beraberlik, ortak manevi değerler olduğu için, bunu dağıtacak her öğreti tehlikeliydi. "Müşterek bir tehlike" ile karşı karşıya idik ve noktada "ferdi hürriyet ve ferdi şahsiyet" düşüncelerinin yerine, "istiklal ve milletin korunması" öne çıkmalıydı.[185] Birey yerine biz konmalıydı.

"Biz demek 'bir' demektir

Ben sen ona taparız...

Ben sen yok biz varız"[186] Bireyi ve haklarını öne çıkartmak doğru değildi. Çünkü "hak yok vazife vardı".[187]

İmparatorluğun sürekli bir parçalanma süreci içinde olması, çevresinin kendisinin mahfını isteyen güçlerce çevrilmiş olduğu inancını ortaya çıkarmıştır. Bu durum, daha önce de değindiğimiz gibi, Osmanlı-Türk insanında büyük bir korku psikozunun oluşmasına yolaçmıştır. Etrafımız düşmanlarla çevrilmiştir, bizi yok etmek, ortadan kaldırmak istemektedirler. Uzun yıllar sadrazamlık yapmış Kamil Paşa bu duyguyu 1911 yılında yazdığı bir mektupta şöyle dile getiriyor: "(Osmanlı Devleti) yalnız başına kalarak diğer devlet ve milletlerin ih-

tiraslarına ve saldırılarına maruz bir halde, yani tek başına kalmıştır... bu gidişatın sonu, Allah göstermesin taksim'dir."[188] Dönemin yayın organları bu konuda onlarca yazıyla doludur. Parti kongrelerinde bu konu sık sık kararlara geçer. 1912 İttihat ve Terakki kongresi, "iç ve dış düşmanlarla sarılı olduğu halde, gerçeğin zaferinden emindir."[189] 1916 Kongresinde Talat Paşa, konuşmasında "Herkes(in) bize düşman"[190] olduğunu söylemektedir. Çevremizi saran bu düşmanların amaçlarının ise bizi öldürmektir: "Biz Pan-İslamizm yapmadık, belki 'yapıyoruz, yapacağız' dedik. Düşmanlar da 'yaptırmamak için bir an evvel öldürelim' dediler. Pan-Turanizm yapmadık; 'yaparız, yapıyoruz, yapacağız' dedik ve yine 'öldürelim' dediler."[191]

Özetle sürekli toprak kaybeden, parçalanarak dağılmanın eşiğine gelmiş bir İmparatorlugun üyeleri, içinde bulundukları yalnızlık, korku ve yok olma psikozu ile Hıristiyan azınlıkların ulusal-demokratik taleplerini, varlığını yok etmeye yönelik tehditler olarak kavramışlar ve öyle de yaklaşmışlardır. Bunun sonucu olarak, ulusal taleplerin üstüne, "var olma ya da yok olma" savaşı yürütmek zihniyetiyle gitmişler ve bastırılmaları son derece kanlı olmuştur.

Türk ulusal kimliğinin şekillenmesinde belirleyici olduğunu düşündüğüm bu faktörlere burada son vermeden önce önemli bir noktanın açıklığa kavuşması gerekmektedir. Burada sözü edilmeye çalışılan, duygular, korkular, endişeler ne derece belli bir gerçekliğin ürünüdürler? "Kendisini parçalamak isteyen dış güçlerle çevrili olmak"; "Sürekli onuru ile oynanması ve aşağılanması"; "Kendisine sürekli haksızlık yapılarak, tarihin üvey evladı muamelesi görmek"; "Müslümanlara yapılan katliamlardan hiç söz edilmeyip, sadece Hıristiyan koruyuculuğu yapılması" gibi birçok nokta belli bir gerçekliğe denk düşmüyor mu? Yoksa sözkonusu olan abartma, kuruntu ve hayaller midir? Bu duygularda gerçeklikle hüsnü kuruntu arasındaki sınır nerededir? Ayrıca bu faktörlerin ne derece gerçek veya

kuruntu oldukları bir yana tüm bunlar toplumsal bir paranoya durumuna yolaçmamış mıdır?

Sayılan unsurlardan bazıları elbette ki belli bir gerçekliğe denk düşmektedirler. Fakat bunlar tarafımızdan öylesine abartılmıştır ki bir nevi toplumsal paranoya oluşmuş ve toplumsal saldırganlığımızın gerekçeleri yapılmıştır. Özellikle "ülkenin bütünlüğü" ile ilgili her olaya bu paranoyanın etkisinde tepki gösterilmiş ve büyük şiddet gösterilerinde bulunmaktan çekinilmemiştir. Bu ruh halinden kurtulmanın bir yolu, elbette bu faktörlerdeki gerçeklikle, hüsnü kuruntular arasındaki sınırı çizebilmektir. Fakat bundan önce yapılması gereken, içlerindeki gerçeklik ve kuruntu payını bir kenara bırakarak, "Biz Türklerin" hangi saiklerle, hangi motiflerle eyleme geçtiğimizi açığa çıkartabilmektir. Soykırım, katliam gibi büyük barbarlık göstergesi olan eylemleri, ancak, davranışlarımızın hareket ettirici saikleri nelerdir, sorusuna cevap verebilirsek anlayabiliriz. İddiam odur ki, burada sayılan ve şüphesiz arttırılabilecek olan faktörler, Türklerin eylemlerini belirlemede önemli olmuşlardır. Ve bunlar bazı özel koşullarla da birleşince, Ermeni kırımı gibi büyük barbarlıkları olanaklı kılmıştır.

Öncelikle yapılması gereken, davranışlarımızı belirlediği anlaşılan bu faktörleri, herhangi bir değer yüklenmeden, olduğu gibi tesbit edebilmektir. Bu aşamada, belli bir ulusal ruh halinin oluşmasına yolaçan bu faktörlerin ne kadar gerçekliğin ifadesi olup olmadıkları ikinci dereceden önemlidir. Gerçeklikle abartma veya kuruntu arasındaki sınırı çekmeye çalışmanın fazlaca zor, ama aynı zamanda belirleyici de olmadığını düşünüyorum. Çünkü bu etkenler gerçek olsun veya olmasınlar geniş yığınlar tarafından gerçek olarak kavrandıktan sonra, zaten birer gerçeklik haline gelir ve öyle de işlerler. Nitekim bizim tarihimizde öyle de olmuştur.

Cevap verilmesi gereken ikinci soru, bu tür duyguların, birilerine "haklı olma" hakkını, bazı eylemleri yapma hakkını

verip vermeyecegidir. Acaba ucunda barbarlık ve şiddet gösterileri olan bir konuda, "Haklı Olmak" tezine sığınmak ne derece doğrudur? Bu sorular son derece önemlidir. Çünkü, iddia edilebilir ki, sağcısından solcusuna, Türk ulusal dünyasında bu faktörler, "Haklı Olmanın" gerekçeleri olarak kullanılmaktadır. Şiddet ve barbarlık gösterilerimizi, bunu yolaçan nedenlerde haklı olduğumuz bahanesiyle izah etmek son derece yaygın bir mantıktır. İşlediğimiz büyük suçları, başkalarının günahlarını bahane ederek, onların arkasına sığınarak örtmeye veya gerekçelendirmeye çalışmışızdır. Bunun bir ulusal özelliğimiz olduğunu söylersem abartmış olmam.

Burada asıl yargılanmaya çalışılacak olan da bu bakıştır. Çünkü sorun "haklı olup olmamakta" yatmamaktadır. Önemli olan, bu "Haklı Olmak" mantığının ve onun yarattığı ruh halinin ne tür şiddet potansiyellerine yolaçtığını görebilmek ve gösterebilmektedir.

Yusuf Hikmet Bayur'un Ermeni katliamı konusunda söylediği sözleri tipik bir örnek teşkil etmesi nedeniyle burada aktarmakta fayda var. Sürekli olarak, "ilk önce kim başladı?" sorusunu sorar Bayur. "Çünkü," der: "Türkler kendiliklerinden Ermenileri öldürdüler demek başkadır, Ermeniler... ayaklanınca bir ölüm kalım savaşı içinde bulunan Türkler aşırı şiddet gösterip birçok kimseyi öldürdüler demek başkadır." (a.b.ç.)[192]

Bayur, Ermeni kırımını, "aşırı çetin" bir davranış olarak eleştiren ve bunu tek başına Talat Paşa'nın eseri olarak göstermeye çalışan bir yazarımızdır. Fakat o bile, "öldürdük ama durup dururken değil, bir sebebi vardı," havasındadır. Ermeni kırımına ilişkin tüm eserlerde, en "ılımlı", "yumuşak" olanlarında bile bu havayı görmek mümkündür.

Sonuçta barbarlığımız değil, "haklı olduğumuz" bizim için daha önemli olmaktadır. Oysa görülmek zorundadır ki, bu mantıkla ancak barbarlıklarımızı gerekçelendirmekteyiz. Önemli olan, şu veya bu nedenle bir toplumda gelişen şiddet eğilimi

ile toplum olarak nasıl bir ilişki kurduğumuzdur? "Hoş geldi safa geldi," deyip, bu "Haklı Olmak"ı bahane olarak mı kullanacağız? Yoksa, nedenleri üzerine, şiddet potansiyellerini frenlemek, engellemek, ortadan kaldırmak amacıyla mı düşüneceğiz?

Şu veya bu nedenle açığa çıkan barbarlık potansiyellerini "gerekçelendirmeye" veya haklı göstermeye yönelik bir mantık büyük kıyımların ön hazırlayıcısı ve gelecektekilerin de habercisidir. Benim burada yapmak istediğim, öncelikle bu tür bir ruh halini tanımlamaya, buna yolaçan nedenleri açığa çıkarmaya çalışmaktır. Kısmen, belki de bilinç altında işleyen bu süreçleri bilince çıkarabilmek, bu ruh halinin yolaçabileceği barbarlıkları engellemek için kaçınılmaz bir zorunluluktur. Şimdi bu temel zemin ışığında Ermeni kırımına ve onun hangi şartların ürünü olduğu sorusuna daha yakından bakabiliriz.

Ermeni Katliamları

Türk ulusal kimliğine ilişkin saydığımız bu özellikler şüphesiz arttırılabilir. Ama görülmesi gereken yukarıda çizdiğimiz tablonun, Ermeni katliamında son derece belirleyici rol oynadığıdır. Kabaca çerçevesi çizilmeye çalışılan ortam ve ruh hali içinde oluşan ve gelişen Türk ulusal kimliği, en son kalan azınlık grubunu, tüm bu gelişmelerin sorumlusu olarak görmeye son derece yatkındı ve öyle de oldu. Ermeniler, son büyük Hıristiyan azınlık olarak, İmparatorluk'tan birbiri ardı sıra ayrılan diğer Hıristiyan azınlıkların hesabını ödediler.

Çünkü Ermeniler de benzeri taktiklere, ama biraz gecikmiş olarak başvurmak; yabancı ülkelerin dikkatlerini çekerek onların müdahalesini sağlamak ve bu yolla bazı haklar elde etmek istediler. Bu yöntem Osmanlı yönetimince bilinmektedir. Üstelik özellikle Balkanlar'da bu politikanın fiyatı oldukça yüksek olmuştur. Kaybedilen topraklar, yüzbinlerce göç,

Müslüman katliamları, Batı tarafından şamar oğlanına çevrilmesi ve sürekli onuruyla oynanması vb... İşte bu nedenlerle aynı filmin yeniden çevrilmesine seyirci kalınmamalı, Ermenilerin başı daha büyümeden ezilmeliydi.

Osmanlılarda Ermeni katliamlarının oldukça uzun bir tarihi vardır. Katliamları nitelikleri ve yapılışları itibarıyla farklı dönemlere ayırmakta fayda vardır. Bazı Ermeni tarihçileri beş ayrı dönemden söz ederler. İlk dönem 1890 ile 1909 arasındaki zaman dilimini kapsar. İkinci dönem 1915-17 arasıdır; diğer dönemler ise 1918 sonrası başlar.[193] Ermeni halkına yönelik katliamların ilginç bir gelişme evrimi de vardır. İlk dönemdeki katliamlar, Osmanlı idaresi altında yaşayan farklı din ve ulus gruplarına yönelik sistemli bastırma politikaları çerçevesindedir ve daha çok yerel karakterdedir.[194] Ayrıca bir tek devletle de sınırlı değildir. Gözlenebilen biçimler şunlardır:

a) Kürt ve Müslüman aşiretlerin Ermeni-Hıristiyan köylerine sürekli baskınlar yapmaları, bu baskınlarda köylülerin mallarına el koyma, kızlarını kaçırma, toplu kıyımlar gibi çeşitli eylemlere başvurmaları,

b) İç savaş biçiminde, Müslüman-Ermeni çatışmaları ve bu çatışmalar sırasında yapılan katliamlar,

c) Devlet güçlerinin, vergi toplama, eşkiya takip etme veya Ermeni ayaklanma ve "huzursuzluklarını" bastırma gibi çeşitli bahanelerle düzenledikleri katliamlar.

Özellikle 1890 yılında, Hamidiye alaylarının kurulması ile bu katliamların daha da sistematik bir karakter kazandığını görmekteyiz. Devlete bağlı Kürt aşiretlerinden kurulan bu birliklerin her türlü giderleri, yaptıkları baskın, soygun ve katliamlardan elde ettikleri gelirlerle sağlanıyordu.

Birinci dönem olarak adlandırdığımız bu dönemde meydana gelen katliamların en büyüğü 1894-96 yılları arasında yapılmıştır. Bu katliamlarda toplam ölü sayısı hakkında değişik rakamlar verilmektedir. İngiliz ve Fransız konsolosluk ra-

porlarında bu sayı 50.000'dir. Lepsius ise 80.000-100.000 arasında ölüden bahsetmektedir. [195]

Özellike 1890'lı yıllardan sonra, Ermeni katliamları, diğer ulusal azınlıklara yönelik katliamlardan daha değişik bir karakter kazanmaya başlar söyleyebiliriz. Genel olarak gözlenen, imparatorluktan ayrılmak isteyen bir ulusun mücadelesini zorla bastırmak veya Müslüman-Hıristiyan çatışması biçiminde yaşanan ve sonuçta karşılıklı katliamlarla sonuçlanan çatışmalar idi. Ermeni katliamlarında ise Osmanlı devletinin Pan-İslamist ideoloji etrafında birliğini sağlamak amacıyla, İslami motifin giderek öne çıktığını görüyoruz. Bir din-ulus grubunun (Ermenilerin) toplumsal olarak aşağılanması başlamaktadır. "İslami ırkçılık" olarak tanımladığım bir başka din grubunun aşağılanması ve horgörülmesi en açık biçimde Ermeniler somutunda gözlenmekte, Ermeniler aleyhine ırkçı bir söylem geliştirilmektedir.[196]

Örnegin Abdülhamit, Ermenilerin son derece zengin olduklarını, Osmanlı memurlarının üçte birini oluşturduklarını, az vergi verip, askerlik yapmadıklarını söyledikten sonra, "Ermeniler, dejenere olmuş bir topluluktur... Ermeniler daima uşak durumunda(dırlar)," demektedir.[197] Ermenilerin iyi konumlarının onların iktisadî güçlerinden kaynaklandığını söyleyen Abdülhamit, bu gücü kırmak için de Ermeniler üzerine yogun bir baskı politikası uygular. Bu doğrultuda, Ermeni burjuvazisine darbe vuracak kararlar çıkartır ve tüm vilayetlere yollanan emirle, Ermeni tüccar, borsacı, vb. sıkı denetim ve kontrol altına aldırtmıştır.[198]

Bu dönem aynı zamanda, Abdülhamit'in deyimiyle, İmparatorlugun, "Hiristiyan dünyanın sürekli düşmanca tasallutlarıyla"[199] karşı karşı olduğu yolundaki inancın güçlü bir biçimde yerleşmeye başladığı bir dönemdir. Çevremiz bizi bölmek ve parçalamak isteyen düşmanlarla çevrilmiştir ve durum giderek daha da kritik bir hale gelmektedir. Bu ruh

hali, Abdülhamit'in sözlerinde çok güzel ifade edilir. "Yunanistan'ın ve Romanya'nın alınmasıyla," der Sultan, "Avrupa Türk devletinin ayaklarını kesmiştir. Bulgaristan, Sırbistan ve Mısır'ın kaybı bizden ellerimizi götürmüştür ve şimdi Ermeniler arasında propaganda ile bizim hayatî önemi olan organlarımıza yanaşmak hatta bağırsaklarımızı koparmak istemektedirler. Bu toptan imhanın başlangıcı anlamına gelir ve buna karşı tüm gücümüzle kendimizi korumak zorundayız."[200]

1894-96 yıllarında Ermenilere yönelik katliamlar konusunda, Alman Liberal Naumann, Türklerin bu ruh halini çok güzel özetler. Ermenilerin Türkler tarafından öldürülmeleri sadece basit bir Hıristiyan takibi değildir. Aksine son kanlı kurtuluş çabasını vermeden öldürülmek istemeyen, eski büyük bir İmparatorlugun ölüm savaşının bir parçasıdır.[201]

Bu nedenle, Ermenilerin çevremizi kuşatan düşmanların içteki uzantıları oldukları ve elimizdeki son toprak parçasını almak istedikleri yollu bir inancı yerleştirmek hiç de zor olmadı. Ermeni sorunu, İmparatorlugun var olup-olmama sorunu olarak görülmeye başlandı. Sürekli dağılma ve parçalanma içinde olma psikozu ile çevremizin bizi yok etmek isteyen düşmanlarla çevrili olduğu inancı, hiç değilse İmparatorlugun Müslüman ahalisini birarada tutma eğilimini güçlendirdi. Pan-İslamizmin bir devlet politikası haline getirilmesi bu dönemdedir.

Böylece diğer uluslara karşı yapılan baskılardan farklı olarak, Ermeni halkına karşı merkezî olarak düzenlenmiş, pogrom niteliğindeki saldırılara şahit olmaktayız. Merkezî devlet en küçük bir olayı değerlendirmektedir. Ermenilere yönelik saldırı ve katliamlar, Müslüman ahaliyi Osmanlı devletine daha sıkı bağlayabilmek amacıyla da kullanılmaktadır. Abdülhamit'in İslami esasları temel alan politikalarının ana hatlarını özetleyen bir yazar bu konuda şu ışık tutucu bilgileri aktarmaktadır:

"...çevresine daha çok değişik Müslüman milletlerden uzmanlar toplamış; devlet kadrolarında Hıristiyan sayısını azaltıp Müslümanları çoğaltmış(tır)... Avrupalıların silahlandırdığı Hıristiyan cemaatlere karşı Müslüman grupları silahlandırarak onlara savunma hakkı tanı(mış) ve devletin onlardan yana olduğu kanısını yarat(mıştır). Eskisi gibi, Avrupa istediği için Müslümanları cezalandırma(mış), cezalandırsa da ödül denebilecek cezalar uygula(mıştır)."[202] Görüldüğü gibi, Abdülhamit Müslüman halkı silahlandırarak, yaratılan çeşitli vesilelerle Ermeni halkın üzerine saldırtmaktadır. Katliamlara katılanlara sonradan verilen cezalar da yazarın söylediği gibi ödül niteliğindedir.

Ermeni sorununun çözümünü bir halkın toptan yokedilmesinde arayan sesler yine bu dönemde yükselmeye başlamıştır. Osmanlı dostu Macar Şarkiyatçısı, Vambéry'nin aktardığına göre, Abdülhamit'in Ermeni politikalarını belirleyen İzzet Paşa, Ermeni probleminin ortadan kaldırılmasının yolunu, Ermenilerin ortadan kaldırılması sorunu olarak görmektedir [203]

Yukarıda da söylediğimiz gibi, 1915 yılına kadar Ermenilere yönelik katliamlar, merkezî politikaların ürünü olmakla birlikte "yerel" karakterdedir. 1915-17 arasında yapılan ise nitelik olarak kendisinden öncekilerden farklıdır, bir soykırım denemesidir Ermeni sorununun kesin olarak çözülmesi kararı verilmiştir. Burada cevabı aranması gereken soru, bu "kesin çözüm" kararına yolaçan faktör veya faktörlerin neler olduğudur.

Bu nedenlerin başında elbette Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı "olumlu ortam" gelmektedir. Gerçekten de büyük savaşlar, bu tür kitlesel katliamlar için son derece olumlu koşullar yaratmaktadır. Yahudi katliamında da II. Dünya Savaşı benzer bir rol oynamıştır. Fakat burada önemli bir farka dikkat çekmek gerekmektedir. Yahudilerin bir ırk olarak toptan ortadan

kaldırılması Nazilerin programının temel noktalarından birisidir. Bu arzu sürekli var olmuş ve savaş koşullarında gerçekleşme imkanı bulmuştur.

Osmanlılarda, İslami temelde "ırkçı" söylemlerin varlığına rağmen, Ermeni ırkının toptan imhası gibi ırkçı bir programdan söz etmek zordur. Hatta savaşın ilk aylarında bile, Ermenilerle olan tüm çelişki ve gerilimlere rağmen, "İttihat ve Terakki partisinin, İmparatorluktaki Ermenilerin yok edilmesi gibi bir karar aldığına dair... herhangi bir işaret yoktur"[204]. Konu üzerine araştırma yapanlar bu doğrultuda bir kararın Şubat sonu, Mart başı verilmiş olduğu kanaatindedirler. O halde Osmanlıları bu yönde bir karar almaya iten faktörlerin neler olduğu sorusu önem kazanmaktadır.

Elbette Türk ulusal kimliğinin genel özelliklerinin belirleyici zemininde hareket edilmektedir. Fakat bu zemin öyle bir noktaya gelmiş olmalıdır ki, o güne kadar "parça parça" çözülebileceğine inanılan bir sorunun "kökten çözümü" bir kaçınılmazlık olarak kendisini dayatmıştır. Bu da, içinde bulunulan dağılma ve parçalanma sürecinin bir ürünü olarak geliştirilen büyük ve şanlı geçmişi yeniden kurma idealinin geldiği noktada çökmesi; fakat bunun bir türlü kabul edilmek istenmemesi ile doğrudan ilgilidir.

Tekrar tehlikesine rağmen bu noktayı, Ermeni kırımı somutunda, biraz daha açmak gerekmektedir. Çünkü, Birinci Dünya Savaşı, onuruyla sürekli oynanan ve aşağılanan Osmanlı-Türk yöneticilerine, eski günlere dönüşün tarihî bir fırsatı gibi görünmüş, ama bu rüya çok çabuk tuzla buz olmuş ve yerini tekrar hızlı bir yok olma, batma paniğine bırakmıştır. Bu durumun Ermeni kırımı üzerinde önemli bir etkisi vardır.

Daha önce de söylediğimiz gibi, özellikle "büyük ve şanlı" bir geçmişe sahip uluslar genel kural olarak bu geçmişin gölgesinde ve baskısı altında yaşarlar. Hele hele bu uluslar

zayıf konumdaysalar ve onurlarıyla oynanarak sürekli aşağılanıyorlarsa ve kendilerini bir "yok olma" psikozu içinde hissediyorlarsa bu geçmiş baskısı daha da büyük olmaktadır. Geçmişin parlaklığı ile bugünün değer kaybı ve aşağılanma arasındaki uçurumun büyüklüğünün bir başka sonucu da, bu "şanlı geçmiş"in yeniden yaratılmasının toplumsal bir hedef haline gelmesidir. Zayıflık, değer kaybı ve aşağılanma duygusu ne kadar güçlü ise geçmişin idealleştirilmesi de o denli güçlü olmaktadır.

Bu tablonun toplumda şiddet potansiyellerinin ortaya çıkması ile de doğrudan ilişkisi vardır. Şanlı geçmişin ideal bir gelecek haline gelmesi ne derece bir saplantı haline gelirse şiddet potansiyeli de o denli artmaktadır. "Uzun bir dönem boyunca yenilgiler ve onu takip eden iktidar kayıplarıyla damgalanmış olan özürlü Alman (bunu Osmanlı-Türk diye de okuyabilirsiniz) tarihinin biriken etkisi, bu nedenlerle de, kırılmış bir ulusal onur, kendisinden emin olamayan bir ulusal kimlik üretmiş, büyük geçmişin hayalini geleceğe hedef olarak taşıyan, geçmişe dönük bir ulusal ideal ortaya çıkarmıştır. Bu da son derece özel habis (kötü niyetli) davranış ve inanç eğilimlerinin doğmasını kolaylaştırmıştır."[205]

Genel bir kural olmasa bile, güç ve iktidar kaybı, onuruyla oynanması ve değer kaybı, elinden bunu alanlara karşı şiddet kullanma arzusunu ortaya çıkartmaktadır. Bu çöküş ve değer kaybı duygusuna paralel olarak, dağılma ve parçalanma sürecinin hızlanması; "yok olma" ve "sırtıyla duvara dayanarak, ölüm-kalım savaşı vermek" gibi korku duygularının güçlenmesine yolaçar. Mevcut durumun giderek umutsuz bir hal alması ile, çöküşe engel olamayanların saldırganlığı daha da artar. Büyük ve ideal geleceğin gerçekleşme ihtimalinin tehlikeye girmesi ve çöküşün durdurulamaması, bu gidişi durdurmak için başvurulan araçlara daha da barbar bir karakter kazandırır. Kitlesel kıyım bu gelişmenin tepe noktasıdır.

Hele hele bu çökme süreci çizgisel bir seyir izlemiyorsa, içinden bulunulan durumdan çıkmanın ümitleri ara sıra gelip gidiyorsa sonuçlar daha da acı olmaktadır. Çünkü kendisini batmakta hisseden ulus, çöküşünün dip noktasına ulaştığını asla kabul etmemekte, büyük geleceği kuracağına, gerçekleşmesi olanaksız hale geldikçe, daha da körce bağlanabilmektedir. Kısacası, "Aşağıya düşme eğiliminin gücü kendisini bunu durdurmak için kullanılan araçların aşırı kabalığında yansıtır... Sırtıyla duvara dayanmak medeniyetin sıkı savunucularını onun en büyük tahripçileri yapar. Kolayca barbar olurlar."[206]

Osmanlılarda yaşanan durum da budur. Pan-Turanizm, büyük Türk imparatorlugu ideali, dağılma ve parçalanma arttıkça, durum ümitsizleştikçe güçlenmiştir. İmparatorlugu birarada tutacak kollektif kimlik arayışlarının başarısızlıkla sonuçlanması ile orantılı olarak, gözler daha doğuya, büyük imparatorluk idealinin gerçekleşebileceği başka topraklara ve halklara yönelmiştir. Birinci Dünya Savaşı Türkler için tarihî bir fırsat gibidir. Sürekli yenilgi, aşağılanma, onuruyla oynanması gibi acılarla dolu bir batış sürecini yaşayanlar, hiçbir çıkış şanslarının olmadığına inandıkları dağılma sürecine bir son vermenin tarihsel şansını yakalamış gibidirler. Türkün makûs talihi değiştirilebilir, çöküş durdurulabilirdi. Büyük Türk imparatorlugu yeniden, ama bu sefer başka topraklarda, güvenilir, sadık Türk halkları ile birlikte kurulabilirdi. Turan olarak tanımlanan bu büyük Türk vatanının "siyasî hudutları, (Türklerin) dilleri ve kültürleri nereye kadar uzanırsa oraya kadar yayılacaktı."[207]

Bu hiç beklenmeyen bir güneşti. Hüseyin Cahid, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte, "Beklenen Gün" diye makale yazıyor ve savaşın, kendi çöküşünden emin olan Türk halkı üzerine bir mucize gibi geldiğini söyleyerek bugüne kadar kendilerinden hesap soramadığımız düşmanlarla tarihsel hesaplaşma gününün

geldiğini ekliyordu.[208] Onlardan, "Tarihin şimdiye kadar kaydetmediği müthiş bir intikam" alınacaktı.[209] Başta Ziya Gökalp olmak üzere şairlerimizin şiirleri yine kan kokuyordu:

"Koş, Plevne yine al bayrak taksın
Gece gündüz Tuna suyu kan aksın..."[210]

Enver Paşa tüm bu hayallarin gerçekleştiricisi, " 'Türkler artık kurtuluyor!' Müjdesi" nin taşıyıcısıdır.[211]

Turan hayalleri nedeniyle girişilen askerî harekâtların ne siyasî ne de askerî yönden fazlaca izah edilebilir tarafları olduğu söylenebilir. Enver Paşa'nın Kafkasya ve İran'daki her türlü askerî düşünceyle çelişen eylemleri, ancak bu birdenbire ortaya çıkan beklenmedik rüyayı gerçekleştirme tutkusu ile açıklanabilir. Fakat bu hayaller çok kısa sürede hüsranla sonuçlandı. Savaşın ilk aylarında elde edilen üst üste yenilgiler büyük bir yıkımı da beraberinde getirdi. Özellikle Sarıkamış yenilgisi bir dönüm noktasıdır. "Sarıkamış yenilgisi, sonsuz hayaller besleyen İttihatçıları ağır bir düş kırıklığına uğratmıştır... Yenilgi Turancı ve İslamcı rüyaları suya düşürmüştür."[212] Elbette bu yenilginin sorumluları vardı. Biz yenilmemiştik, ihanete uğramıştık. Elias, Nazilerin Birinci Dünya Savaşı üzerine şunları söylediklerini aktarır: "Yenilgi hilekar bir aldatma nedeniyle, canilerin yüzünden, bir komplo nedeniyle olmuştur, içimizdeki hainlerin savaşan birliklerimizi arkadan bıçaklamalarıyla olmuştur."[213] Nazilerden aktarılan bu sözler, Türkiye'de sadece bir mantık olarak değil, kelime kelime Türkiye'de Ermeni katliamı üzerine yazılan eserlerde Ermenilere karşı bir suçlama olarak kullanılmıştır. Bizi arkadan vuranlar, Yahudiler ve Komünistler değil, Ermenilerdi.

Sürekli yenilme, aşağılanma ve değer kaybının ardından ortaya çıkan bu büyük tarihsel fırsatın birdenbire yok olması, bir başka tarihsel olguyla birlikte yaşandı. Düşman güçleri Çanakkale'ye dayanmıştı ve İmparatorlugun sonu artık bir

an meselesiydi. Bu kaçınılmaz bir duyguyu da beraberinde getirdi. 200 yıldır seyredilen bir film yeniden sahneye konacaktı. Yaşamamız için elimizde kalan son topraklar da bu yenilgilerle birlikte Ermenilere verilecekti. Zaten savaş öncesi bu yönde bir reform planı yapılmış ve "tehlike" savaş sayesinde uzaklaştırılmıştı. Şimdi, yeniden, "dibi görünmeyen 'Şark vilayetlerinde ıslahat' sorunu bir kez daha -belki de son kez- uluslararası politika sahnesine çıka(caktı). Aktörlerde değişiklik yoktur, dekorlar da aynıdır."[214] Bu yeni bir Rumeli, yeni bir Makedonya'dan da öte bir şeydi. Artık Anadolu da kaybedilecekti. Bizlerin idam fermanı verilmiştir.

Bu tür umutsuz durumlar olağanüstü merhametsiz, spektaküler eylemlere bel bağlamayı doğurur. "Kronik bir batma duygusu, düşmanlar tarafından kuşatılmış -köşeye- sıkıştırılmış olmak, ancak mutlak merhametsizliğin iktidarın ve şerefin kaybolmasını kurtarabileceği inancını uyandırırır."[215] Osmanlılarda da değer ve anlam kaybının büyüklüğü ve devletin batmanın eşiğine gelmesi, durumu kurtarmak için alınan kararların da "çılgınca" ve merhametsiz olması sonucunu doğurmuştur. Batışın gerçeklik haline gelmesi büyük bir korku yaratmış, kabul edilmek istenmemiş, bu da kurtuluş için alınan öntemin barbarlığı sonucunu doğurmuştur. Ermenilerin imha kararının böylesi bir ruh halinin ürünü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

1915 Ermeni Kırımı

Ermeni kırımının resmî başlangıç tarihi olarak 24/25 Nisan 1915 tarihi verilir. Fakat bu tarih daha çok sembolik bir karakterdedir. Sürgün ve öldürme olayları bu tarihten daha önce başlamıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, elde, Ermenilerin imha edilmelerine ilişkin kararı ve emri ihtiva eden bir belge yoktur. Var olan belgeler sürgün başladıktan sonra yayımlanmışlardır ve bu metinlerde sadece "diğer mahallere sevk ve iskan" veya

"Tayin ve tahsis edilen mahallere nakil ve iskan" gibi ibarelere yer verilmiştir. Gerçi, Ermeni kırımının örgütlenmesinden sorumlu olduğu bilinen, Teşkilat-ı Mahsusa siyasî sorumlusu Bahattin Şakir'in, "nefi ve tagrip olunduğunu bildirdiğiniz eşhası müzirre imha ediliyor mu? Yoksa yalınızca i'zam ve sevk mi olunuyor vazihen bildiriniz kardeşim"[216] yollu telgrafları vardı. Bunun gibi çeşitli telgraflardan imhanın planlı bir eylem olduğu anlaşılsa bile, bu belgeler arasında resmî bir hükümet kararı yoktur.[217] Olayların gelişimi ile yayımlanan belgeler arasında doğrudan bir ilişki kurmanın zorluğu, gelişmeleri, resmî belgeler üzerinden anlatmayı olanaksız kılmaktadır. Gerçekte yaşananlarla, konuya ilişkin yayımlanan talimatnameler iki ayrı olgu olarak ele alınmalıdırlar.

Olayların gelişim seyrine ilişkin, görgü tanıklarının ifadelerine, konsolosluk raporlarına veya bu dönemde bölgede görev yapan asker, hastabakıcı, misyoner gibi yabancı görevlilerin aktarmalarına dayanarak tama yakın bir tablo elde etmek mümkündür. Birbirlerinden habersiz ve farklı yerlerde olan bu insanların aktarmalarında dikkat çeken, mevcut tüm farklılıklara ragmen belli bir plan doğrultusunda hareket edildiğidir. Bu önemli bir noktadır. Çünkü Türk tarafı sürekli olarak planlı bir yok etmenin olmadığını iddia etmektedir.

Gerçekten de, Ermeni kırımına değişik bir özellik veren şey onun görünüşteki düzensizliği ve sistemsizliğidir. İlk görünüşte, merkezî bir yok etme planı yerine, yerel yöneticilerin suiistimallerinden veya kontrol edilemeyen halk kitlelerinin saldırılarından oluşmuş istenmeyen katliamlar dizisinin sözkonusu olduğu izlenimi ortaya çıkabilmektedir. "Her konvoydan hayatta kalanların sayısı refakatçi görevlilerinin insanlıklarına ve iyi niyetlerine bağlı idi. Bu baglamda verilmiş herhangi kesin bir emir de yoktu. Yok etme planı oldukça belirsizdi. Gerekli olan konvoylardaki insan sayısını, resmî tehcir tezini haklı çıkartacak derecede, öldürme, kaçırma ve

yetersiz beslenme ile son derece sınırlı boyuta indirmekti."[218]

Bizim için bu tartışmanın ilginç yanı, merkezî olarak planlanmış kitlesel bir kırımın olup olmaması değildir. İki yıla yakın bir zaman süresini kapsayan sürgünler sırasında açlık ve susuzluğa terkedilerek veya kitleler halinde katledilerek öldürülen Ermenilerin, Bahattin Şakir'in yukarıda aktardığımız telgrafının da gösterdiği gibi, merkezî bir emirle yok edildiklerini kanıtlayacak bol miktarda malzeme mevcuttur.[219] Ne sürgünlerin başlangıcında, ne yollarda, ne de ilk yerleşim yerleri olarak ilan edilen yerlerde bir halkın göçünü örgütlemeye yönelik tek bir düzenlemeye bile gidilmemiş olması dahi bu planlı yok etme amacını kanıtlamaya yeter. Asıl ilginç olan böylesi merkezî planlanmış bir eylemi bu derece bulanıklıkta bırakmayı başaran zihniyetin kendisidir ki buna ilerde değineceğiz.

Önce olayların gelişim seyrini son derece özet biçimde aktarmaya çalışalım:[220] İttihat ve Terakki ile iyi ilişkiler içinde olan olan Taşnak Partisi, 2-14 Agustos 1914 tarihleri arasında Erzurum'da kongre yapar. İttihat ve Terakki kongreye, Ermeni katliamı ile ilişkili olarak adı sıkça geçen Bahattin Şakir başkanlığında bir delege yollar ve Ermenilere Rusya ile olası bir savaş durumunda beraber çalışma teklifinde bulunur. Eğer Taşnak partisi Rus Ermenilerini ayaklanmaya teşvik ederlerse, işgal edilecek yeni toprakları da içine alan otonom bir Ermeni idaresine izin verilecektir. Ermeni önderleri bu öneriyi reddederler ve tarafsızlık politikasını savunurlar. Eğer savaş çıkarsa, zaten Osmanlı vatandaşı olan Ermenilerin devlete sadık kalacaklarını söylerler. Benzeri teklifler tersten Ruslar tarafından da Rusya'da yaşayan Ermenilere yapılır. Onlar bu teklife yanaşırlar ve dış ülkelerden gelen Ermenilerce de desteklenen gönüllü Ermeni birlikleri oluşturulur. Bu birliklerin savaş açısından sayılarının -biner kişiden oluşan dört birlik- az ve

anlamsız olması ise çok önemli değildir. Çünkü Osmanlı hükümeti bu durumu sonuna kadar bir propaganda malzemesi olarak kullanacaktır.

Ermenilerin güvenilmez ve kuşkulu halk grubu olarak ilan edilmeleri savaştan önce başlar. Daha 6 Eylül 1914'de Osmanlı Hükümeti, "Ermenilerin kalabalık olduğu vilayetlere bir şifre tamim göndererek, Ermeni siyasî parti başkanları ve ele-başlarının hareketlerinin devamlı kontrol altında tutulması talimatını" verir.[221] Savaşın çıkması ile birlikte, Osmanlı ordusundan son derece yaygın olan askerden kaçmalar tabii ki Ermeniler arasında da görülür. Ermenilerin askerden kaçtıkları ve dağlarda çeteler oluşturarak güvenliği tehlikeye soktukları, Osmanlı-Türk tezlerinde sürgünün önemli bir gerekçesi olarak sıkça ileri sürülür. Oysa askerden kaçma Birinci Dünya Savaşı'nda o denli yaygın bir pratiktir ki, Liman von Sanders anılarında, "Anadolu dağlarında, köylerinde 300.000 asker kaçağı dolaşır. Bunlar, silah altındaki orduya eşittir...", der.[222]

Ayrıca aralarında tanınmış bazı önderlerin bulunduğu Ermeniler, sınırı geçerek Rusya'da gönüllü birliklere katılırlar. Yine Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Ermeni çeteler oluşur. Bunlarla gerek Hükümet kuvvetleri gerekse Kürt aşiretleri arasında çeşitli çatışmalar meydana gelir. Taşnak Partisi önde gelen liderlerinden ve bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk başbakanlarından Hovhannes Kaçaznuni, bu gelişmelerin, Erzurum Kongre kararlarına rağmen olduğunu söyler. "1914 sonbaharında Ermeni gönüllü grupları kuruldu ve Türklere karşı dövüştüler. Bunun aksi olamazdı. Zira yaklaşık çeyrek asırdan bu yana Ermeni toplumu belli ve kaçınılmaz bir psikolojiyle beslenmişti. Bu haleti ruhiyenin tezahürü gerekliydi ve gereken oldu."[223] Osmanlı-Türk resmî makamları bu faaliyetleri Ermeni kırımının gerekçeleri arasında sayarlar.

Savaşın patlaması ile birlikte Ermenilere yönelik baskılar

artar. Özellikle Doğu Anadolu vilayetlerinde, savaş vergisi toplamak, asker kaçakları takip etmek bahanesiyle köyler basılır, yağma talan yapılır ve yerel katliamlar düzenlenir. Merkezini Erzurum'a alan Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ve Kürtlerden oluşan Hamidiye alayları bu baskınlarda baş rolü oynarlar. İleride, Ermenileri kitleler halinde katledecek olan da bu birlikler olacaktır. Bunlardan, Teşkilat-ı Mahsusa'ya ait olanlar, büyük ölçüde hapisanelerdeki hükümlülerden, Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan katliamlardan kaçarak kurtulmuş göçmen Müslüman gönüllülerden meydana gelmiştir. Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin, kırım için özel olarak eğitildikleri de iddia edilmektedir. "Hususî teşkilat çetelerinin en mühim vazifelerinden biri bednam 'deportasia' (tehcir) kanununun muvaffakiyetini temin etmekten daha doğrusu Ermeni kırgınında faal iştirak etmekten ibaret idi. Bu maksat için onlara Harbi Nazırlık tarafından hususi hazırlık talimi geçirildi."[224] Savaşın ilk aylarında bu birliklerce yapılan düzenli köy baskınları, yağma, talan ve öldürmeler o boyutlara varır ki, bazı illerin valileri, İstanbul'a şikayetlerde bulunur ve bu tür faaliyetlerin durdurulmasını isterler.

Ermenilere yönelik saldırılarda 1914 Aralık Sarıkamış yenilgisi tam bir dönüm noktası teşkil eder. Şubat 1915 yılında verilen bir emirle önce ordudaki tüm Ermeni askerler silahsızlandırılır ve bunlardan işçi birlikleri kurulur. Yol yapımı ve eşya taşımada kullanılan bu birlikler ya açlık ve soğuğa terkedilerek ya da katledilerek imha edileceklerdir. İkinci büyük dalga Van olaylarından sonra gelir. Nisan 1915 yılında Türk tezine göre Van'da bir ayaklanma olur. Şehrin Ermeni ahalisi, bir ay boyunca, Rus birliklerince kurtarılıncaya kadar direnirler. 24/25 Nisan'da bu olaylar gerekçe gösterilerek başta İstanbul olmak üzere geniş tutuklamalara gidilir. Birçok vilayette bu tutuklama eylemleri 19 Nisan'da başlamıştır. Tutuklamalar 19 Mayıs'a kadar sistematik olarak devam eder. Bazı bölgelerde,

tutuklular gözdağı amacıyla açık yerlerde idam edilirler. Tüm bunlar yapılacak sürgünlere karşı muhtemel bir direnişi engellemek amacıyla düşünülmüş eylemlerdir. Yine bu dönemde, tüm Ermenilere devlet görevlerinden el çektirilmekte ve ülke içinde seyahat yasağı konmaktadır.

Ermeni halkın silahsızlandırılması eylemi ise savaş başlamadan önce başlamış bulunuyordu. Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri bu konuda çok aktiftiler. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, silah arama, savaş vergisi toplama, asker kaçağı arama gibi bahanelerle zaten birçok yerden sistemli olarak yağma, baskın ve öldürme olayları meydana geliyor, bunlar artık günlük vakalar sayılıyordu. Halkın ve Ermeni askerlerin silahsızlandırılması, önderlik yapacak durumda olan erkek nüfusun tutuklanması ve öldürülmesi, sistemli imha hareketine girişmeden önce alınan ön tedbirlerdi. Alınan tedbirler bir tek Ermenilere yönelik değildi. Birçok kaynaktan da biliyoruz ki, bazı bölgelerde tehcir kararına karşı çıkacakları tahmin edilen devlet memurları da imha edilmişlerdir.[225]

Sürgün eylemi için resmî karar 27 Mayıs 1915'de alınır ve 1 Haziran'da Resmî Gazete'de yayımlanır. Fakat sürgünler Mart ayında başlanmıştır bile. Örneğin Çukurova bölgesi, Maraş ve Adana sancaklarından Ermeniler çeşitli bahanelerle 15 Mart'tan itibaren haftalar sürecek şekilde Anadolu içlerine -Konya ovasına- ve Irak çöllerinde Deyr-üz Zor'a sürüldüler. En büyük sürgün ve katliam eylemleri, Osmanlıların savaşı kaybetmesi durumunda, Ermenistan olma tehlikesi taşıyan Doğu vilayetlerinden yapılır. Bu illerde Mayıs ortasında başlayan sürgünler Ağustos başına kadar tamamlanır.

Sürgün ve katliamın uygulanması bölgeden bölgeye oldukça farklıdır. Kimi yerlerde göçten iki saat önce, kimi yerde on beş gün önceden haber verilmiştir. Önceden haber verilen yerlerde de genel kural olarak bu tarih beklenmeden sürgünler yapılmıştır. Göçe tâbi tutulanların hazırlık yapmalarına ve

yanlarına eşya almalarına müsade eden bölgeler olduğu gibi, Ermenilerin mal alım ve satımlarının yasaklandığı hatta Ermenilerle bu tür ilişkiye giren Müslümanların idam da dahil çeşitli cezalara çarptırıldıkları bölgeler de vardır. Bu konuda 3. Ordu Komutanlığınca yayınlanmış bir emirden ikinci tür uygulamaların oldukça geniş bir bölgeyi kaplamış olduğunu anlıyoruz. Bu emirde, "Bir Ermeniyi tesahüp edecek (koruyacak) bir Müslümanın hanesi önünde idam ve hanesi ihrak (yakma) ve memurinden ise tard ve divanı harbe sevk ve himayeyi reva görenler ciheti askeriyeden iseler nisbeti askeriyelerinin kat'i berayi muhakeme mezkûr divanı harplere tevdi olunması" bildirilmiştir.[226] Yanlarına kıymetli mal ve malzeme almak ise birçok durumda çabuk öldürülmenin gerekçesi olmuştur. Yollarda sorumlu oldukları gruplara sınırlı da olsa yiyecek verenler olduğu gibi tamamiyle ölüme terkedenler de olmuştur.

Genel bir kural olarak bölge halkı sürgün öncesi büyük ölçüde erkek nüfustan arındırılmıştı. Bunun yapılmadığı yerlerde ise deportasyonun hemen başında veya yolda ilk iş olarak erkekler kadın ve çocuklardan ayrılmış ya kurşuna dizilmişler ya da değişik biçimlerde imha edilmişlerdir. Katliamlara Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri, Kürt çeteleri yanında, askerî birlikler (özellikle Jandarmalar) ve sivil halk da katılmıştır. Bunlardan son ikisinin tavırları bölgeden bölgeye değişmiştir. Kimi yerde sivil halktan Ermenileri koruyanlar ve saklayanlar olmuş, kimi yerde ise Jandarmalar sivil halkın saldırılarına karşı konvoyları korumaya çalışmışlardır.

Doğu illerinden Mayıs-Temmuz aylarında tamamlanan tehcir eylemini Batı Anadolu'dan ve Trakya'dan sürülenler izlemiştir. Bu tablodan da anlaşıldığı gibi hedefe sağ olarak varmak büyük ölçüde yerel yöneticilerin davranışlarına bağlı kalmıştır. Sürgünlerin ilk hedefi Halep idi. Buraya sağ ulaşanlar, yeni yerlerine yollanmak üzere toplama kamplarına konuyorlardı.

Tam bir ölüm kampı olan bu kamplardan sağ çıkmak zaten bir mucizeydi. Bunlar ise iki ayrı istikamete yollanıyorlardı. Suriye'nin güneyine ve doğuya Mezopotamya'ya yani Arabistan çöllerine... Buralara yollanmak ölüme yola çıkmaktı. Kurulan toplama kampları yeni ölüm yerlerinden başka bir şey değildi. Bu tablodan da gördüğümüz gibi, Ermeniler sadece katledilmemişler, açlık, susuzluk ve hastalıkla öldürülmüşlerdir. Arap çöllerindeki ölüm kamplarını dolaşan bir görgü şahidi, insanların fazla acı çekmeden öldürülmeyip, açlık ve susuzlukla yavaş yavaş ölüme terkedilmelerini medeniyetin yeni bir bulgusu olarak sunar. Ve "Bir katliam, açlıkla ölümden daha az kanunîdir. (Böylece) Medeniyet kurtuldu," der.[227] 1916 yılının sonuna doğru tüm sürgün eyleminin tamamlandığını söyleyebiliriz.

Tüm tehcir eylemi sonucu ne kadar insanın öldürüldüğü kesin olarak bilinmemektedir. Bilinen, savaş öncesi Osmanlı topraklarında, Ermeni kilisesine göre 2.1 milyon, Türk kaynaklarına göre 1.3 milyon olarak bildirilen Ermeni nüfusundan geriye son derece küçük sayıda bir insan grubunun kaldığıdır. Kurtulan insan sayısı konusunda verilen rakamlar da çelişkilidir. 600.000 dolayında olduğunu söyleyen kaynaklar vardır. Bunların 150-200.000'i sürgünden sağ kalanlar, 200.000 sürgüne yollanmayanlar, 250.000 dolayında ise Rusya'ya kaçmayı başaranlar olduğu tahmin edilmektedir. Türk ve Kürt ailelerine dağıtılan veya kaçırılan kadın ve çocukların sayısı tahmin etmek ise olanaksızdır. Bu konuda da 200.000 sayısı verilmektedir ki bu da sadece bir tahminden ibarettir. Sonuçta sağ kalanların sayısından kalkarak ölümler üzerine de bazı tahminler yapmak olanaklı olmaktadır. 1919 yılında İstanbul'da İttihat ve Terakki önderlerinin yargılanmalarında ölü sayısı 800.000 dolayında verilmektedir. Lepsius ise bir milyon dolayında ölüden bahsetmektedir. Konuya ilişkin verilen diğer rakamlar 600.000-1,5 milyon arasında değişmektedir.

Sonuç ortadadır: Talat Paşa'nın 31 Agustos 1916'da Alman Büyükelçi temsilcisi Fürst Hohenlohe-Langenburg'a söylediği gibi: "La question armenienne n'existe plus" (Ermeni problemi mevcut değildir).[228]

ERMENİ KIYIMININ BAZI BOYUTLARI VE TÜRK SUSKUNLUĞU

Soykırımın varlığının Türkiye tarafından red edilmesinin konu üzerine yapılan tartışmalara olumsuz bir etkisi olmuştur. Olayın inkar edilmesi birçok tarihçiyi, yapılanın planlı bir katliam olduğunu ispat çabasına itmiştir.

Bu nedenle, böylesi bir katliamın olup olmadığı; meydana gelen ölümlerin ne derece merkezî, planlanmış bir eylemin ürünü olup olmadıkları gibi sorular, sürekli olarak tartışmaların merkezini işgal etmiştir. Sonuçta bir kısır döngü ortaya çıkmış, yapılması zorunlu tartışmaların önü tıkanmıştır.

Bu nedenle, önemini inkar etmemekle birlikte, yukarıdaki kısır döngüden çıkmak amacıyla, gerçekte ne olduğu üzerine bir tartışmaya girilmeyecektir. Bunun yerine konunun önemli görülen başka boyutları tartışmaya sokulacaktır.

Ermeni Kıyımı ve Holocaust (Yahudi Soykırımı)

Yahudi ve Ermeni kıyımlarını kıyaslayan oldukça bol eser vardır. Bu çalışmalarda gözlenen, Ermeni katliamlarında Holocaust (Yahudi Kıyımı) benzeri bir tarihsel olgunun aranmasıdır. Bunda, kırımın Türk tarafından sürekli reddediliyor olmasının payı olduğu kadar, genellikle konuya Avrupa tarihinden kalkılarak yaklaşılıyor olmasının da etkisi vardır. Genel kural olarak Avrupa tarihinde son derece belirleyici rol oynayan bazı faktörler Ermeni kırımında da aranmakta ve bulunmaya çalışılmaktadır. İnancım odur ki, bu tür bir yaklaşımla kırımın bazı boyutları ve özellikleri yeteri kadar anlaşılamaz. Burada ayrıntılarına girmeden, kırımının çeşitli boyutları ve özellikleri konusunda, şüphesiz derinleştirilmesi gereken bazı tezler ileri sürülecektir.

Kırımda Irkçılık veya "İdeolojisizlik" İdeolojisi

Ermeni katliamında ırkçı düşüncenin rolü nedir? Konuya ilişkin bazı çalışmalarda, Türk ırkçılığının katliamda belirleyici rol oynadığı ileri sürülür. Burada aksini iddia edeceğim. Türklerde, Ermenilere yönelik, Yahudi örneğinde olduğu gibi, onların ırk olarak ortadan kaldırılması gerektiğini savunan bir fikri bulmak zordur. 1880'ler sonrası geliştiğini söylediğimiz anti-semitizm benzeri ideolojik eğilimlere rağmen, Ermenilerin ırk olarak imhasını amaçlayan ırkçı bir düşünce toplumsal olarak gelişmemiştir.

Bunun aksini ispat edecek tarihsel olgular sözkonusudur. Ermeni ve Osmanlı muhalefet güçleri onlarca yıl beraberce mücadele etmişler, ortak cepheler kurmuşlar ve 1908 devrimini beraberce başarmış ve kutlamışlardır. Devrim sonrası bu ortaklık devam etmiş, seçimlerde ortak listeler çıkartılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar da İttihatçılar ve Ermeni örgütleri arasındaki ilişkiler tüm gerilim ve sorunlara rağmen ırkçılık

gibi teorilerle açıklanamayacak niteliktedir.

Osmanlı yönetici kadrolarında da ırkçılığın fazla belirleyici olmadığını ileri sürebiliriz. Bu konuda, biraz garip ve inanılmaz gibi görünen bir örnek de verilebilir. Bogos Nubar Paşa, Rus Ermenilerinin temsilcisidir ve Rusya tarafından 1914 reform planının gerçekleştirilmesi görüşmelerine de katılmaktadır. Sadrazam Sait Halim Paşa, 10 Şubat 1914'de Nubar Paşa' ya Osmanlı Hükümetinde bakanlık teklif eder, "Başkanlığını ettiğim hükümette bir nâzırlık kabul etmek suretiyle kararlaştırılmış ıslahatın yürürlüğe konulması için bana... yardımda bulunacak olursanız ekselansınıza minnettar kalırım," der. Nubar Paşa, "Türk siyasî hayatı üzerine hiçbir tecrübesi olmadığı (ve) Türkçe bilmediği" için bu teklifi reddeder.[1] Biraz garip görünen bu olaya, Sait Halim Paşa'nın zaten etkisi olmayan bir figür olduğu veya olayın kötü bir taktik olduğu vb. itirazları yapılabilir, ama bunun en azından, ırkcı ideolojinin zayıflığını gösteren benzeri birçok kanıttan bir tanesi olduğunu söyleyebiliriz.

Bu nedenle, Türk belgelerinde Ermenilerin ırk olarak ortadan kaldırılmasına ilişkin planlar aramak boşunadır. Zaten gerek deportasyon sırasında tüm Ermenilerin sürülmemesi, bazı bölgelerde Ermenilerin sadece zorla Müslümanlaştırılması yoluna gidilmesi, belli bir kısmının sonuçta hayatlarını kurtarmalarına göz yumulması, savaş sonrası Ermenilerle devlet sınırları sorununda pazarlıklar yapılması bu durumun göstergeleridir.

Ermeni katliamı, ırk olarak Ermenilerin toptan yok edilmesini amaçlamamaktaydı. Amaç, Türklerin, kendilerini yok olma noktasına geldiklerini hissettikleri bir anda, ellerinde kalan son toprak parçasını tutmak amacıyla, tehlike olarak görülen bir ulusal azınlığın sayısını "problem olmayacak" bir boyuta indirmekti. Katliam sırasında başvurulan İslami motifler ise doğrudan eylemin amacını açıklamazlar. Bunlar daha çok,

yönetici ekip tarafından kitleleri suça ortak etmenin, mobilize etmenin bir aracı olarak gündeme getirilmişlerdir. (Kitle desteği konusunda yeniden değinilecektir.)

Irkçılığın belirleyici olmamasının en önemli nedeni Osmanlı-Türk yönetici elitinin yönetim felsefeleri veya daha doğru bir deyişle felsefesizlikleridir. Türk ulusalcılarını Almanlardan ayıran en önemli özellik onların aşırı pragmatizmleridir. "İttihatçılar siyasî fikirlerle fazla ilgili olmadı(lar)."[2] Sosyalist Taşnak Partisi üyesi, Erzurum Mebusu Vartkes Efendi, 1911 yılında, Meclis'te yaptığı bir konuşmada, "... bizim Meclisin en büyük kusurlarından birisidir... Hiç kimse devamlı bir prensip sahibi olmadı. Sağda olan sola, solda olan sağa geçer," diyerek siyasi fikirler karşısındaki ilgisizliğe dikkat çeker. Vartkes Efendi'ye göre, prensipsizlik hem iktidara hem de muhalefete ait bir özelliktir.[3]

Gerçekten de birtakım ideolojik tercihlere sonuna kadar bağlı kalmak ve bu ideolojinin gereklerini yerine getirmek gibi bir davranış Osmanlı-Türk yöneticilerine son derece yabancıdır. Eylemlerinin hareket ettiricisi "İdeolojisizlik ideolojisi"dir. Celal Bayar'ın İttihat ve Terakki kadroları üzerine söylediği şu harika sözler bu konuda herhangi bir yorumu gereksiz kılar: "İttihat ve Terakki Cemiyetinin belli başlı üyeleri arasında Tanzimat'ın Osmanlılık politikasına sadık kalanlar olduğu gibi ümmetçilik veya İslamcılık, Türkçülük ve milliyetçilik siyasetini güden şahsiyet sahibi insanlar da vardı. Bunlardan başka oportünist bir zümreye de rastlanırdı. Bunlar daha çok devlet ricali ve büyük rütbeli memurlar arasında bulunurdu."[4]

Bayar'ın "oportünizm" olarak tanımladığı, kendisini herhangi bir ideolojiye bağlı hissetmeme tavrının ana nedeni, ömrü 600 yılı geçmiş büyük bir imparatorluğun yöneticisi olmalarının getirdiği devlet felsefesidir. Yönetici elitin, asırlardır süren bir devletin korunması, ama ne pahasına olursa olsun onun

varlığını sürdürmesi dışında hiçbir prensip tanımadıklarını söylersek abartmış olmayız. Bu nedenle ideolojiler, "devlet ricali" açısından, hep fayda ve işe yararlık kriterlerine göre ölçülmüşlerdir; dolaptaki elbiseler gibidirler ve duruma göre de sıkça değişebilirler ve birbirlerinin yerine ikame edilebilirler.

Weberci kavramla son derece, "amaçrasyonel" (amaca uygun biçimde akılcı) davranan, teknokrat bir elitin varlığından söz edilebilir. Bu tür bir yönetici zihniyetin oluşmasının en önemli nedenlerinden biri, elbette Osmanlı toplum yapısıdır. Bu yapının ana özelliği devlet ile halk arasında güçlü bir uçurumun var olmasıdır. Yöneticiler halkı "tebaa" -kul olarak görmüşlerdir. Bu nedenle aradaki bağın kitlesel ideolojilerle doldurulması gibi bir ihtiyaç hissedilmemiştir. Kitle desteği sağlamak için özel olarak ideolojilere ihtiyaç duyulmaması ise yönetim felsefesinde ciddi bir rasyonalizme (akılcı davranışa) yolaçabilmiştir. Böylece ideolojilere daha fonksiyonel bakılabilmiş, devletin faydasına olduğu müddetçe birinden diğerine geçmekte hiç zorlanılmamıştır. Yönetici elitte oluşan bu zihniyete ilişkin oldukça bol miktarda örnek bulmak mümkündür. Burada çarpıcı birkaç örnek aktarmakla yetinelim:

Türk milliyetçiliğinin fikir babalarından Yusuf Akçura, bu yönde bir manifesto sayılan, "Üç Tarzı Siyaset" eserinde, Türkçülüğü devlet için "faydalı" olması nedeniyle savunmuştur. Eserde, "Osmanlıcılık, Panislamizm ve Pantürkizm... iki temel ölçü ışığında incelenmişti: Osmanlı devletine yararı ve uygulanabilirliği... Bir Türk milliyetçiliği manifestosu olan (bu eserden) doğal olarak beklenen, Türk halkının niteliklerinin yüceltilmesi, kökenlerinin ne kadar büyük bir uygarlık temeline sahip olduklarının kanıtlanmaya çalışılması... gibi şeylerdir. Ama metin böyle değildi! Pantürkizm, avantaj ve riskleri değerlendirilen bir 'iş' gibi ele alınmıştı!"[5] Bu nedenle de eserde, Türkçülük, "yarar", "fayda", "çıkar", "sakınca", "kayıp", "zarar",

"kolaylık" ya da "zorluk" gibi kavramların ışığında değerlendirilmiştir.

Tanınmış yazar Yakup Kadri Karaosmanoğlu anılarında, aralarında Talat Paşa'nın da bulunduğu, İttihatçı yöneticilerle Ziya Gökalp arasındaki ilginç bir görüşmeyi aktarır. Talat Paşa, Ziya Gökalp'i "idare etmekte", onun ideolojiye verdiği önemi alaya almaktadır. Ziya Gökalp'in sinirlenmesine rağmen, İttihatçılarda, "Yahu kızma! İşte bize de bir ideoloji lazım, onu da sen yapıver" havası egemendir.[6]

Kurtuluş Savaşı önderleri, Amasya'da, henüz hareketin örgütlenmesine başlamadan (ve daha sonra da mütehattit defalar) aralarında uzun uzun "Bolşevik olup, olmamak" konusunda tartışmışlardır. Kazım Karabekir gibi son derece tutucular da dahil, Kurtuluş Savaşı'nın önderi durumunda olan komutanların çoğu, vatanın kurtulması için gerekirse Bolşevik olunabileceğini savunurlar. Sonuçta, fazla faydalı bulunmadığı için "Bolşevik olmaktan" vazgeçilir.[7] İşin ilginç yanı, bu önderlerin, "Amerikan Mandası olmak" ve "Bolşevikliğe geçmeyi" mevcut seçenekler içinde yan yana koyarak tartışmalarıdır.

Yazılı Belge Kullanma Geleneği ve Katliam

Osmanlı-Türk yöneticilerinin devlet yönetme felsefelerinin ilginç bir örneği de yazılı belgelerle kurmuş oldukları ilişki biçimidir. Hatta onların, merkezî planlanmış katliam eylemini, aşırı pragmatizm olarak tanımladığımız felsefeleri sayesinde, bu derece bulanıklıkta bırakmayı başardıklarını söyleyebiliriz. Burada, Osmanlı-Türk yöneticilerinin yönetim zihniyetlerini anlayamayan bazı Batılı ve Ermeni araştırmacıların ilginç bir tuzaga düştüklerinden dahi söz edebiliriz. Yazılı belgelerle, yaşanan olaylar arasında doğrudan ilişki kurmak isteyen Batılı araştırmacılar, Ermenilerin toptan yok edilme planını ve bu plana ilişkin emirleri aramakta, bunların olmadığı durumda

ise imha edildikleri fikrinden hareket etmektedirler. Hatta, belge bulmak baskısı altında kalarak, sahte oldukları iddia edilen bazı belgeleri yayımlayanlar dahi olmuştur.[8]

Ana hata, yazılı belgelerle, kanunlar dünyası ile toplumsal yaşam arasında birebir ilişki kurmak gibi bir mantıktan hareket edilmesinden kaynaklanmaktadır. Toplu bir kitlesel katliam olmuşsa bunun yazılı emirlerinin de verilmiş olması gerektiği düşünülmektedir. Oysa Osmanlı-İslam dünyasında yazılı belgelerle kurulmuş son derece foksiyonel bir ilişki sözkonusudur. Yazılı belgeler sadece yaşanan gerçekleri belgelemek için değil, gerçekleri manipüle etme araçları olarak da kullanılmışlardır. "İşi kitabına uydurmak", İslamın "hilleyi şeriye" (bile bile şeriata aykırı davranmak) geleneğinin de bir devamı olarak, Osmanlı-Türk yöneticilerinde önemli bir yönetim felsefesi haline gelmiştir. Bir sosyal bilimcimiz bunu, "bürokratik dünya görüşü" olarak tanımlamakta ve bu davranışın gizli ve kimsenin gözüne çarpmayan bir temeli olduğundan söz etmektedir. "O da kağıt üzerinde düzenlilik sağlamak uğruna toplumsal gerçekleri hasıraltı etmektir."[9]

Bu tür bir yönetim zihniyetinin doğal bir ürünü de belge bırakmak olayına zaten kuşkuyla bakmak ve birtakım "karışık" olayları mümkün olduğu kadar "belgesiz" halletmek alışkanlığıdır. Nitekim Ermeni katliamlarına ilişkin kararlar, esas olarak şifahen (sözlü olarak) verilmiştir. Tehcir kararının uygulanmaya konulmasından çok sonra, olaya "resmî" nitelik vermek için kaleme alınan bir kararda şu ifadeleri okuyoruz: "Ermenilerin Doğu Anadolu vilayetlerinden, Zeytun'dan ve buna benzer yerlerden Diyarbakır Vilayeti güneyine, Fırat Nehri vadisine, Urfa Süleymaniye yakınlarına gönderilmeleri şifahen kararlaştırılmıştı..."[10] Bu belgeden de anlaşıldığı gibi, bir halkın bir bölgeden toptan göç ettirilmesi gibi son derece önemli bir karar, resmî yazıya dökülmeden çok önce, sözlü olarak alınmış ve uygulamaya da konmuştur. Nitekim, 1919

soruşturmalarında sanıklar, Teşkilat-ı Mahsusa'da birçok durumda emirlerin ve kararların şifahi verildiğini söylüyorlardı.[11]

Sınırlı sayıda var olmalarına rağmen, konuya ilişkin bilinen resmî belgelerden de, Osmanlı-Türk yöneticilerinin yazılı belgelerle kurdukları ilişkinin mantığını okuyabilmek mümkündür. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kararlar önce sözlü alınmış ve daha sonra olaya "resmî" bir karakter verilmiştir. Fakat resmen tehcir kararı almalarına rağmen, yöneticiler, kendi elçiliklerine yolladıkları genelgelerde, bu tür iddiaların tümüyle iftira olduğunu belirtmekten geri durmazlar. İtilaf Devletleri, 6 Haziran'da Osmanlı devletine bir nota verirler ve Ermenilerin yok edilmekte olduğunu ve "Türkiye'nin insanlık ve medeniyete karşı işlediği bu cinayetlerden dolayı gerek Osmanlı hükümeti üyelerini ve gerek bu katliamlara katılmış ve katılacak olanları şahsen sorumlu tutacaklarını" bildirirler.[12] Bu bildiriye cevap veren Babıâli, kendi elçiliklerine yolladığı bir genelgede şunları söyler: "Erzurum, Tercan, Eğin, Sasun, Bitlis, Muş ve Kilikya Ermenilerine karşı Osmanlı hükümetince hiçbir tedbir alınmamıştır. Çünkü baysallığı (güvenliği) bozacak bir davranışta bulunmamışlardır... Üçlü Antlaşmanın ileri sürdükleri birer yalandan ibarettir."[13] Görüldüğü gibi, Hükümet konuya ilişkin almış olduğu resmi karara rağmen kendi elçilerine bile açıkça yalan söylemekten çekinmemektedir.[14]

Bu nedenle, Türk arşivlerinin saklı tutulduğu ve katliam emirlerinin, eğer yok edilmemişlerse, hâlâ oralarda bulunabileceğini iddia edenler, bu belgeler açıldığında, değil katliam emrine ilişkin belgelere, aksine, Ermenilere kötü muamele yapmış olanlar hakkında yapılan soruşturmalara ilişkin belgelere rastlarlarsa hiç şaşırmamalıdırlar. Kamuran Gürün, Dahiliye nezareti belgelerine dayanarak konuya ilişkin şu bilgileri vermektedir: Ermeni tehciri sırasında ortaya çıkan suiistimal ve yolsuzlukları incelemesi için Harbiye Nezaretinde özel bir

soruşturma kurulu oluşturulmuş ve bu kurul 1918 başına kadar vazife görerek o tarihte görevi sona ermiştir. Suçlu bulunanlar örfiidare mahkemelerine sevk edilmiştir. Bu şekilde mahkemeye verilen... toplam 1.397 kişidir. Bunların büyük kısmı, idam da dahil olmak üzere çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.[15]

Aynı mantığı günümüzde işkence pratiğinde de gözlemekteyiz. Resmî yazışmalardan kalkarak Türkiye'de işkence olduğunu ispat etmeye çalışmak oldukça zordur. Hatta aksi daha kolay ispat edilebilir. Devlet işkenceye kesin karşıdır ve işkence yapan memurların üstüne çok sert gitmekte ve ihmali görülen memurları cezalandırmaktan çekinmemektedir. Gerçekten de öyledir. İçişleri veya Adalet Bakanlıkları tarafından yayımlanan, işkencenin kanunen yasak olduğu veya işkence görenlerin cezalandırılacakları üzerine onlarca kararname bulunabilir. Yüzlerce polise karşı işkence yaptıkları için dava açılmış, içlerinden onlarcasına çeşitli hapis cezaları verilmiştir. Bu resmî belgelerden kalkarak Türkiye'de işkencenin yasak olduğu ve yapılan işkencelerin münferit bazı olaylar olup, yapanlar hakkında derhal koğuşturma yapıldığı ispat edilebilir. Zaten devlet yetkililerinin resmî açıklamaları da bu yöndedir. 1 Kasım 1918 tarihinde İttihat ve Terakki kongresinde yaptığı konuşmada da Talat Paşa Ermeni katliamını böyle izah etmektedir. Devlet karşıydı ve istemiyordu, ama bazı memurların engellenemeyen suiistimalleri sözkonusu olmuştur.[16]

Yukarıda söylediklerimizin yanlış anlaşılmaması için burada bir ekleme yapmak gerekmektedir. İddia ettiğim şey, konuya ilişkin hiçbir yazılı belgenin olmamış olduğu veya hiçbir belgenin yakılmadığı değildir. Nitekim 1919 yılında İstanbul Divan-ı Harp soruşturmalarında sanıklar, İttihat ve Terakki Merkez Komitesine ait evrakların Dr. Nazım tarafından alındığını söylerler.[17] Bu belgeler muhtemelen imha edilmişlerdir. Nitekim, Şevket Süreyya da Talat Paşa'nın yurt

dışına kaçmadan önce, bir dostunun Arnavutköy kıyısındaki yalısında bir bavul evrağı yaktığını nakleder.[18]

Benim burada dikkat çekmek istediğim, belgelerle belli tür ilişki kurmanın önemli hatalara yolaçabileceğidir. Çünkü yazılı belgelerle farklı ilişki kurmayı gelenek haline getirmiş bir zihniyet sözkonusudur. Gerçek hayatı, yaşanana yakın belgelemek fikri bu tür bir zihniyet dünyasında yer almamaktadır. Belgeler, yansıtılması istenen şeye göre de düzenlenmektedirler.[19] Bu nedenle, Ermeni kırımı konusunda, kırım emrinin verildiği yazılı belgeler aramak fikri, olayı anlamada eksik bir bakış açısına denk düşmektedir. Asıl önemli olan bu zihniyet dünyasının nasıl işlediğini açığa çıkarabilmektir. Bu ise belgeleri ele almada ve değerlendirmede değişik bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır.

Katliamın Faydaları: Anadolu'nun Türkleştirilmesi

Kitlesel katliamların açıklanamaz, irrasyonal (akıl dışı) bir boyutu olduğu genellikle söylenir. Yahudi Soykırımına ilişkin olarak sıkça savunulan bir tezdir bu. Bu katliamı açıklayacak, rasyonel bir "çıkar"ın, bir "fayda"nın bulunmadığı iddia edilir ve bu tezi haklı gösterecek birçok kanıt ileri sürülür. Gerçekten de, Yahudilerin toptan imhasının, Almanlar için, gerçekçi olarak tanımlanabilecek ekonomik, politik bir fayda getirdiğini ileri sürebilmek oldukça zordur. Ermeni kırımında ise bunun tersi bir durum sözkonusudur. Türklerin eylemden rasyonel olarak açıklanabilecek çıkarları vardı ve bunun sonucunda önemli avantajlar elde etmişlerdir. Eylem, bir inancın, bir ideolojinin gereklerini yerine getirmenin çok ötesinde, son derece somut çıkarlar sağlamak amacıyla yapılmıştır.

Burada kastedilen, Ermeni mallarının yağması ile yeni bir zenginler zümresinin oluşmuş olduğu değildir. Çünkü bu tür bir zenginleşmeye rağmen bu toplu katliamla iktisadî açıdan en azından 150-200 yıl geriye gidildiği de, haklı olarak ileri

sürülebilir. Döneme ilişkin aktarılan anılarda da kırım ile meydana gelen iktisadî yıkımın boyutlarının büyüklüğünü görebiliriz. "Ermeni tehciri sırasında Anadolu şehir ve kasabalarının bütün oturulabilir mahallelerini yakmışlardı... Ermeniler ve Rumlarla beraber hayat ve 'umran' (mamurluk) denecek ne varsa hepsi sökülüp gitmişti."[20]

Bazı kesimlerin iktisaden zenginleşmelerinin yanı sıra asıl büyük fayda Anadolu toprakları üzerinde ulusal devletin kurulma koşullarının oluşturulması noktasında elde edilmiştir. Hatta Ermenileri toptan yok etmenin bu amaçla, fazlasıyla düşünülmüş, "rasyonel" bir eylem olduğunu dahi iddia edebiliriz. Hüseyin Cahit, eylemin rasyonel yararları konusunda çok açık konuşur. Talat ve arkadaşlarının öldürülmeleri vesilesiyle yazdığı bir yazıda bu ölümleri Ermeni kırımı ile kıyaslayan Cahit kırımın faydasını şöyle anlatır: "(bu cinayetlerle) Ermeni komiteleri intikamlarını almış sayılabilirdi. Fakat Ermeni tehcirini düşünüp yapanlar, bununla Türkiye'yi kurtarmış oldukları halde, tehcirden mesul saydıkları kimseleri öldüren Ermeniler, eski hülyalarını diriltemediler. Onların gördükleri iş, adi bir cinayetten ve boşuna bir kan dökmekten ibaret kaldı." Cahit'e göre bu karar, "müthiş ve memleket için zarurî olduğu sarahatla anlaşılan" bir karardı ve Talat ve arkadaşları, bu kararı "yalnız memleketin hayrı ve selameti mülahazasına" almışlardı.[21]

Gerçekten de Anadolu'nun Hıristiyan azınlıklara kaptırılması başta İttihatçılar olmak üzere Osmanlı-Türk yöneticilerinin en büyük korkusuydu. Bu nedenle bölgenin Hıristiyanlardan temizlenmesi ne Ermenilerle ne de Birinci Dünya Savaşı ile sınırlı bir olaydı. Özellikle Balkan harbi sonrası, Anadolu'nun Türkleştirilmesi hükümet politikalarının merkezini oluşturmuştur. Hatta, Celal Bayar'ın anılarından, bu doğrultuda son derece somut, ayrıntılı planların savaş öncesinden hazırlanmış olduğunu anlıyoruz. Teşkilat-ı Mahsusa'nın önemli

isimlerinden Eşref Kuşçubaşı'nın yayımlanmamış anılarından uzun aktarmalar yapan Bayar, bu planlar hakkında bize şu bilgileri verir. 1914 yılı başlarında Osmanlı yöneticileri kendileri için iki önemli sorunun var olduğu tesbitinde bulunmaktadırlar. "1) Her türlü hürriyeti suiistimale hazır ölçüsüz bir muhalefet, 2) İmparatorluğun tamamiyet ve vahdetini gizli, açık vasıtalarla tehdit eden iftirakçı (ayırıcı) Türk olmayan unsurlar. (Birinci sorun)... halledilebilecek siyasi hadise idi. Fakat ikincisi, daha güç ve halledilmesi çetin safhalar arzeden öldürücü bir dertti... Hükümet normal faaliyeti dışında, Merkezi-i Umumi'de (İttihat ve Terakki Partisi'nin) ve Harbiye Nezaretinde, bir emri vakiin zararlarını önleyici tedbirler için çalışıyordu. Harbiye Nezaretindeki gizli toplantıların başlıca konusu stratejik noktalarda kümelenmiş ve dış menfî tesirlere bağlı gayrı-Türk yığınakların tasfiyesi idi." (a.b.ç.) Eşref Kuşçubaşı, anılarında bu toplantıların Mayıs, Haziran ve Ağustos 1914 tarihlerinde de devam ettiğini söyler. Toplantılara, İttihat ve Terakki Partisi'nin Anadolu'daki "mutemet... değerli, fedakar, vatansever unsurları" da "birer vesile ile İstanbul'a çağrıl(arak)" dahil edilmişlerdir. Önemli olan bu toplantılardan, "kabineye dahil bazı zevatın bile malumatı" olmamasıydı.[22]

Yine Celal Bayar'ın anılarından, "Hıristiyanların tasfiye edilerek Anadolu'nun Türkleştirilmesi," olarak tanımlayabileceğimiz bu planlar için ayrıntılı raporlar hazırlandığını öğreniyoruz. Sonuçta alınmasına karar verilen tedbirler, savaş başlamadan çok önce, ilk önce, başta İzmir ve yöresi olmak üzere, Ege bölgesinde uygulamaya konulur. "Bu tedbirler üç kısma bölündü.

a)Hükümet olarak alınacak umumi tedbirler,

b) Ordunun alacağı özel tedbirler,

c) İttihat ve Terakki Partisi'nin alacağı tedbirler."[23]

"Stratejik noktalara kümelenmiş... gayrı-Türk yığınakların tasfiyesi" sonucu, Celal Bayar'a göre, sadece İzmir ve civarından

130.000 dolayında Rum zorla Yunanistan'a göç ettirilmiştir. Göç ettirilenlerin miktarının çok daha fazla olduğunu ileri süren kaynaklar vardır[24]. Ege'deki Hıristiyanların temizlenmesi eylemi konusunda Toynbee şu bilgileri aktarır: "Rum topluluklarının tümü terör yoluyla evlerinden ve topraklarından uzaklaştırılmışlardır. Birçok durumda taşınır mallara el konulmuş ve bireyler bu süreç içinde öldürülmüşlerdir... Terör bir bölgeden ötekine sıçramıştır. Terör... biçimsel olarak normal Osmanlı jandarmasına takviye kuvvet diye bağlanmış çeteler tarafından yürütülmüştür."[25] Bu çeteler Teşkilat-ı Mahsusa birlikleridir ve Eşref Kuşçubaşı'nın yönetiminde faaliyet göstermişlerdir. Kuşçubaşı tüm bu eylemleri "fetih hareketi" olarak tanımlar.[26]

Burada, Ege bölgesinde, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından önce uygulanan bu planları aktarmaktaki amacımız, Ermeni kırımının genel bir Türkleştirme politikasının bir parçası olarak ele alınabileceğini göstermektir. Aradaki benzerlikler dikkat çekicidir. "Türkler, Rumlara, Ermenilere karşı uyguladıkları yöntemi uyguladılar. Onları Osmanlı Ordusu'na aldılar, işçi taburlarına aktardılar... Bu Rum askerlerinin binlercesi, Ermeniler gibi soğuk, açlık ve öteki yokluklar yüzünden öldüler... Rumlar her yerde gruplar halinde toplandılar. Türk jandarmalarının sözde koruyuculuğu altında, genellikle yaya olarak, iç bölgelere taşındılar. Bu yoldan ne kadarının dağıtıldığı tam bilinmemektedir. Tahminler 200.000 ile milyon arasında değişmektedir."[27] Yunan Başbakanı Venizelos, Paris Barış Konferansında 300.000 Rumun yok edildiğini, 450.000 Rumun Yunanistan'a sığındığını iddia etmişse de, büyük çapta bir Rum kıyımı yapıldığına ilişkin elde fazla bir bilgi yoktur.

Eğer tüm Anadolu'nun Hıristiyan unsurlardan temizlenmesi ve Türkleştirilmesi yolunda planlar sözkonusu ise Ermeni kırımını da bu perspektif içerisinde değerlendirmek elbette

mümkündür. Cevap verilmesi gereken soru, Batı Anadolu'da Türkleştirme eyleminin, terör, soygun ve kısmi toplu öldürmelere rağmen büyük çapta katliamlara yolaçmadan uygulanmış olmasına karşın niçin Doğu'da olayın bir kitlesel kırım biçiminde yaşandığıdır?

Savaşın henüz çıkmamış olması ve bu nedenle dış kontrol ve baskının büyük olması sayılabilecek sebeplerin başında gelir. Osmanlılar bu dönemde, İttifak güçleri ile de birlik yolları arıyorlardı. Ayrıca eklemek gerekir ki, aralarındaki tüm çelişki ve çatışmalara rağmen Batılı güçler (Rusya da dahil) Hıristiyan azınlıklar konusunda anlaşmakta hiç zorluk çekmiyorlardı. Bu da Osmanlı devletine bir dış müdahalenin son derece kolay olacağı anlamına geliyordu. Nitekim bu tür baskılardan çekinen İttihat ve Terakki hükümeti, terör baskın ve soygun gibi eylemleri, Hükümetin alakası yokmuş gibi, Teşkilat-ı Mahsusa eliyle düzenlemiştir. Fakat tüm tedbirlere rağmen olay yine Avrupa'da gürültü kopartır. Başta Fransa olmak üzere yabancı ülkelerin baskıları sonucu, İttihatçılar Rum göçünü durdurmak zorunda kalırlar ve hatta bölgeye, Talat Paşa başkanlığında heyet göndererek inceleme yaptırırlar. Üstelik, "Talat Bey bu geziye çıkarken, İstanbul'daki yabancı büyükelçilerden birer memuru da yanına"[28] almaya mecbur olur.

Savaşın çıkması ise her türlü dış baskının ortadan kalkması anlamına geliyordu. Bu koşullarda Anadolu'nun Türkleştirilmesi çok daha rahat ve kolay olacaktı. Yeter ki uygun bir gerekçe bulunabilsindi. Daha 1919 yılında, Ahmet Refik, Ermeni eylemleriyle aranan bahanenin bulunduğunu ve bu sayede, İttihatçıların, hem genel Türkleştirme planlarını gerçekleştirmek hem de "Vilayat-ı Sitte" diye anılan Ermeni reformlarından kurtularak Ermeni "sorununu" kökten çözmek için harekete geçtiklerini yazar. "Nihayet Ermenilerin Van Kıtali, askerî hareketlere engel teşkil etmeleri, İttihatçıların milli gayeleri için mühim bir fırsat vücuda getirdi. Adil ve kuvvetine güvenir

bir Hükümetin böyle bir vaziyet karşısında yapacağı şey, Hükümet aleyhine isyanları tahakküte tecziye eylemekti; fakat İttihatçılar Ermenileri imha etmek ve bu surette Vilayat-ı Sitte meselesini de ortadan kaldırmak istediler."[29] Genel kuraldır; savaşlar büyük katliamlar için son derece uygun bir ortam yaratmaktadırlar.

Batı Anadolu'daki Türkleştirme eyleminin büyük bir katliamla sonuçlanmamasının önemli nedenlerinden birisi de Osmanlı Devletinin savaş öncesi, kendisi açısından henüz her şeyin bitmiş olduğu gibi bir inanca sahip olmamasıydı. Aksine içine düştüğü durumdan kurtulmanın, yeniden büyük bir imparatorluk olmanın hayalleri içerisinde yüzenler vardır. Ermeni kırımının yapıldığı koşullar ise, artık her şeyin bitmekte olduğuna yönelik derin bir inancın egemen olduğu dönemdir. Sorun artık, "normal" bir dönemde, bir bölgenin Türkleştirilmesi değil, Doğan Avcıoğlu'nun ifadesiyle, "milletçe var olmak ya da yok olmak" olarak görülür.[30]

Birinci Dünya Savaşı'na hangi ruh haliyle girildiğine ve Sarıkamış yenilgisinin tüm bu hayallere nasıl beklenmedik bir darbe vurduğuna yukarıda değinilmişti. Büyük Turan hülyasının gerçeklik olma ihtimali ile uçup gitmesi son derece kısa bir zaman dilimine sığmıştı.[31] Bu beklenmedik yenilgi, yok olmanın eşiğine gelindiği duygusunu da beraberinde getirmiş ve bu kırım kararının alınmasında belirleyici olmuştur. Fakat ilginç olan savaştan önce bir yenilgi durumunda ne yapılacağı konusunda da ayrıntılı düşünülmüş olmasıdır. Bazı anılardan genel Türkleştirme planları yanısıra, bir yenilgi halinde ne yapılacağı konusunda da ayrıntılı askerî planların hazırlanmış olduğunu öğreniyoruz. "İttihat ve Terakki Umumi Merkezi her ihtimali göz önüne alarak Dünya Harbi yenilmemizle neticelendiği takdirde, silahları bırakmayarak Anadolu'ya çekilip orada kademe kademe mücadeleye devam kararını vermiş, bunun için de bir plan hazırlamıştı.

Bu plan umumi merkezde müteaddit toplantılarda uzun müzakereler sonunda bütün tefarruatı ile meydana getirilmişti."[32] Bu bize Ermeni kırımına ilişkin son derece önemli ipuçları verecek bir bilgidir. Sözkonusu olan bir tek Anadolu'nun Türkleştirilmesi genel planı değildir. Tüm Anadolu'da sürdürülmek zorunda kalınacak uzun bir direniş savaşından söz edilmektedir.

Eski bir İttihatçı olan anı sahibi bu planın ne zaman hazırlandığını maalesef yazmıyor. Fakat Kuşçubaşı'nın anılarına dayanarak bu askerî planların Mayıs-Agustos 1914 toplantılarında yapılmış olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Planın ne zaman yapılmış olduğu kadar önemli olan, ne zaman uygulamaya konduğudur. Sarıkamış yenilgisi sonrası böylesi bir ihtimalin giderek olasılık dahiline geldiğini biliyoruz. Nitekim Mart başlarında, İtilaf devletlerinin Çanakale Boğazını aşma girişiminde bulundukları sırada "bu planın ilk defa tatbikine lüzum görülmüş ve... bu plan gereğince vazifelendirilmiş olanlar harekete geçmişlerdir."[33] Plan doğrultusunda çeşitli yörelerde yerel savunma örgütlerinin kurulması, silah depolanması yani uzun vaadeli bir direnişin örgütlenmesi için bazı subaylara talimatlar yollanmıştır. Bu doğrultuda hükümet merkezinin İstanbul'dan Anadolu içlerine Eskişehir ve Konya'ya taşınması düşünülmüş hatta hazinenin ve arşivlerin bir kısmı Eskişehir'e taşınmıştır.[34]

Şeref Çavuşoğlu'nun bu vesileyle saydığı isimler, Ermeni katliamını düzenleyen Teşkilat-ı Mahsusa örgütünün tanınmış subaylarıdır. Bu planın Ermeni katliamı ile ilişkisi konusunda elde somut bir belge yoktur. Ama kesin olan bir şey vardır. Sarıkamış yenilgisi ve İtilaf güçlerinin Çanakkale Boğazı'na dayanması ile birlikte Osmanlı yöneticileri savaşı kaybettiklerine inanmaktadırlar. "Enver Paşa dışında Türk liderleri ve Alman danışmanları Türk askerlerinin itilaf kuvvetlerine karşı boğazları koruma yeteneğinden son derece ümitsizdirler."[35] İkincisi,

Çanakkale Savaşları 259 gün sürmüştür ve tam bir "cehennem ateşidir".[36] Bir yıl süren "Ateş ve Ölüm Ayini"dir.[37] Bu bir yıl boyunca hergün ölümle-yeniden dirilme arasında gidip gelinmiştir.

Avrupa'da birbiri ardısıra kaybedilen toprak parçaları, yıkılan büyük Turan umutları sonunda elde bir tek Anadolu toprakları kalmıştır. Anadolu'nun Türk ulusal kimliginde son derece önemli bir yeri vardır. Başlangıçta sürekli "ihmal" edilen bir yerdir Anadolu. "Kadri ve kıymeti bilinmeyen" İmparatorluğun bu vergi, hububat ve asker yatağının ne kadar önemli olduğu bilinçlere özellikle 1870'ler sonrası yerleşmeye başlar. Dönemin gazetelerinde, "Ey, vatanın bütün evlatları, iyice düşünelim! Eğer biz Anadolu halkının yardımında ve ihtiyaçlarının karşılanmasında zerre kadar kusur edersek sağ kolumuzu kırmış oluruz. Askerimizin çoğu, rençberimizin çoğu Anadolu'da yetişen kardeşlerimizdir" biçiminde yazılar görülür.[38]

Sürekli toprak kayıpları, Balkanlar'dan Anadolu'ya düzenli göçler ve özellikle Anadolu'da Yunan ve Ermeni nüfusu arasında milliyetçiliğin giderek güçlenmesi gibi politik faktörlerle birlikte zamanla Anadolu'ya başka gözle bakılmaya başlanır; gelişmeler "Türk Anadolu'nun yaratılması fikrini doğu(rur)."[39] Daha önceleri hiçbir anlam ifade etmeyen Vatan kavramı, Anadolu ile birlikte anlam ve değer kazanır. *Basiret*, *İkdam*, *Tercüman-ı Hakikat* gibi günlük gazetelerde bu doğrultuda sıkça yayınlar yapılır. Bu yayınlarda, bölgenin bir kısmına Ermenistan denmesine karşı çıkılır, "Hellenleşme" çabalarına karşı dikkat çekilir, Anadolu'nun aslen Türk olduğu, diğer milletlere ait olamayacağı ispat edilmeye çalışılır. "Anadolu'daki Türk olmayan unsurların meydan okumaları, Türkçüleri Anadolu'nun Türk olduğunu ispata zorlamıştı."[40]

İşte şimdi bu son sığınma yeri, son Türk yurdu Anadolu da elden çıkacaktı. Çanakkale'de hergün ölüm-kalım savaşı verilirken Anadolu'nun korunması ve son sığınak olarak

hazırlanması gerekiyordu. Devletin ve Türklerin geleceği sadece Anadolu'da, o da uzun süren bir direniş savaşı ile korunabilirdi. Anadolu'nun önemi, burasının Türklerin son sığınma yeri olduğu, deyim yerindeyse, can damarları, kalpleri olduğu üzerine söylenmiş çok söz vardır. Türklerin yüz yılı aşkın bir süredir Avrupa'dan kovulma sürecinin verdiği tarihî derstir bu. "Bu nedenle Türk halkının, sürekli parçalanan Osmanlı İmparatorluğu'nda, Kafkasya'ya kadar uzanan Küçükasya'yı kendi ulusal sığınakları (ricat edecekleri yer) olarak görmeleri anlaşılır bir şeydi. Yaşanan deneyler sürekli biçimde göstermekteydi ki, büyük imparatorlugun diğer halklarının kendi kaderlerini tayin mücadeleleri bir var olma ve yok olma kavgasına dönüşüyordu. Son Anadolu kalesinin azınlık halkları, doğuda Ermeniler ve Kürtler, batıda Yunanlılar, bu onurlu halkın son mevziisini havaya uçurmak için dinamit fitilini ellerinde tutmuyorlar mı?"[41]

Gerçekten de öyleydi. Bir yenilgi ile birlikte bu topraklar üzerinde ilk gündeme sokulacak şey Ermeni reformlarıydı. Bu planlar savaş nedeniyle rafa kaldırılmıştı. Oysa bu reform planları Türkler için, tam bir dinamit, yüzyıllardır süren devletlerinin egemenliginin sonu anlamına geliyordu. Naumann, "Reformların kaçınılmaz sonucu Ermenilerin ayrılmasıdır ama bu İmparatorlugun ölümü demektir," derken Türklerin bu korkusunun ne anlama geldigini dile getiriyordu.[42] Daha 1880'lerde Abdülhamit'in, kendisine Berlin Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili maddesini uygulaması için sürekli baskı yapılması üzerine dönemin Alman büyükelçisine, "ölürüm de gene Berlin Konferansının 61. maddesini tatbik etmem," dediği söylenir.[43] Bu, daha önce de, Abdülhamit'in sözleriyle aktardığımız gibi "Türkler için toptan imhanın başlangıcı" anlamına geliyordu. İşin çok daha radikal başka bir çözümü daha vardı elbette. O da Ermenileri toptan imha etmekti. Ermeni katliamının en yogun biçimde, Sarıkamış yenilgisi sonrası

ve her gün ölmekle yaşamak arasında gidip gelinen Çanakkale savaşları günlerinde yaşanması bir tesadüf müdür acaba?

Bu noktada hesabın çok rasyonel yapılmış olduğu bellidir. Anadolu'da geniş çaplı bir ulusal direnişin başarısı elbette bu topraklarda yaşayan nüfusun homojen olmasıyla mümkündü. Zaten İttihatçılarda; "Çağdaş bir devletin ancak ortak duygulara sahip etnik unsurun" üzerine yükselebileceği yolunda görüşler bolca mevcuttu.[44] Yapılması gereken, Anadolu'daki Ermenilerin sayısını problem teşkil etmeyecek bir boyuta indirmek ve hiç değilse Anadolu'yu "temiz", "sağlam" bir sığınak olarak örgütlemekti. Talat ve Enver'in bu doğrultuda söyledikleri onlarca söz vardır. Burada sadece Talat Paşa'dan bir örnek vermekle yetinelim. "İmparatorluğun içindeki bu değişik unsurlar her zaman Türkiye'ye karşı tertiplere giriştiler... Bu düşmanlıkları yüzünden sürekli toprak yitirdik. Yunanistan, Sırbistan, Romanya, Bulgaristan, Bosna, Hersek, Mısır ve Trablusgarb gitti. Böylece imparatorluk hemen hemen yok olma noktasına gelecek kadar ufaldı. Elimizde kalanla yaşamımızı sürdürmek istiyorsak, bu yabancı halklardan kurtulunmalıdır."[45]

Ermenilerin sayısının ilerde başımıza sorun çıkartmayacak bir boyuta indirilmesi gerektiği, 1915 yılında, tehçirin amacı olarak, bölgelere yollanan emirlerde de çok açık biçimde dile getirilir: "...Ermenilerin göç ettirilmesinde şu düşünceler esas alınmalıdır:

a) Ermeni nüfusu gönderildiği yerlerdeki aşiret ve İslam sayısının yüzde 10 nispetini geçmemelidir,

b) Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri elli evden çok olmamalıdır..."[46]

Döneme ilişkin çeşitli telgraflardan, Ermeni nüfusunu belli bir sınırda tutmak politikasının son derece titiz uygulanmak istendiğini anlıyoruz. Konulan yüzde10 sınırı sıradan söylenmiş bir söz değildir. Sürgün yerlerine sağ olarak ulaşan Ermenilerin

bölge nüfusunun yüzde 10'unu geçmemesine dikkat edilmiştir. Örneğin Dahiliye'den (İçişleri Bakanlığından), sürgün yapılan illere, 12 Temmuz 1915 (29 Haziran 1331) tarihinde yollanan şifreli bir genelgede, "Yüzde 10 nispetini aşan Zor sancağına artık kimsenin yollanmaması" bildiriliyordu.[47]

Ermeni nüfusunu problem yaratmayacak bir dereceye indirmek politikasını din değiştirme sorununda da gözlemek mümkündür. Başlangıçta Ermeniler din değiştirmeye zorlanıyorlar, bunu kabul edenler sürgüne yollanmıyorlardı. Fakat zamanla din değiştirenlerin sayısının oldukça fazla olması amaçlanan politikaya ters düşmüş ve din değiştirenler de sürgüne yollanmıştır. Yine Dahiliye, sürgün bölgelerine, 1 Temmuz 1915 (18 Haziran 1331) tarihli şifreli genelge yollamış: "Ermenilerin bazılarının toplu olarak veya ferdan din değiştirdikleri, bu şekilde memleketlerinde kalmaya çalıştıkları anlaşılıyor. Din de değiştirseler gönderilmeleri," emredilmiştir.[48]

Salt amaçta değil, eylemin gerçekleştirilmesi sırasında da, tüm kaos, anarşik görünüme rağmen, bir rasyonelliğin egemen olduğunu görüyoruz. Örneğin trenlerle sevkedilen Ermeniler birçok durumda indirilmekte ve askerî sevkiyata öncelik tanınmaktadır. "İstanbul-Bağdat tren hattı, aksi yöne Çanakkale'ye birlik ve mühimmat transferi nedeniyle tamamiyle doluydu. Tehcir ettirilenler bu nedenle yolda sıkça trenlerden inmek zorundaydılar ve istasyonların -özellikle tren hattının Ankara hattı ile birleştiği Eskişehir'de- çevresindeki kamplarda, haftalar boyunca yiyecek ve içeceksiz beklemek zorundaydılar."[49] Almanya örneğinde bunun tam tersi bir durum sözkonusudur. Trenler, cephede yiyecek ve silah bekleyen askerlere malzeme taşımak yerine, Auschwitz'e (Yahudilerin yakıldığı toplama kampı) Yahudileri taşımakta kullanılmıştır. Bu, Yahudi katliamının akıl dışılığı konusunda ileri sürülen en inandırıcı tezlerden birisidir.

Kırıma Sivil Halk Katılımı

Ermeni katliamlarının önemli bir ayırıcı özelliği sivil halkın katılımıdır. Holocaust ise tümüyle bürokratik aygıtın eseridir. Devlet tarafından en ince ayrıntısına kadar düşünülmüş, planlanmış ve uygulanmıştır. Ayrıca dışarıdan sivil bir katılım yoktur. Ermeni katliamı ise farklıdır. Halk başta Ermeni malları, kız ve kadınlarını yağma ve talan ederek ve Ermenileri katlederek, yok etme planına doğrudan katılmıştır. Hatta bazı bölgelerde halkın, Ermenileri korumak isteyen jandarma birliklerine dahi saldırdıkları, katliam ve yağma yaptıkları aktarılmaktadır. Bu konuda Genelkurmay arşivlerinde de belgelere rastlamak mümkündür:

"Erzurum'da Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na

Ermeni kâfilelerine taarruz edecek olan Kürt eşkiyasının ta'kibi için... Bayburt'dan çıkarılmış bir müfreze..."[50] Sivil halkın bu saldırılarında ana amaç mümkün olduğu kadar fazla yağma elde etmekti.

Katliama sivil halk katılımının niçin bu kadar yüksek olduğu üzerine birçok görüş ileri sürülebilir. Burada önemli bulduğum bir boyuta değinmek istiyorum. Katliamın bu biçimde düzenlenmiş olmasında, İttihat ve Terakki hareketinin kitle desteğinden yoksun olması, (bilincinde olunsun veya olunmasın) önemli bir rol oynamıştır. Devletle halk arasındaki kopukluk, katliama halk katılımının niteliğini ve biçimini doğrudan belirlemiştir. Yahudi katliamı örneğinde gözlenen, devlet-toplum arasındaki ideolojik kaynaşma, Osmanlı-Türk toplumu için geçerli değildir.

Osmanlılarda devlet zaten daima "Elit-Bürokrat" bir ekibin devleti olmuştur. Kitleler daima yönetilecek kullar olarak görülmüştür. Ve özel olarak siyasî meşruiyeti sağlamak amacıyla kitlelerle ideolójik bir köprü kurulmaya fazla ihtiyaç hissedilmemiştir. Gerçi İslam bu tür bir meşruiyeti sağlıyordu, ama

bu düşüncede de otorite yetkisini zaten toplumdan almıyordu. Jön Türk hareketi, Osmanlı Devleti'nin bu geleneğini sürdürmüştür. Üstelik İslam, İttihatçılar tarafından belli ölçülerde geriye itildiği için, kendilerinden önceki dönemde toplumla devlet arasında var olan ideolojik bağ bu dönemde daha da zayıflamıştır.

İttihatçılar en güçlü oldukları dönemlerde bile geniş bir kitlesel desteğe sahip olamadılar. Bu hareketin karakterinden kaynaklanmıştır. Jön Türkler, İmparatorluğun modernleşme sürecinde, özellikle Batı'dan örnek alınarak kurulan eğitim kurumlarında, modern bilimlerin etkisi ile yetişen asker-sivil aydın kuşağı temsil etmektedirler. Bilim onlar için sihirli bir kavramdır. Pozitivizmin ve sosyal-Darwinizmin geniş etkisi altındadırlar. Toplumsal sorunların, ancak bilim yoluyla bilinebileceğini savunuyor ve bu sorunların çözümünde doğrudan doğa bilimlerini uyguluyorlardı. Ancak bu bilime vakıf olanlar sorunların üstesinden gelebilirdi. Kendilerini toplumun sosyal doktorları olarak tanımlıyorlardı. Nasıl ki doktorlar, tıp biliminin sayesinde insanı kurtarıyorlardı, Jön Türkler de bilimin sayesinde toplumu kurtaracaklardı.[51] Dolayısıyla, bilimi bilen özel bir kesim olarak toplumu kurtarmak öncelikle kendilerine verilmiş doğal bir görevdi.

Jön Türkler, "kendilerinin toplumun tamamen ayrı bir zümresi oldukları kanaatinde idiler."[52] Sıradan insanlardan farklı olduklarını, ırkçı teorilerin yardımlarıyla açıklayanlar dahi vardır. Gustave Le Bon'un konuya ilişkin kitabını Türkçeye de çevirerek, seçkin olmanın biyolojik üstünlükle belirlendiğini; bunun ise ırsi değil, beynin işlemesiyle kazanıldığını ispata çalışıyorlardı.[53] Bu nedenle son derece elitist, totaliter düşüncelere sahiptirler.

Bu eliter bakış, kendisine başkasında olmayan büyük misyonlar yükleme ve doğal toplum kurtarıcısı olduğuna yönelik derin inancı beraberinde getirmiştir. Kendisi hakkında bu tür

bir inanca sahip olmanın sonuçlarından birisi de garip bir halk anlayışıdır. Bir taraftan halk, kendileri tarafından kurtarılmayı bekleyen kutsal bir topluluktur. Halk için her türlü fedakarlığın yapılması gerekir. Bu zaten bilimsel bir zorunluluk, bir misyondur. Halkın bir tek kusuru, kendisinin kurtuluşunun nerede olduğunu bilememesidir.

Bu derece kutsallaştırılmış, kendisi için her türlü fedakarlığın yapılması gereken halk, ancak kendisine biçilen rolü oynadığı derecede kutsaldır. Eğer bu rolü oynamaz ve önderlerin kendisinden beklediklerini yerine getirmezse her türlü kutsallıktan sıyrılır ve "alçak" bile olur. Kendisi için yapılan tüm bu fedakarlıkları anlamayan ve destek olmayan halka laneller okunur. 20. yüzyıl başında Jön Türk yayın organlarında, beklenilen desteği vermeyen halka karşı duyulan öfkeyi dile getiren yazılara sıkça rastlanır. Bu yazılarda, "Kabahat kimdedir?... Millettedir."; "Alçaklığın bu derecesine miskin miskin bakan halka lanet" gibi ifadeler bolca yer alır.[54]

Burada eklenmesi gereken önemli bir nokta; Osmanlı rejiminin, meşruti yönetime geçilmesine rağmen, meşruiyet kaynağını dinden almaya devam etmesidir. Bu nedenle iktidara geldikleri andan itibaren, Jön Türkler İslama açıktan bir tavır almaktan daima çekinmişlerdir. Bu sürecin doğrudan sonuçlarından biri, Türkçülüğün, modernleşme yanlısı genç asker ve bürokratların pek desteklenmeyen bir ideolojisi olarak kalmasıydı. Ulusların oluşum tarihinden biliyoruz ki ortak bir ulusal bilinç için, eğitim, ortak bir kitap-gazete ağı son derece önemlidir. Ulus belli bir bilgi ile yaratılır ve bu ancak sekülar okul ve yayın sistemi ile olabilir. Osmanlı ise hâlâ köylü toplumudur, köylü yığınlar kendilerini hâlâ müslüman olarak bilmektedirler. Bu nedenle kentli, resmî Osmanlı kültürü dışında kalan bu insanlar merkezden gelen bu modern milliyetçilik anlayışını hiçbir zaman benimsemediler. Bu da Jön Türkler için kitlesel destekten yoksunluk anlamına gelmiştir.

Belirtilmesi gereken son nokta da Müslüman yığınların savaş yorgunu olmalarıdır. Kaderci, her şeye boyun eğmiş yığınlar savaşların ve yoksulluklarının sebeplerini hep yöneticilerde gördükleri için de onlara sıcak bakmamaktadırlar. Özetle devletle yığınlar arasında güçlü bir ideolojik bağ yoktur ve devlet geniş yığınlar için bir "**siz**"dir, "**biz**" değildir.

Ermeni katliamı, Yahudi katliamının aksine, devlet-halk kaynaşmasının "**biz**" kavramının oluşmadığı bir dönemin ürünüdür. Devlet, toplumla arasında güçlü ideolojik bağların olmadığının ve doğrudan onun adına hareket etmediğinin bilincindedir. Yaptığı eylemin ne derece yığınlarca destek bulacağı belli değildir. Bu nedenle onları sorumluluk içine çekmenin, doğrudan suç ortağı yapabilmenin bir yolu bulunabilmeliydi. Belki de bu yöntem bilinçli bir kararın sonucu değildi. Ama devlet, inanç ve ideoloji temelinde kuramadığı bağı çıplak çıkar temelinde kurmaya çalıştı ve bu nedenle halkı Ermeni mallarını yağmaya davet etti. Kendisinin bunu örgütlemediği yerlerde de karşı çıkmadı. Böylece ideolojik inanç temelinde kurulamayan suç ortaklığı, Ermeni mallarını yağma temelinde kurulmuş oldu.

Ermeni mallarını yağmalatarak devlet, halkı sadece suç ortağı yapmakla kalmıyor bu sayede kendisine kitlesel bir destek de sağlıyordu. Konu üzerine Meclis'ten geçirilen bir kanun devletin bu arzusunu çok açık biçimde açığa çıkarmaktadır. 13/26 Eylül 1331/1915'de, "Ahar mahallere naklolunan eşhasın emval, düyun ve matlubat-ı metrükesi hakkında kanun-u muvakkat" ismiyle bir kanun çıkar. "Bu kanunun genel anlamı, tehcire uğramış olanların yerlerindeki bütün mal ve mülklerinin tasfiye edileceği, dolayısıyla oralara dönecek olsalar bile pek azının tutunabileceği, bundan başka tasfiyelerde kendileri veya adamları bulunamıyacağından menfaatlerinin ancak resmî teşkilatlarca korunulacağıdır."[55] Bu, yapılmış yağmanın onaylanması ve daha sonra da Ermeni mallarının haraç mezat

satılması anlamına geliyordu. Konu Meclis'te tartışılırken, Ahmet Rıza Bey, cesaretli çıkışlar yaparak, malların yağmalanması etrafında oluşturulan suç ortaklığına dikkat çekiyordu. "Bu bir zulümdür. Beni kolumdan tut, köyümden dışarı at, malımı mülkümü de sonra sat, bu hiçbir vakitte caiz değildir. Bunu ne Osmanlıların vicdanı kabul eder ne de kanun... Ermenilerin malı kısmen yağma edildi. Kuvve-i teşriiye kanunu reddedinceye kadar elde birşey kalmıyacak. Yapılmış şeylerin hepsi yapılmış olacak."[56] Ahmet Rıza'nın Ermeni mallarının satışının durdurulması önerisi reddedilir ve devlet Ermenilerden kalan malları devretmeye devam eder.

Kıyımın Algılanış Biçimi

Ermeni katliamının toplum tarafından algılanma biçiminde son derece ilginç bir nokta dikkatimizi çekmektedir. Almanya'da Yahudi katliamı resmî olarak kabul edilir ve üstü örtülmeden son derece açık bir biçimde tartışılmaya çalışılır. Toplum düzeyinde ise, bu resmî kabul ve çabasının dışında ilginç bir kendini suçsuz gösterme havası egemendir. "Bilmiyordum", "haberim yoktu", yaşlı kuşağın severek tekrar ettikleri cümlelerdir. Türkiye'de ise bunun tam tersi bir durum sözkonusudur. Konunun ele alınışında "resmî toplum" ile "sivil toplum" arasında büyük bir uçurum sözkonusudur. Resmî toplum böyle bir olayı reddetmekte, tabu haline getirmekte ve tartışılmasına dahi izin vermemektedir. Oysa toplum nezdinde, hemen hemen herkes böyle bir olayın olduğunu kabul etmekte, ailesinden, dedesinden, nenesinden konuya ilişkin hikayeler dinlemekte ve anlatmaktadır. Ermenilere karşı, "Halk arasında 'Ermeni Kırımı' şeklinde yerleşmesine vesile verecek uygulamalar"[57] olduğunu bilmeyen yok gibidir. Fakat bundan daha da önemli olan, Resmî olarak konunun yok sayılmasının büyük bir kayıtsızlıkla karşılanması ve eleştirisiz kabul edilmesidir. Bunun şüphesiz birçok nedeni

vardır. Burada önemli bulduğum iki boyuta değinmek istiyorum.

"Resmî" Toplum / "Sivil" Toplum

Bu tür bir tavır alışta, Osmanlı-Türk toplumunun bir özelliği olan, "Resmî ve Sivil toplum" ayrımının önemli bir payı vardır. Osmanlı-Türk toplumunda bir "ikilik" sözkonusudur. İnsanlar arası ilişkileri bu "ikili yapı" belirlemekte, davranışlar buna göre ayarlanmaktadır. Bir tarafta resmî toplum vardır. Çeşitli konulara ilişkin resmî toplumun koyduğu kurallar, görüşler vardır. Resmî toplumun tutum ve kararları, onların yanlışlığını bilsek bile, uyduğumuz şeylerdir. Ayrıca bir de sivil, gayri resmî toplum vardır. Burada resmî toplumun yasak saydığı şeyler son derece doğal olarak yaşanır. Yasak olup olmadıkları çok önemli değildir. Hatta yasak olduğu bilinir, ama fazla ciddiye alınmaz. Kürtlerin varlıklarının inkar edildiği dönemlerde bile Kürdistanda devlet dairelerinde, Kürtçe konuşmanın doğallığı bu duruma bir örnek olarak verilebilir.

Bu tür dünyaların oluşmasının önemli bir nedeni kanun, hukuk sistemi ile yönetici pratikleri arasında bir uçurumun var olmasıdır. Hukuk normlarını kendi davranışlarında esas almayan bir yönetim kültürü oluşmuştur. Yöneten de yönetilen de günlük yaşamın yazılı hukuk kurallarına göre düzenlenmediğinin bilincindedir. Yazılı hukuk ile günlük hayat arasındaki kopukluk asırlardır süren bir gelenektir. Bu kopukluğun sonuçlarından birisi de devletin, halk tarafından kendisi dışında bir kurum olarak kavranmasıdır. Bir toplumsal anlaşmanın ürünü olarak ortaya çıkmış, toplumun kendisini de içinde bulduğu bir kurum değildir devlet. Bu nedenle devlet, halk için, koyduğu resmî kurallara, başa bir bela açmamak için, uyulması gereken, kendisi dışında, kendisini fazla ilgilendirmeyen bir kurumdur. Ne kadar az ilişki kurulursa da o kadar iyidir.

Sonuçta karşılıklı olarak birbirini besleyen garip bir kültür oluşmuştur. Bir tarafta devlet, yazılı hukuk kurallarını hiçe saymakta, kendi kanunsuz eylemlerini, "işi kitabına uydurarak" yürütmektedir. Diğer taraftan devletin bu tür davranışlarını bilen yönetilenler, bu davranışı desteklemeseler bile, karşı çıkmak yerine, değiştiremeyecekleri inancıyla, "işi idare etme" yolunu tercih etmektedirler. Böylece devletin her türlü kanunsuz eylemine karşı açıktan tavır almak yerine, "kayıtsız kalma", "idare etme" kültürü yerleşmiştir.

Ermeni katliamının algılanmasında bu ruh halinin önemli bir etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Resmî toplumun katliamı sunuş tarzına karşı bu nedenle büyük bir vurdumduymazlık egemendir. Yanlışlığı bilinir, ama karşı çıkılmaz. İdare edilir. Fakat öbür yandan da konuya ilişkin söylenenler (örneğin böylesi bir katliamın olmadığı tezi) asla sivil hayatın normu haline getirilmez. Değişik bir direnme biçimidir bu. Fakat bu tür bir tavır alış son derece sıhhatsizdir ve hatta katliamın bilincine varılması ve aşılması açısından da engeller yaratmaktadır.

Bunu, bu iki dünyanın kaçınılmaz biçimde çatıştığı durumlarda gözlemek mümkündür. "Araları idare edilen" bu iki dünyanın birbiriyle kaçınılmaz kesin çatışması durumunda ortaya bir kimlik krizinin çıktığını söylemek abartı olmaz. Çünkü, böylesi çatışma durumlarında, "idare etmeye" alışmış sivil toplum açıktan demokratik bir tavır almaya zorlanır. Genel kural olarak Türkiye'de bu açık çatışma yaşanmaz, kaçılır. Böylece birtakım demokratik prensiplere "olmazsa olmaz" biçiminde sahip çıkma kültürü zayıf kalır ve genelde kuvvete, güce sahip olmanın tek belirleyici kültür olduğu bir değerler sistemi egemen olur. Bu durumun doğrudan sonuçlarından birisi de toplumda devletten kaynaklanan şiddet biçimleriyle açıktan hesaplaşamamadır. Bu da toplumda yaygın şiddet kullanma eğilimlerinin güçlenmesine yol açar. İstense de

istenmese de şiddet kullanmaya tahammül gösteren hatta bunun sadece devletle toplum arasındaki değil insanlar arası ilişkilerin de normal bir biçimi olarak kabul eden bir kültür oluşur.

Suçluluk Duygusu ve Kısas

İkinci önemli nokta bireysel suçluluk duygusunun fazla yaygın olmamasıdır. Toplum, katliama ilişkin kendisini suçlu hissetmemektedir. Bunda yukarıda söylediğimiz, eylemin bir "inancın" bir "idealin" ürünü olmamasının payı şüphesiz vardır. Kitleler bu nedenle kendilerini eylemle tanımlama durumunda değildirler. Eylem daha çok "oradakilerin", "yukarıdakilerin" bir işidir. Bu sayede, olaya halk katılımı, sadece katliama doğrudan katılanın veya malı çalanın "kişisel" sorunu olarak konabilmektedir. Yapan belki "ayıp etmiştir", ama bundan dolayı bir başkası kendisini sorumlu hissetmez. Eyleme katılanla kendisini bağlayan ortak bir ideolojik bağ sözkonusu değildir. Bir kişinin işlediği suçu diğerlerine aktarabilecek ortak bir ideoloji ve inanç birliği ve bunun getirdiği ortak bir sorumluluk duygusu sözkonusu değildir. Ayrıca, devletle halk arasındaki kopukluk, bireye, devletin yaptığı eyleme kendisini yabancı hissetme duygusunu, şansını vermektedir. Yığınlar, devletle olan bu uzaklık sayesinde, kırımla aralarına mesafe koyma ve suçluluk duygusu duymama şansını vermektedir.

Bugün Almanya'da yaygın olan, "ben suçsuzum" veya "hiç haberim yoktu" biçimindeki bireysel kaçışların nedeni, her bir kişinin eylemin ideolojik içeriğini paylaşmış olmasıdır. Kollektif sorumluluğun bilincidir ki, eylemi yapanlarla kitleler arasındaki bağın, "birlik ve bütünlüğün" gücüdür ki bireysel kaçış eğilimlerini güçlendirmektedir. Eğer imha eylemini ideolojik olarak desteklememiş olsaydım, zaten hiçbir biçimde doğrudan katılmadığım bu eylemle arama mesafe koymak için uğraşmama gerek kalmazdı. Kollektif sorumluluk ve suçun varlığı, (ve bunun bilinç altında da olsa biliniyor olması), bireysel

suçsuzlugun ispatı çabasını dogurmaktadır. Türkiye insanı ise bu konuda garip bir "rahatlık" içindedir. En sıkıştıgımız anda bile, Ermenilerin hayatını kurtaran binlerce insan oldugu gerçeginin arkasına sıgınarak kollektif ve bireysel sorumluluklardan kaçabilmekteyiz.

Katliama ilişkin suçluluk duygusunun oluşmamış olmasının önemli bir diger nedeni de, katliamın bir "cezalandırma eylemi" olarak algılanmasıdır. Sivil toplum düzeyinde katliam reddedilmemekte, ama daha çok "suç ve cezalandırma" mantıgı çerçevesinde degerlendirilmektedir. Ermenilerin birtakım suçları işledikleri bunun için de cezalandırıldıkları savunulmaktadır. Burada İslami "Kısas" ilkesinin derin izlerini görmekteyiz. Kısas, sözlükte misli ile mukabele, herhangi bir hakkı misli ile takas etmek anlamına gelir. Hukuki anlamda, maruz kalınan zarar ile verilecek zarar arasında sıkı bir eşitligi saglama prensibidir. Bu kural, Kuran'da, Bakara Suresinin 194. ayetine dayandırılır. "Kim size saldırırsa onun size saldırdıgı kadar siz de ona saldırın." Ayrıca çeşitli ayetlerde, kötülüge aynı şekilde ve aynı miktarda cevap verilmesi gerektigi belirtilmektedir (Örnegin Hac Suresi, 60. Ayet; Şûra Suresi, 40. Ayet). Konumuz açısından verilen ceza ile işlenen suçun eşit olup olmadıgı ise fazla önemli degildir.

Bu mantıgı, kırım olayını reddetmeyen, Ermenilerin öldürülmüş olduklarını söyleyen hemen hemen tüm açıklamalarda gözlemek mümkündür. Örnegin Ziya Gökalp, İstanbul Divan-ı Harp sorgulamalarında, "Milletimize iftira etmeyiniz. Türkiye'de bir Ermeni kırımı degil, bir Türk-Ermeni vuruşması vardır. Bize arkadan vurdular, biz de vurduk."[58] demektedir. Anılarına sıkça başvurdugumuz, Teşkilat-ı Mahsusa'nın son başkanı, Hüsamettin Ertürk: "Birinci Cihan Harbi başladıgı zaman, Rus ordularına öncülük yapan Taşnak ve Hınçak Ermeni çetelerinin fedaileri, kahraman Erzurum'un, Van'ın Türklerini kılıçtan geçirmişler, süngülemişlerdi. İttihat ve Terakki de

bunlara mukabil çeteler teşkil etmiş, aynen mukabeleyi de emreylemişti. Eğer ortada cürüm varsa, bunun her iki teşekkülç yüklenmesi lazım geliyordu,"[59] diyor.

Konuya ilişkin resmî kaynaklar elbetteki yukarıdaki izahı reddetmektedirler. Fakat dikkatli bir okumayla bu eserlerde de "kısas" mantığının egemen olduğunu görürüz. Ermeniler "haketmişlerdir". Asırlardır, "Osmanlı devletinin çatısı altında", Batı'nın hiçbir ülkesinde rastlanmayacak bir biçimde her türlü dinî ve kültürel özgürlüklerine sahip olarak yaşıyordu Ermeniler. Savaşlara katılmıyorlardı, savaş sırasında bile huzur içindeydiler, ticaretle uğraşıyor, çok para kazanıyorlardı. "Türk çocukları, (ise) Ermeniler bu topraklarda rahat yaşasınlar diye ölüyordu."[60] Kendilerine tüm bu lütufları sağlayanlara teşekkür olarak ise Ermeniler ayrılmak, topraklardan Türkleri kovmak istemektedirler. "Tarihte bu çeşit bir nankörlüğün bir benzeri daha bulunamaz"[61]. Resmî sunuşlarda da bir nevi "intikam", "cezalandırma" havası egemendir. Belli tür suçları işleyenlerin belli biçimlerde cezalandırılmaları doğaldır. Ermeniler de cephe gerisinde eylemde bulunmuşlar, Ruslarla ortaklık yapmışlar ve ayaklanma örgütlemişlerdir. Bu nedenle cezalandırılmaları kaçınılmazdı. Hava budur.

Burada, son derece önemli bir problemle karşı karşıya olduğumuzu düşünüyorum. Problem bir tek, Türkiye toplumunun Kısas mantığı ile kendisini suçsuz hissetmesi ile sınırlı değildir. Bundan daha da önemlisi, kitlesel katliamları, "suç ve ceza" arasında kurulan ilişki temelinde açıklayan bir mantığın yerleşmesidir. Ve bu mantık bir tek kırımı haklı göstermek isteyenler tarafından kullanılmamaktadır. Daha da kötüsü kırımı eleştirmek isteyen birçok eserde de benzeri havayı tersten gözlemek mümkündür. Bu eserlerde de "Ermeni suçsuzluğunu" ispat için özel bir çabaya rastlanır. Ne askerî cephe gerisi eylemler gerçektir ne de ayaklanma hazırlığı... Böylece istensin veya istenmesin, "Ermeni suçları (Ermenilerin nitelikleri) ile katliam"

arasında güçlü bir mantıki ilişki kurulmuş olmaktadır. Bu ilişki bana oldukça sorunlu gelmektedir.

Resmî Türk tezinin bu ilişkiyi kurması anlaşılabilir bir şeydir. Çünkü, suç ve katliam ilişkisi ile en azından, bir halkın "belli niteliklerinden dolayı" cezalandırılmasının (örneğin göç ettirilme cezasının) normal olacağına ilişkin bir inancı yerleştirmek istiyorlar. Anlaşılması zor olan, katliamı yargılamak isteyenlerin böylesi bir ilişkiyi kurmaları ve bu "Ermeni suçları-katliam" arasında kurulan mantıki bağ üzerinden bir tartışma yapmalarıdır.

Bu bağ niçin kurulmaktadır? Akla iki önemli neden geliyor. Birincisi, belki de Hıristiyan düşüncesinin misyoner mantığı ile sadece "zavallı, masum" konumdakilere yardım edileceği düşünülmektedir. Yardım edilecek kişi veya halk grubu, "normal" olan (yani şiddete de başvuran vb.) bir çevre değil, kendisinden daha "geri" daha "zavallı" durumda olan birileri olmak zorundadır. Böyle "masum", "zavallı", "barışçı" olmayanlarla ise dayanışmamak gerekir.

Ermeni kırımını eleştirenlerin, "suçluluk (masumluk)-katliam" ikilemine fazlasıyla sarılıyor olmaları akla ikinci bir ihtimali daha getirmektedir. Belki de, farkında olunmadan, bilinç altında aynı düşünce kalıbı ile hareket edilmektedir. Çünkü, eğer suçluluk-katliam ikilemi arasında mantıki bir bağ kurarsak, belli suçların katliamla da cezalandırılabileceğine ilişkin bilinçaltı bir inancımız varsa, sorunu ancak o zaman masumiyet-katliam çerçevesine sıkıştırıp tartışırız. "Cephe gerisindeki Ermeni eylemlerine ilişkin iddialar gerçek çıkarsa bu katliam en azından haklı veya anlaşılabilir bazı nedenlere dayanabilir," diye düşünürsem aksini ispat için bu denli çaba harcarım.

"Ermenilerin eylemleri (suçları-nitelikleri) ile katliam" arasında bu tür kurulan her türlü mantıkî bağı ve katliam üzerine bu mantıktan kalkarak yapılan tartışmaları oldukça

sorunlu bulmaktayım. Çünkü, bu mantıkla kitlesel kıyımları moral olarak eleştirme şansını kaybederiz ve ona göreli bir karakter kazandırırız. Belli koşullar yerine getirilmişse kitlesel katliama da (çok kötü de olsa, lanetlesek de) başvurulabilir... Yapılması gereken kitlesel kıyım ile ona gerekçe olarak gösterilen şeyler arasındaki ilişkinin kopartılmasıdır. Aradaki bu bağlantı mantığını kopartmadığımız müddetçe, büyük insanlık suçlarını yargılayacak ve mahkûm edecek bir ahlâk geliştirmekte zorlanırız.

Tıpkı işkence yapmanın doğru olup olmadığı tartışmasını işkence görenin kişiliğine bağlamak gibi bir şeydir bu. İşkence konusundaki tavrımızı, işkence gören kişinin niteliğine ve yaptıklarının neler olduğuna göre mi belirleyeceğiz? Eğer, işkenceye evet veya hayır demek, işkence edilene ve yaptıklarına bağlı olarak değerlendirilecekse sonuçta daima işkenceyi haklı, kaçınılmaz gösterecek bir kapıyı açık bırakırız. Burada önerilen bu tür kapıların tümüyle kapatılmasıdır.

Toplu Kıyım Niçin Reddediliyor ve Tartışmadan Niçin Kaçılıyor

Ermeni katliamı üzerine tartışmak niçin tabudur? Niçin konu açıldığı zaman cin çarpmışa döneriz? Bu hassaslığın, bu huzursuzluğun nedenleri nelerdir? Konuya ilk bakışta bu tepkinin anlaşılmasının zor olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü, Türkiye, eğer isterse, böyle bir katliamın varlığını kabul edebilir ve bunun kendisiyle hiçbir alakası olmadığını da ileri sürebilir. Bu konuda elinde yeteri kadar malzeme de vardır. Kendisinin bütünüyle yeni bir devlet olduğunu iddia etmektedir. Bağımsızlık savaşının aynı zamanda da Osmanlı yönetimine karşı da verilmiş olduğu resmî tezlerimiz arasındadır. Ayrıca katliamı düzenleyen partinin hayatta kalan yöneticileri 1926 yılında yargılanmış ve aralarında katliamda önemli rol oynayanların da bulunduğu bazıları idam edilmiştir. "Elbette üzülecek bir

durumdur ama biz yapmadık; Osmanlılardı," biçiminde yapılacak bir izah fazla itirazla karşılaşsa bile en azından "normal", beklenen bir davranış olurdu.

Konu üzerinde rahatça konuşabilmenin imkanları kullanılmadığına göre,[62] var olan aşırı tepkici tutumun, kaçmanın, rahatsız olmanın derinlerde yatan nedenleri olmalıdır. Burada bu nedenlere ilişkin, bazı noktaları, (ham oldukları ve geliştirilmeleri gerektiği bilinciyle) tezler biçiminde tartışmaya sunmak istiyorum.

Toplumsal Hastalığımız: Unutkanlık

Türkiye toplumunda unutma hastalığı vardır. Ermeni sorunu üzerine tartışma yapılmamasının önündeki en önemli engellerden birisi de bu hastalıktır. Bunu tarih bilinci yokluğu olarak da tanımlayabiliriz. Değil Birinci Dünya Savaşı ve sonrası, '60'lı, '70'li yıllar dahi çoktan "unutulmuş" tarihe ait olmuştur. Örneğin, son askerî darbenin bile, açtığı tüm acılara ve yıkımlara rağmen, çoktan unutulduğu, insanların günlük ilişkilerini belirlemede hiçbir öneme haiz olmadığı sıkça tekrar edilmektedir. Bırakalım toplumun geniş kesimlerini, 3-5 yıl hapisanelerde yatmış insanlarda bile bu eğilimin belirleyici olduğu söylenmektedir. "En iyisi unutmak, hatırlamamaktır." Zorlama değil; istenen bir şey olarak oldukça yaygın bir ruh halidir bu.

Toplumda büyük bir "hafıza kaybı" olduğunu iddia etmekteyim. Bunun nedenleri nelerdir? Psikoloji de, unutma hastalığının genellikle, geçmişte yaşanmış ve unutulmak istenen anılarla bağı olduğu ileri sürülür. Bizdeki bu unutma, "hafıza silinmesi" hastalığında, toplum olarak yaşanmış ortak geçmişimizi unutma arzusunun payı nedir? Bu araştırılması gereken son derece ciddi bir konudur.

Unutma hastalığının bu derece yaygın olmasının akla gelen en önemli nedeni, tarih bilinci yokluğudur. Cumhuriyetimizin

kurucuları son derece planlı bir biçimde tarihle olan ilişkimizi, bağımızı koparmışlardır. Her devlet kendisine meşru bir temel sağlamak, bir geçmiş bulmak zorundadır. Cumhuriyet'in Kemalist kadrolarının bu noktada ciddi zorlukları ortaya çıkmıştı. İslamın, tüm bir Osmanlı tarihi boyunca Türk olan ne varsa unutturduğuna, hafızadan sildiğine değinmiş bulunuyoruz. Bu nedenle, Cumhuriyet yöneticilerinin, Türk kimliği ekseninde oluşturulan yeni ulusal devletin tarihsel köklerini Osmanlılarda kurma şansları yoktu. Kendilerine, Türk olan yeni bir tarih aradılar. Türklüğü unutturan, hatta aşağılayan Osmanlıları, koca 600 yılı atlamak, Osmanlı öncesi döneme başvurmak zorunda kaldılar.

Kendisine bir geçmiş, bir tarih aramanın doğal sonuçlarından birisi Osmanlılardan intikam almak biçiminde ortaya çıktı. Cumhuriyet kuşağı kendi meşruluğunu Osmanlıları kötüleyerek, eleştirerek, onun yapamadığını yaptığını iddia ederek kurmak zorundaydı. Öyle de oldu. Sonuç 600 yıllık tarihe, onun Türklüğü unutturan İslami karakterine karşı açılan savaş oldu. "Yadsınmış ve unutturulmuş" Türk tarihini bütün gerçekleriyle meydana çıkarmak amacıyla Tarih tezleri hazırlandı ve bu doğrultuda tarih kitapları yazdırıldı. Bu kitaplara yazılan önsözlerde, Osmanlılara açılmış bu savaşın izleriyle doludur. "Türk ve İslam tarihçiler... Türklüğü ve Türk uygarlığını, İslamlık ve İslam uygarlığı ile kaynaştırdılar; İslamlıktan önceki binlerce yıla ait dönemleri unutturmayı ümmetçilik siyasasının gereği ve din gayreti borcu bildiler... Türk adının anılmaması, ulusal tarihin yalnız savsaklanması değil, hatta yazılmış olduğu sayfalardan kazınıp silinmesi yolunda" çabalara girdiler.[63] Sonuç tarihimizin bu koca diliminin atlanmasıydı. Daha da önemlisi özellikle bir takım reformlarla tarihin bu dönemi, istense de istenmese de hafızalardan silindi.

1928 yılında yapılan bir "devrimle", Latin harfleri uygulamaya

konuldu. Böylece daha sonraki kuşakların 1928 öncesi ile her türlü bağı kesildi. Büyük bir abartma ve hızla gündeme getirilen dilin Türkçeleştirilmesi ile de öylesi bir değişiklik yaratıldı ki, bugün '30'lu, '40'lı yıllarda konuşulan ve yazılan dili bile anlayamıyoruz. Toplumun tarih ve geçmişle ilişkisi, sadece resmî bazı tarih profesörlerinin aktardıkları ile sınırlı kaldı. Böylece resmî bir tarih kurmak çok daha kolay oldu.

Öyle bir toplum düşününüz ki, 1928 öncesi kendisi için tam bir muamma olsun. Neler olduğunu doğrudan öğrenme şansı olmasın. Sadece kendisine aktarılanlarla yetinmek zorunda kalsın. Ana-babalarının, büyüklerinin yazdıklarını, hatıra olarak bıraktıklarını dahi okuyamasın. Var olan belgeleri, eğer yasaklı değilseler ve imha edilmemişlerse, okumak sadece birkaç tarihçinin tekelinde olsun. Bu toplumdan tarih bilinci beklemek, geçmişi üzerine tartışma yapmasını beklemek mümkün müdür?

"Tarihsizlik," tarih bilincimizin yokluğuna, anın karşı karşıya olunan sorunlarının büyüklüğü, toplumda yaş ortalamasının çok düşük olması (oldukça genç bir toplum olmamız), Türklerin tarihî göçebe özellikleri[64] gibi birçok başka sosyolojik neden de eklenebilir. Bunlar şimdiye kadar araştırılmamış konulardır. Fakat bu sosyolojik faktörlerin payı ne olursa olsun, özellikle Cumhuriyetin tarihi bilinçlerden silme ve yeni bir tarih yaratma arzusu sonucu artık geçmişi olmayan bir topluluk haline getirilmiş durumdayız. Toplum olarak bugün artık hafızamızın, tarih bilincimizin sınırları, kendi yaşadıklarımız ve ailelerimizin aktardıkları ile sınırlıdır. Bu tarih körlüğünün Ermeni katliamı üzerindeki sonuçlarını belirtmeye ise gerek bile yoktur sanırım.

Tarih bilinci yokluğu genel bir sorundur. Ermeni katliamı üzerine tartışmaktan "öcü gibi korkulmasının" daha doğrudan nedenleri vardır. Belki de tarihi unutma arzumuzun bir nedeni de doğrudan bu katliamdır. Cumhuriyet, kendisini bir arınma

bir temizleme olarak anlamaktadır. Kurtuluş Savaşı'mızın bir "yoktan var olma" olduğu, yeni bir doğum olduğu ilkokul sıralarından itibaren beyinlere işlenir. Cumhuriyetin bu denli abartılmasında daha öncesinin unutulmak istenmesi bir rol oynamakta mıdır? Bu unutma arzusu iki nedene dayanabilir, birincisi, özel olarak yapılan eylemin korkunçluğudur; ikincisi, genel olarak o dönemin bir daha dönülmek istenmeyen bir kabusa denk düşmesidir.

Büyük bir imparatorluğun ağır ağır durdurulamaz çöküşü, geçmişin altında ezilmek, yenik çıkılan savaşlar, aşağılanan ve onuruyla oynanan bir topluluk; sürekli değer kaybı; o büyük geçmişin bir daha kurulmasının giderek hayal olması; fakat bunu bir türlü kabul edememe, içinde bulunulan durumu hazmedememe ve nihayet toplu kıyım... Cumhuriyet'in yeni bir doğum, bir "sıfır" noktası olduğu üzerine aşırı vurgunun nedeni bu tablodur. Cumhuriyet tüm bu kara tabloyu birden silmiş yok etmiştir. Bunun bir toplum için getirdiği rahatlama çok önemlidir. Kendisini büyük bir kabustan, son derece tehlikeli, ölümcül bir hastalıktan kurtulmuş iyileşmiş hissetmektir.

Ermeni katliamını tartışmaktan kaçmakta bu ruh halinin bir payı olduğunu düşünüyorum. İyileşme ümidi olmayan bir hastalıktan mucize kabilinde kurtulmuş birisine hastalığın geçmediğini, devam ettiğini söylemek, onu yeniden o kabuslan yaşamaya davet etmek ne tür bir reaksiyon yaratır? Ermeni sorunundaki hassaslığın bir nedeni de burada yatıyor gibi geliyor. O, çöküş, onurumuzla oynanma; küçük düşürülme döneminin üzerine değil düşünmek, hatırlatılmasını bile istemiyoruz. Çünkü "iyileştiğimize" inanıyoruz. Ama asıl sorun da burada değil mi? Eğer "iyileşmişsek", o kabustan çıkmışsak niye üzerine rahat konuşmayalım: Burada ileri sürdüğüm de budur: Biz henüz "iyileşmedik" ve Ermeni kırımı üzerine açıkça konuşmadıkça da iyileşme şansımız çok zayıftır.

Cumhuriyet garip bir çelişkiyi beraberinde taşımaktadır. Kendisini son derece yeni, "başka" olarak sunmakta, Osmanlıların zıttı hatta onun karşıtı olarak anlamaktadır. Bir kopuştur sözkonusu olan ve buna son derece büyük vurgu yapılır. Bilinç düzeyinde kopuşun gerçekleşmesi için her türlü tedbir alınmıştır. Yazı dili, kılık kıyafet de dahil toplumun her alanı bu kopuş mantığıyla yeniden düzenlenmiştir. Hatta adap ve muaşeret kuralları üzerine kitaplar yayımlanmış, yeni değer yargıları ve bunlara göre nasıl davranmak gerektiği konusunda toplum eğitilmeye çalışılmıştır.

Oysa gerçek durum bunun aksidir. Cumhuriyetin önder kadroları başta olmak üzere, yeni devlet eskinin devamıdır. Onun birçok özelliği devam ettirilmektedir. Eğer gerçekten iddia edildiği gibi, "kopulmuş" olunsaydı, tamamiyle yeni olunsaydı öncesi ile ilişki kurmak zaten son derece sorunsuz olurdu. Ermeni katliamını tartışmaktan bu denli kaçılmasının nedeni, aslında kendisi hakkında ileri sürdüğü, "bütünüyle yeni ve başka" olduğu iddiasının geçerli olmadığını gösterecek en önemli kanıt olmasıdır. Bir devlet, bir toplum kendisi hakkında yarattığı resmin, hayal dünyasının bozulmasını istememektedir. Bizleri gerçekliğe çağıranlara bu denli tepki göstermemizin nedeni budur.

Kurtuluş Savaşı Ermeni ve Rum Karşı Verilmiş Bir İçsavaştır

Ermeni katliamını tartışmaktan kaçmamızın en önemli nedeni kendimiz hakkındaki inancımızın çökecek olmasıdır. Bu tartışmayı yaparsak bugüne kadar doğruluğundan hiç kuşku duymadığımız inançlarımızın alt üst olma tehlikesi vardır. Dünyayı ve Türkiye'yi açıklamada kullandığımız modeller, düşünce yapıları bu sorunun tartışılması ile alt üst olabilir. Parçalanmasından korktuğumuz inanç dünyalarımızdan en önemlisi ulusal kimliğimize ilişkin olanıdır. Biz Türklerde

bu problemimizi çözmüş olduğumuza ilişkin derin bir inanç vardır. Türk ulusal kimliğine sorunsuz bir yaklaşım egemedir. Bu kendisini en somut biçimde Türkiye Cumhuriyetine takınılan tavırda gösterir. Sağcısı ve solcusu ile, ifade ediliş farklı bile olsa, ulusal devletimizi, "emperyalist güçlere karşı yoktan var edilen," "olumlu" bir adım olarak değerlendiririz. Türkiye Devleti, tırnakla kazınarak kazanılmış, bir ulusal yoktan var oluş simgesidir. Anti-emperyalizm (bize düşman olan yedi düvele karşı olmak), ulusal kimliğimizin olmazsa olmaz bir parçası haline gelmiştir.

Bugünkü TC devletine yönelttikleri eleştirilere rağmen genel olarak bütün sosyalist eğilimler için Cumhuriyet, Türk ulusunun burjuva demokratik devrimler sürecinde, kendi ulusal devletini kurma yolunda atılmış olumlu bir adımdır ve Cumhuriyetin kurucu kadroları, devrimleri sonuna kadar götürmedikleri noktasından eleştirilirler. Bu noktanın, öyle çok ilginç bir tarafı olmadığı ileri sürülebilir. Çünkü, aksi örnekleri olsa bile, her ulus, sağcısı ile solcusu ile, kendi ulusal devletinin kurulmasına olumlu yaklaşır, denebilir. Oysa tarihimizi Ermeni katliamı açısından ele aldığımızda ulusal kimliğimizin son derece problemli olduğunu görürüz.

Türk Kurtuluş Savaşı'nın kendisi hakkındaki en büyük iddiası, emperyalizme, kendisini parçalamak ve işgal etmek isteyen yabancı güçlere karşı verilmiş olduğudur. Oysa, eldeki mevcut kaynaklara bile eleştirel bir bakış gösterecektir ki, Kurtuluş Savaşı "işgalcilere değil, azınlıklara karşı... bir savaştır."[65] Türk milli mücadelesinin taşıyıcıları olan Müdafa-i Hukuk derneklerinin kuruluşunda ve alınan kararlarda bu durum açıkça görülmektedir. Bu derneklerin kuruldukları bölgelere ve kuruluş sıralarına baktığımızda, "Nerede Ermeni ve Rum tehdidi varsa, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri(nin) orada kurulmuş," olduğunu görürüz.[66]

30 Ekim 1918 Mondros Antlaşması sonrası, aynı yılın sonuna

dek kurulmuş ilk beş direniş derneğinin üçü Ermeni, ikisi de Rum azınlıklara karşı oluşmuştur. İlk kurulan derneklerden olan Trabzon Muhafazai Hukuku Milliye Cemiyeti'nin aldığı kararların başında, "azınlıklara karşı silahla karşı konulması" maddesi yer almaktadır.[67] Mustafa Kemal de, 8 Temmuz 1919 tarihli, askerlikten istifa mektubunda da, Kurtuluş Savaşı'nın kime karşı örgütlendiğini açıkça dile getirmektedir: "Mübarek vatanı ve milleti parçalamak tehlikesinden kurtarmak Yunan ve Ermeni amâline kurban etmemek için açılan milli mücadele uğrunda milletle beraber serbest surette çalışmaya resmî ve askerî sıfatım artık mani olmaya başladı."[68]

Bu savaşta eğer emperyalizme karşı bir tavırdan söz edilecekse bu son derece dolaylıdır. Üstelik, hareketin, itilaf devletlerine karşı verildiği havasının yaratılmaması için özel bir çaba harcanmıştır. Kurtuluş Savaşı önderleri bu konuda çok hassastırlar. Savaş döneminde çeşitli vesilelerle, Atatürk, İngilizlere açıktan tavır alınmasına karşı çıkar. Örneğin, daha mücadelenin başında, Erzurum Kongresinde, Dünya'da itilaf devletlerine yönelik tepkiler üzerinde söylediklerine, Sivas kongresinde, sırf "İtilafçılara karşı olmamak" anlayışına ters düşeceği için, "bir yanlış anlamaya engel olmak amacıyla" hiç değinmemiştir.[69] Bunda Kurtuluş Savaşı'na egemen olan ruh halinin payı büyüktür. Bu dönemde Türkler, Hıristiyan azınlıklara kötü davranmakla "şaibelidirler". Özellikle Ermeni katliamı nedeniyle suçlanmaktadırlar. Bu nedenle ulusal kurtuluş hareketi, iki önemli gölge altındadır: a) İttihatçı olma tehlikeleri, b) Hıristiyanlara yaptıkları ve yapacakları...

Başta Amerikalılar olmak üzere, İtilaf devletleri nezdinde, Kurtuluş Savaşı önderleri İttihatçı olmadıkları ve "Hıristiyanlara karşı kötülük beslemediklerini," sözlü ve yazılı biçimlerde sürekli tekrar etmek zorunda kalmışlardır. Bunu M. Kemal'in bu dönemde yaptığı konuşmalardan ve verdiği demeçlerden de izlemek mümkündür. Kendisi ile mülakat yapan gazetecilere

Kurtuluş Savaşı'nın karakterini anlatırken sürekli olarak üç noktanın altını çizmektedir. a) İttihatçı oldukları bir iftiradır, b) Hıristiyanlar aleyhine birtakım niyetlerin olduğu yalandır, c) Yabancı devletler bizi anlamalıdırlar.[70] İşgal güçlerinin güvenini sağlamak yürütülen politikanın merkezini oluşturuyordu. Hatta bu amaçla, Sivas Kongresi'nde, delegelerin İttihat ve Terakki Partisi ile alakaları olmadıkları yolunda yemin etmeleri şart koşulmuştu.

Tüm bir Kurtuluş Savaşı boyunca, Anadolu'da Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarını denetlemek için bulunan İtilaf birliklerine karşı savaş verilmemiştir. "Kurtuluş savaşımızın ilk kurşunu, 19 Aralık 1918 günü Dörtyol'da patladı. Bu ilk kurşun öç almak için geri dönen Fransız üniformalı Ermenilere atıldı."[71] Bu ilk kurşunun atıldığı yerde; Dörtyol'da İngilizlere başvurulur ve İngilizler bir Hint birliği yollayınca ortalık yatışır. İngiliz işgaline herhangi bir tepki yoktur, hatta arzu edilmektedir.

Belirttiğimiz gibi oluşturulan direniş dernekleri, büyük devletlerin işgaline değil, Yunan işgaline ve başta Ermenistan'ın kurulması tehlikesi olmak üzere, geri gelecek Ermenilerin intikam almaları korkusuna karşı kurulmuştu. Bu nedenle bu derneklerin amaçlarının başında, kendi bölgelerinde nüfus olarak Türklerin çoğunlukta bulunduğunu ispat etmek gelmektedir. Ve bu amaçla dernekler, Avrupa başkentlerine delegeler yollamışlardır. İstenen emperyalist ülkelerin Anadolu'yu Rum, Ermeni ve Türkler arasında taksim etme planlarından vazgeçmeleri, Rum ve Ermenilerin yerine kendilerini desteklemeleridir. Bazı Müdafa-i Hukuk Dernekleri, kongrelerinde, "kayıtsız şartsız İngiliz işgaline razıyız," biçiminde kararlar alırlar. İşgalin Yunanlılarca değil, İtilaf devletlerince yapılması için bu devletlere teller çekilir. Özellikle Ege bölgesindeki bazı kongrelere İngiliz ve Fransız subaylar da katılır ve hatta konuşma dahi yaparlar.[72]

Bir Emperyalist devletin mandası altında yaşamak fikri tüm

bir dönem boyunca önemli bir seçenek olarak sürekli var olmuştur. Hatta bu doğrultuda özellikle Amerikalıları kazanabilmek için yoğun çabalar harcanmış, Sivas Kongresi'nde Amerikan Mandasını kabul eden bir karar alınmıştır. Kısacası, "bu savaş azınlıklardan korkuya bir tepki olarak çıkmıştır... Yani, diyalektik işlemiş, Anadolu'da Rum ya da Anadolu'nun doğu sınırlarında Ermeniler gibi zararlı yabancı etnik grupların bulunması, Anadolu'nun kurtuluşunun temel diregi olmuştur."[73] Burada cevap verilmesi gereken önemli bir soru, Ermenilerden, bu "zararlı etnik grup"tan niçin korkulduğudur.

Kuvayi Milliye Ruhu

Ulusal kimliğimizin kıvanç duyduğumuz, kendisi ile övündüğümüz yanlarından birisi de elbette, bize bu bağımsızlığı sağlayan Kuvayi Milliye birliklerini örgütlemiş olmamızdır. Her ulus kendisinin bağımsızlığını sağlayan ilk birlikleri idealleştirir, göklere çıkarır. Türk Kurtuluş Savaşı'nın ilk gerilla birlikleri sayılan daha sonra düzenli ordular içinde eriyen Kuvayi Milliye kuvvetleri de bizim için öyledir. "Kuvayi Milliye ruhu", 1968 kuşağının anti-emperyalist kimliğinin de sembolüdür. 1971 Askerî darbesi sonrası, THKO ve THKP-C gibi silahlı mücadele yürüten örgütler, yaptıkları savunmalarda, verdikleri savaşın ikinci kurtuluş savaşı kendilerinin de ikinci Kuvayi Milliyeciler olduklarını söylemişlerdir. Benzeri görüşleri 1980 darbesı sonrasında da savunanlar olmuştur (örneğin Merkez Devrimci Yol davasında).

Fakat bu birliklerin kimlerden ve nasıl oluştuklarına özellikle Ermeni katliamı açışından yaklaşıldığında ortaya çıkan tablo tek kelimeyle şok yaratmaktadır. Katliamın tartışılmasından kaçılmasının önemli sebeplerinden birisi budur: Çünkü; ideal olarak aldığımız Kuvayi Milliyemize, geçmişimize ve en önemlisi kendimize karşı olan inancımızı kaybetmek durumuyla karşı

karşıyayızdır. Kuvayi Milliye birliklerinin önemli bir kısmı Ermeni katliamlarını düzenleyen kişilerce kurulmuştur. Kırımı düzenleyen Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri Kuvayi Milliye birliklerinin çekirdeğini oluşturmuştur. "Bu çeteler ulusal direniş hareketinin ilk evresinde, düzenli ordu hâlâ güçsüzken... önemli bir rol oynadılar. Bunlar çokluk, savaş sırasında Rumların ve Ermenilerin tehcirindeki rollerinden ötürü aranan saklanmış eski İttihat ve Terakki Cemiyeti fedaileri ve Teşkilat-ı Mahsusa ajanları tarafından idare ediliyordu."[74]

Kuvayi Milliye birliklerinin sosyal niteliklerine ilişkin Türk kaynaklarında da çok şey söylenmiştir. Bunların ağırlıklı olarak, dağda gezen eşkiyalardan, asker kaçaklarından, adaletten kaçan suçlulardan, hapisanelerden çıkarılan mahkûmlardan, soyguna meraklı maceraperestlerden oluştukları belirtilir.[75] Halkla fazla ilgileri yoktur, aksine, "halkı korkutmuş, yıldırmış, soymuş, halka fena muamele etmiştir. Kuvayi Milliye, hemen her yerde terör havası yarattığı için sevilmemiştir."[76] Bu birliklerin Ermeni katliamları ile ilişkisi üzerinde ise pek durulmaz. Oysa Kurtuluş Savaşı'nın örgütlenmesi sürecine eleştirel bir bakış bize bu bağlantıyı gösterecektir.

Marmara Bölgesinden başlayalım. Bu yörede ilk Kuvayi Milliye birlikleri Adapazarı-İzmit yöresinde kurulmuştur. Kurucular arasından tanınmış isimler; Dayı Mesut, Yahya Kaptan, Kara Arslan ve İpsiz Recep'tir. Bunlar, Ermeni kırımı nedeniyle arandıkları için dağa çıkmış ve çeteler kurmuşlardır. Bu bölgedeki çeteleri biraraya getirerek, ilk birlikleri örgütlemeyi başaran Yenibahçeli Şükrü tanınmış bir Teşkilat-ı Mahsusa üyesidir ve bu doğrultudaki direktifi Karakol örgütü kurucusu Kara Kemal'den almıştır. "(Kara Kemal)... direktifi verdi. Bu direktifle rahmetli Yenibahçeli Şükrü (Oğuz), Dayı Mesut (Gürbüz), Fehmi Yavuz ve Bafra Jandarma Kumandanı Nail, Hulusi ve Demir Beylerin himmeti ile... Kocaeli'de ilk silahlı kuvvet kurulur."[77]

Karadeniz'de de durum farklı değildir. Bu bölgede bilinen meşhur isim Topal Osman'dır. Ermeni katliamında rolü olduğu suçlamasıyla aranmaktadır. Bu nedenle daga kaçmış ve kendisine bağlı bir çete kurmuştur. Topal Osman'ın yanısıra, 3 Ocak 1919 Ardahan kongresini düzenleyen Yarbay Halit, Yahya Kaptan, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Örgütü kurucularından Ahmet Barutçu, bölgede milli direnişi örgütleyen isimler arasındadır. Bunların hepsi Ermeni kırımında belli roller oynamış, Teşkilat-ı Mahsusa üyeleridirler.

Ege Bölgesinde Yunanlılara karşı ilk direnişi örgütleyenlere ve ilk Kuvayı Milliye birliklerini kuranlara baktığımızda da farklı bir tablo elde etmeyiz. "Eski Jandarma Komutanı Albay Avni (Paşa sonra milletvekili) Adana Ermeni sürgününden sanıktır, aranmaktadır. Yüzbaşı Sarı Edip (Efe) bölgedeki Rum ve Ermeni eylemlerine karışmış atak bir subaydır, tutuklanması istenmektedir. Bu jandarma subayları... direnişi hazırlamayı daha Mart (1919) ayında kararlaştırırlar ve faaliyete koyulurlar."[78] Bu isimleri arttırmak mümkündür: Teşkilat-ı Mahsusa'dan Yüzbaşı Süleyman Sururi, yine Ermeni kırımı nedeniyle arananlardan Serezli Parti Pehlivan, Kaymakam Köprülü Hamdi Bey, çiftlik ağası, sivil paşalardan İttihatçı Halit Paşa, eski İzmir Polis Müdürü Hacı Muhittin Ege direnişini örgütlemede son derece önemli rol oynayan isimlerden sadece bazılarıdır.[79]

Bu saydığımız insanlar arasında Cumhuriyet döneminde önemli görevler alanlar da olmuştur. Atatürk'ün muhafız alayı komutanı olan Topal Osman benzeri onlarcasından sadece bir tanesidir. "Örnekleri uzatmak kolaydır. Fakat bu kadarı, Kuva-yı Milliye'nin ilk kaynağını peşlerine düşülen İttihatçıların ve Teşkilatı Mahsusa eylemlerine karışmış çetecilerin teşkil ettiğini göstermeye yeterlidir."[80] Ve bunların "peşlerine düşülmesinin nedeni Ermeni kırımını örgütlemiş olmalarıdır".

Bu nedenle, İttihat ve Terakki'nin ve özellikle de Teşkilat-ı Mahsusa'nın adını saydığımız, saymadığımız tüm fedaileri, aranan tüm üyeleri için Kurtuluş Savaşı'nı örgütlemek bir yaşam gereğiydi. Milli Direniş onlar için son bir sığınma kapısıydı. İki alternatif arasındaydılar ya teslim olacaklar, idam da dahil ağır cezalara çarptırılacaklardı ya da Anadolu'ya geçip Milli Direnişi örgütleyeceklerdi. Falih Rıfkı Atay bunu çok güzel bir ifadeyle dile getirir, "savaş bitip de İngiliz ve müttefikleri, İttihatçı ve hele Ermeni öldürüşçülüğü hesaplarını sormak yoluna gidince; ne kadar gocunan varsa silâhlanıp bir çeteye katılmıştır."[81]

Ermeni kırımı ve Kurtuluş Savaşı kadroları arasındaki ilişki bu kadarla sınırlı değildir. Kuvayi Milliye birliklerini kuranlar, katliama şu veya bu biçimde katılmış, belki daha çok kadro düzeyindeki insanlardı. Bunun dışında doğrudan katılmış olmasalar bile şu veya bu biçimde sorumluluklar almış daha yüksek kadrolar sözkonusuydu. Bu İttihatçı kadrolar da Kurtuluş Savaşı'nda önemli görevler almışlardır. Ermeni kırımı ile Kurtuluş Savaşı kadroları arasındaki ilişkinin boyutuna ilişkin bütünlüklü bir tabloyu, İttihatçıların bu savaşta oynadıkları rolü açığa çıkartabilirsek elde ederiz. Soruna bu boyutuyla yaklaştığımızda ilk dikkati çeken şey, Kurtuluş Savaşı'nın örgütlenmesinde İttihatçıların son derece önemli bir rolü olduğudur. İddia edilebilir ki, ulusal mücadele hazırlanmış bir plana göre; büyük ölçüde İttihatçılar tarafından örgütlenmiştir. Kurtuluş Savaşı'nın en önemli taşıyıcı örgütleri İttihatçılar tarafından kurulmuştur. Özellikle silahlı hareketin örgütlenmesinde önemli rol oynayan Karakol örgütü Talat Paşa tarafından kurdurtulmuştur. Bu örgütün en önemli dayanağı, Ermeni katliamını düzenleyen, Teşkilat-ı Mahsusa'dır.

İlk kurulan Müdafai Hukuk Cemiyetlerinin önemli bir kısmının da kurucuları İttihatçılardır. "M. H. Cemiyetleri geniş

ölçüde İttihat ve Terakki Cemiyetinin yerel örgütleriyle özdeşlik göstermektedir."[82] Doğrudan Talat Paşa'nın emriyle kurulanlar dahi olmuştur. Bu dernekler ağırlıkla Ermeni ve Rum "tehlikesine" karşı faaliyet göstermişler, Ermeni ve Rum iddialarını çürütmeyi merkezî görevleri arasında saymışlardır. Bunu en açık Doğu Anadolu'da gözlemek mümkündür: "Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında karşılıklı yapılan, fakat her azınlık çoğunluk kavgasında olduğu gibi daha çok azınlığa zarar veren toplu öldürmeler sonucu doğuda halk Ermeni hareketlerinden ve özellikle buralarda bir Ermeni devletinin kurulmasından çok ürkmekteydi."[83]

Bu nedenle, özellikle Doğu halkı açısından, "Ermeni katliamı iddiasını" çürütmek son derece önemli bir görevdi. Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluş amaçlarından birisi de budur. Dernek kurucuları, Süleyman Nazif, İttihatçı Hoca Raif gibi isimler önce İstanbul'da Kırım üzerine yayın yapan gazete ve dergilerin yayını durdurmaya çalışmışlar, bunda başarılı olamayınca, kendi düşüncelerini yaymak için gazete çıkarmaya başlamışlar ve Doğu Anadolu Türklerinin temsilcisi olarak 1918'de bu derneği kurmuşlar ve Hükümetten de para yardımı almışlardır.

Ermeni katliamı ile bu derneklerin ilişkileri bir tek siyasî boyutla sınırlı değildir. Birçok bölgede bu dernekler, katledilen Ermenilerin mallarına el koyarak zenginleşen yerel eşraf tarafından, Ermenilerin geri gelerek intikam alacaklarından korkmaları üzerine kurulmuştur. "İkinci Meşrutiyetten sonra göç ettirilen Ermenilerin mallarının Türk eşrafının eline geçmiş olması ve bu nedenle eşrafın İttihatçıların suç ortağı olması bu tabakayı korkutan ve dolayısıyla Ankara Hükümetine yaklaştıran pek önemli bir neden olmuştur."[84] Son derece dikkatli bir ifadeyle dile getirilen bu gerçeği daha da açıkça ifade edersek olay şudur: Ermenilere karşı işlenmiş katliamların intikamının alınacağı korkusu, katliamlardan zenginleşen

Eşrafı bu dernekleri kurmaya ve Ankara hükümeti ile ortaklık yapmaya itmiştir. Yani, Ermeni katliamlarının ve öldürülen insanların mallarının yağmalanmasının suç ortaklığı Kurtuluş savaşımızın koalisyon ortaklığının temelini oluşturmuştur.

Bu savaşta yapılmış bir başka işbirliği, Kürt-Türk koalisyonudur. Bugün bile Kürt sorunu etrafında yapılan tartışmalarda, bu işbirliği örnek alınması gereken bir birlik olarak sunulur. Oysa, Mustafa Kemal'in Kürt önderlere yolladığı mektuplar dikkatle okunduğunda görülecektir ki Ermenilerin geri gelecekleri ve kırım nedeniyle intikam alacakları, ortaklığın önemli bir gerekçesi olarak ileri sürülmüştür. Kürt-Türk birliği "Ermeni korkusu" sayesinde mümkün olmuştur.

Ermeni mallarını yağmalayan eşrafın, Ermeni intikamından korkarak Müdafaa-i Hukuk dernekleri kurmalarına verilecek örneklerden birisi Erzurum'dur. "İttihatçı Genel Merkez üyesi Hilmi ve Ermeni sürgününden zenginleşen Erzurum'un İttihatçı kabadayılarından Ebulhindili Cafer ve Teşkilat-ı Mahsusa'dan Gürcü ve Ermeni olaylarında ön planda rol oynayan Deli Halit (Paşa) bu örgütün üyelerindendir."[85] Özetle, Atatürk, "Rum ve Ermeni olaylarından dolayı kovuşturulan İttihatçılar ile Rum ve Ermeni öcünün direnişe zorladığı... eşrafa dayanarak... Kurtuluş Savaşını yürütmüştür."[86]

Ermeni katliamı ile Bağımsızlık savaşımız arasındaki ilişki, katliamı yapanların cezalandırılması sorununda da kendisini çok açık göstermektedir. Her ne kadar, Kurtuluş Savaşı önderleri sürekli olarak İttihatçı olmadıklarını belirtme ihtiyacı duymuşlarsa da, İttihatçıların yargılanmalarına yönelik girişimlere karşı çıkmışlardır. Katliam soruşturmalarının, İstanbul'u işgal eden İtilaf kuvvetlerinin baskısı ile İstanbul hükümeti tarafından yapılması, Türklerin bağımsızlık talepleri ile katliam suçlularının yargılanması sorununu karşı karşıya getirmiştir. İttihatçıları cezalandırma, Anadolu hükümeti tarafından, Türklerin parçalanma ve yok edilme planlarının bir parçası olarak an-

laşılmıştır.

Gerçekten de, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanarak ortadan kaldırılması ve Anadolu'nun farklı uluslar arasında taksim edilmesi ile Ermeni katliamının suçlularının yargılanması bütün bir planın parçalarını oluşturuyordu. Bu nedenle, İngilizlerin suçluların yargılanması yolundaki baskılarına karşı çıkılıyordu. Sorun bağımsızlığı için mücadele eden bir ulusun vatanseverlerine karşı yapılan bir girişim olarak anlaşılıyordu. Nitekim İstanbul'da Ermeni kırımı suçlularını yargılamak için kurulan Divan-ı Harp Mahkemesi, M.Kemal'i de gıyabında yargılıyor ve ölüme mahkûm ediyordu. Bu iki ayrı olayın iç içe geçmiş karakteri, Ermeni katliamı suçlularını "vatanın kahraman evlatları" konumuna çıkarıyordu. Nitekim, Ermeni kırımı nedeniyle suçlu bulunarak idam edilen Bogazlayan Kaymakamı'nın cenaze töreni tam bir ulusal gösteri haline gelmiştir. Yargılamaların daha sonra yavaşlamasında bu tür ulusal tepkilerden korkulması da önemli bir rol oynamıştır.

M. Kemal daha İstanbul'da iken, İttihatçıların mahkûm edilmeleri yolundaki İngiltere'nin talebini reddederken bu ilişkiye dikkat çeker. İngiliz ajan Frew, İttihat ve Terakki'nin cinayetlerini evvela tasdik etmelisiniz dediğinde M.Kemal, "Ben İttihat ve Terakki'nin mümessili değilim!.. Fakat müsadenizle söylemeliyim ki İttihat ve Terakki vatanperver bir çemiyet idi," diyerek bu talebi geriye çevirir.[87] Daha sonra, Ankara hükümeti ile İstanbul ve emperyalist devletler arasındaki ilişkilerde bu nokta önemli bir rol oynamıştır. Ankara hükümeti Ermeni katliamını yapanları korumaktadır. İstanbul hükümeti, Ekim 1919'da M. Kemal'e Sivas'a çektiği bir telgrafta, "Harp içinde yapılan her nevi cinayet faillerinin cezadan kurtulamayacaklarının açıklanmasını" yapılabilecek görüşmelerin şartı olarak ileri sürmektedir. Ankara bu tür baskılara karşı çıkar.

Daha sonra Amasya'da, İstanbul Hükümeti ile imzalanan protokolde, bu doğrultuda bir maddenin yeralmasına ise, hem kendisi açısından pratik anlamı olmaması hem de politik nedenlerle itiraz edilmemiştir.[88] Zaten Meclis Ankara'da toplanır toplanmaz, aldığı kararların başında, protokolün bu maddesinin aksine, kırım suçu iddiası ile tutuklananların serbest bırakılması yer alacaktır.

Katliam suçlularının yargılanması istegi elbette Ankara Hükümetince yerine getirilebilecek bir talep değildi. Çünkü değindiğimiz gibi Kurtuluş Savaşı'nın kadrolarının önemli bir kesimi Ermeni katliamına şu veya bu şekilde katılmış, bundan dolayı aranan veya bu eylem sonucu zenginleşenlerden oluşuyordu. Yukarıda saydığımız örneklere bazılarını daha ekleyelim: "Atatürk Erzurum'da yakınlığı; Ermeni olaylarına iyice karışan İttihatçı fedai subaylardan Küçük Kazım'dan görür... Sivas Kongresi günlerinde, Sivas'a yürümesi beklenen Ali Galip'e[89] karşı tebdirler alınırken... Halis Turgut'a baş-vurulur. Halis Turgut, Ermeni olaylarından ve İttihatçılıktan suçludur, aranmaktadır, daga çıkmıştır."[90]

Tüm bu, rastgele seçilmiş ve daha da artırılabilecek örneklerin de gösterdiği gibi, Ermeni katliamını yapan kadrolar, Kurtuluş savaşını da yürüten kadrolardır. Bunlar ileriki yıllarda da devlet kadrolarının önemli bir bölümünü oluşturmuşlardır.[91] İçlerinden Şükrü Kaya gibi içişleri, Tevfik Rüşdü gibi dışişleri bakanlıklarına gelenler, Mustafa Abdülhalik Renda gibi Meclis reisleri olanlar dahi olmuştur.[92] Bu nedenle, suçluların yargılanmasını Ankara'dan istemek, Kurtuluş Savaşı'nın kendisini yargılamasını istemek gibi bir şeydi. Ve yine bu nedenle Ankara hükümeti, Katliam suçlularının yargılanmasını, vatanseverliğin yargılanması olarak anlıyordu.

Bu nedenle, Ankara'da 23 Nisan'da çalışmalarına başlayan TBMM, 8 Mayıs 1920'de "Tehcir suçundan tutuklu olanların serbest bırakılmaları" kararını alıyordu.[93] Bunun Meclisin

aldığı ilk kararlardan birisi olması oldukça anlamlıdır. Kendisini İstanbul Meclisi'nin ve dolayısıyla da Hükümetin resmî devamı olarak kabul eden Ankara, İstanbul Hükümetince suçlu olarak tutuklananları serbest bırakmakla, Ermeni kırımı konusundaki resmî tutumunu sergilemiş oluyordu. Kararın ilkler arasında olması kadar önemli olan başka bir nokta da, tutukluların Malta'da İngilizlerin elinde bulunmasıdır. Böylece Ankara hükümeti bu kararı ile Ermeni kırımı suçluları ile arasındaki manevi bağa dikkat çekiyordu.

Sonuç olarak, Kurtuluş Savaşımızın örgütlenmesinin ve başarıya ulaşmasının en önemli nedenlerinden birisi de Ermeni kırımıdır dersek fazla abartmış olmayız. "Birinci Dünya Harbi'nde, kendi isyanları ve Çar orduları ile işbirliği etmeleri yüzünden, Ermeni faciası olmuştu. Ne acıklı şeydir ki, bu facia olmasaydı, Kuvay-i Milliye Hareketi tutunamazdı."[94] Görüldüğü gibi TC devletinin kuruluş temellerinde bir halkın katledilmesinin öyküsü yatmaktadır. Ulusal kimliğimizin ve devletimizin oluşmasını bu derece belirlemiş bir konu üzerine tartışmadan kaçmamız, onu bir tabu haline getirmemiz bu nedenlerin ışığında "anlaşılabilmektedir".

Bu sonucun bir başka anlamı daha var. Eğer Türkiye Cumhuriyeti, Anadolu'daki azınlıkların kanları üzerinde kurulmuşsa, ki burada daha sonraki Kürt ayaklanmaları ve katliamlarına hiç değinilmemiştir, o, bu topraklar üzerindeki halkların barış içinde, yan yana yaşamalarının önündeki en büyük engeli oluşturur. Cumhuriyet, bu tarihi, bu yapısı, ürünü olduğu bu ruh hali ile bizzatihi sorun kaynağıdır. Bugün fazlasıyla gecikmiş olan bir şeyi yapmamız gerekiyor. Ermeni kırımı üzerine, onu sadece tarihte olmuş bitmiş bir olay olarak değil, bugünkü sonuçları ve anlamı üzerine de, açıkça tartışmaya başlamak... Bu tartışmanın kaçınılmaz olarak yapılması, bir tek insani sorumluluğumuz gereği değildir. Çok daha aktüel, çok daha önemli bir başka nedenden dolayı da bu yapılmak

zorundadır: Anadolu toprakları üzerinde, dili, dini, kültürü, milliyeti farklı ne kadar insan varsa bunların gerçekten yan yana yaşadıkları bir toplumsal proje üzerine düşünmenin zamanı gelmiş de geçmektedir. Aksi, babası köy korucusu diye çoluk çocuk demeden katledilen aileleri, bombalanan ve bombalanacak Şırnak'ları çaresiz seyretmektir...

SONUÇ

Türk ulusal kimliği ile Ermeni katliamı arasındaki ilişki üzerine yapılacak bir çalışmanın çeşitli zorlukları vardır. Bu sadece, konu üzerine yapılan farklı bilimsel çalışmalar arasında yeterli beraber çalışma olanaklarının yaratılamaması, farklı disiplinler arasında ortak soruların yakalanamaması, kullanılan kavram ve kategorilerin farklılığı gibi nedenlere dayanmamaktadır. Akademik çalışmaların diğer alanlarında da görülen bu tür zorlukların özellikle ulusallık alanında yapılan çalışmalarda fazlasıyla göze çarptığı bir gerçek olmasına rağmen, burada asıl zorluk bir başka noktadan kaynaklanmaktadır. Konu üzerindeki yapılan bilimsel çalışmalar genellikle içinde yaşanılan dönemin havasının, araştırma yapan kişilerin toplumsal ve bireysel anılarının baskısı altındadır.

Böylece, ya dahil olduğu ulusal gruba yapılan saldırıları boşa çıkarmak, ya da ulusalcı saldırganlığa kurban gitmenin acısını çıkarmak kolayca araştırmalara egemen hava olabilmektedir. Özellikle Ermeni katliamı üzerine yapılan tartışmada

egemen olan hava budur. Gerek resmî Türk tezlerinde konunun hâlâ inkar ediliyor oluşu gerek Türkiye toplumunda henüz görülebilir bir eleştirel tavrın ortaya çıkmamış olması bu durumu kuvvetlendirmiş ve araştırmaları garip bir kısır döngüye sokmuştur. Bir katliamın varlığını inkar ile böyle.bir katliamın olduğunu ispat ikilemi... Bu çalışma ile araştırma ve tartışmaların gelişmemesi ve tıkanmasına yolaçan bu durumun aşılmasına, anlamı küçük de olsa bir katkı yapılması amaçlanmaktadır. Ve belki de başarısı bu noktadan ölçülmelidir.

SON BİR SÖZ

KİTLESEL KIYIMIN ALGILANIŞI ÜZERİNE

Kamuran Gürün ve Bilal Şimşir Dışişleri Bakanlığı'nda görüdirler. Türkiye'de "Ermeni Sorunu" ile "ciddi" olarak ilgilenen araştırmacılarımızın başında gelirler.

Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası[1] adlı eserinde, katliama ilişkin "Ermeni İddialarını" ele alır. Amaç, "Ermeni yalanını" açıga çıkartmaktır. Büyük bir bilimsel titizlikle önemli iddiaların üzerine tek tek gider ve bunların gerçekle ilgisi olmadığını ispat eder. Seçtiği konular ilginçtir. Örnegin, Hitler'in, "Bugün Ermenilerin köklerinin kazınmasından bahseden mi var?" yolunda söylediği iddia edilen ve konuya ilişkin hemen hemen her eserde tekrar edilen sözlerinin uydurma olduğunu, Heath Lowry'nin yaptığı çalışmalara da dayanarak göstermeyi başarır.[2] Yine Naim Andonian tarafından yayımlanan, Talat Paşa'ya ait olduğu iddia edilen ve 1921 Talat Paşa davasına belge olarak sunulan, telgrafların sahte olduğunu konu üzerine yapılan çalışmalara da dayanarak kanıtlar. Kamuran Gürün'ün titiz akademik çalışmasının üçüncü ürünü savaş sırasındaki Ermeni

eylemlerine ilişkindir. Başta Osmanlı Genelkurmay arşivleri olmak üzere, İngiliz belgelerini de tarıyan Gürün, Taşnak Partisi'nin önde gelen liderlerinden ve bağımsız Ermeni Cumhuriyetinin ilk Başbakanlarından Hovhannes Kaçaznuni'nin 1923'de yayımladığı bir eserine de dayanarak[3], Ermeni güçlerinin, yaygın olarak iddia edilenlerin aksine, cephe gerisinde yoğun askerî faaliyetlerde bulunduklarını ispat eder.

Araştırmacımızın, büyük bir akademik titizlik örneği olan "Ermeni yalanını" açığa çıkarma konusundaki başarısı burada bitmemektedir. Kamuran Gürün'ün konuya ilişkin yaptığı en önemli bilimsel katkı zannederim, "katliam" iddialarına verdiği cevaptır. Gürün'ün kendisi de ölümlerin olduğunu inkar etmemektedir. "Göç ettirme döneminde çeşitli sebeplerden ölümler olmuştur. Ölenlerin bir kısmı hastalıktan, bir kısmı iklim şartlarından, bir kısmı yolculuğun meşakkatinden, bir kısmı da vukubulan saldırılar dolayısıyla ve muhafızların kendilerini koruyamamaları sebebiyle, yahut bazı idare amirlerinin gayri kanuni davranışları sonucu ölmüşlerdir."[4] Nitekim kendisi de ölü sayısını 300.000 olarak vermektedir. Şimdi önemli olan bu ölüm olaylarının ne kadar katliam sayılıp sayılmayacağını açığa çıkarmaktır. Kamuran Gürün bu sorunun cevabını arar. Büyük bir titizlikle ölüm nedenlerini ayrıntılı olarak ele alır ve ortada hiç bir biçimde bir katliam olmadığını ispat eder.

Burada herhangi bir yoruma yer bırakmamak için sözü Gürün'e bırakıyorum. "Bu ölüm vakaları içinde 'katil' diye gösterilebilecek olanlar hangileridir? Herhalde cephelerde veya çete çarpışmalarında vuruşarak ölenler değildir. Bütün Türkiye'yi kırıp geçiren tifus, kolera, çiçek salgınından veya gıdasızlıktan ölenler de değildir. Evlerinde kalsalardı ölmezlerdi denemez. Çünkü salgın evlerinin olduğu bölgelere de yayılmış ve yüz binlerce cana kıymıştır... Binaenaleyh bu grubu (da) dışarda bırakmak zaruridir.

Göç esnasında iklim şartlarından veya yol meşakkatinden ölenler bu gruba girecek mi? Hiç zannetmiyoruz. Gene evlerinde kalsalardı ölmezlerdi denecektir. Doğrudur, ancak unutulan bir husus vardır. Türkiye'nin... savaştığı milletlerin arasında Ermeniler de vardır... Ermenilerin göç ettirilmesi düşman cephesine mensup oluşları sebebiyledir. Sivil olmaları durumu değiştirmiyor. İkinci Dünya Savaşı'nda Hiroşima'da, Nagazaki'de ölenler de sivil halktı... Türkiye'nin maksadı öldürmek değil, göç ettirmekti. O günün imkanlarına göre daha mükemmeli temin edilemediği için yol meşakkatine tahammül edememiş oldukları için ölenlerin Türkler tarafından katledildiğini kabul etmeye imkan yoktur...

Evet geriye sadece yolda, müdafaasız durumda öldürülenler kalıyor. Bunların mesuliyeti, korunamadıkları için yahut öldürülmelerine göz yumulduğu için hükümetindir. Hükümet bunların mesullerini, tespit edebildiği ölçüde tutuklamış ve örfiidare mahkemesine vermiştir. Bir çogu da idam edilmiş-tir."[5]

Ölen 300.000 kişi içinden ne kadarının bu son öldürülme kategorisine girdiği konusunda ise Gürün bir rakam veremiyor. Bilimsel araştırma kapasitesi ve kaynakların durumu buna el vermiyor herhalde. Ama ifadesinden anlaşılan, devlet, savaş koşullarının elverdiği ölçüde bu konuda son derece titiz davranmıştır ve öldürme olayları ile açılan soruşturmalar arasında fazla şikayete yolaçmayacak bir çakışma sözkonusu-dur.

Alıntının uzunlugunun mazur görüleceğini ümit ediyorum. Ama bir yılda, kendi rakamlarına göre 300.000, gerçekte 800.000'in üstünde insanın ölümüne ilişkin yapılan bilimsel bir izah denemesidir bu.

İkinci Örnek, Bilal Şimşir'dir. Kendisi son derece titiz bir araştırmacıdır. İngiliz arşivlerinin kurdu olmuştur. Ya sadece gizli İngiliz arşiv belgelerini otantik yayınlamakla sınırlı ya

da onların yorumuna dayanan eserler vermektedir. Konuya ilişkin yayınladığı eserlerinde ana amaçlarından birisi, doğrudan bu belgeler yardımıyla, "katliam teranesi ile iftiraya uğrayan Türk ulusu"nun aslında suçsuz olduğunu göstermektir. *Malta Sürgünleri* adlı eserinde,[6] birinci elden Ermeni katliamını örgütlediği iddiasıyla tutuklanan, daha sonra kaldığı cezaevinden kaçan ama yakalanacağını anlayınca da intihar eden Diyarbakır Valisi Dr. Reşit hakkında şunları yazmaktadır. "Vali olarak Diyarbakır'a gönderildiği zaman, orada Ermeni ihtilal kazanının patlama noktasına vardığını görür... Korkunç bir ihtilal ya da ihanet hazırlığını tamamlamışlardır. Vali bilinçli bir ülkücüdür. Evlerde aramalar yaptırır. Kendi deyimiyle, 'bir orduyu havaya uçurmaya yetecek kadar' silah ve cephane ele geçirir. Ermenilerin yaman ihtilal örgütünü gözleriyle görür." "Bu örgütü olduğu gibi bırakırsak, çok geçmeden Anadolu'da Türk'ü mumla arayacağız" diye düşünür, kendi kendine: "Hey Dr. Reşit, der, ortada iki olasılık var: ya Ermeniler Türkü temizleyecekler, ya da Türkler tarafından temizleneceklerdir." 1915'te "'Tehcir Kanunu' çıkarılıp Ermenileri Anadolu dışına sürme emri gelince de, Vali Dr. Reşit Bey, Diyarbakır bölgesinde bu buyruğu şevkle uygular."[7]

Bilal Şimşir'in "şevkle uygulamak" diye tanımladığı Diyarbakır'daki Ermeni kırımı o denli vahşicedir ki, bu İstanbul hükümetini bile rahatsız etmiştir. Hatta Talat Paşa 12 Temmuz 1915'de Diyarbakır'a tel çekmiş ve "Son zamanlarda vilayet içindeki Ermenilerin geceleri kentten dışarı çıkarılarak koyun gibi boğazlatıldığı, şimdiye dek öldürülenlerin 2.000 kişi tahmin edildiği haber alınmıştır. Kesinlikle önlenmesi ve gerçek durumun bildirilmesi"[8], diyerek emir vermiştir. Kamuran Gürün'ün, hükümetin usülsüz uygulamalara karşı kahramanca mücadelesinin bir örneği olarak verdiği bu telgraf, 2.000 kişinin öldürülmesini ele alışı ve sorunun üstüne gidişi itibarıyla bile aslında kendi başına bir ibret belgesidir, ama bunu şimdilik

bir kenara bırakalım. Bu vahşi öldürme olaylarının yanısıra, birçok anılardan da biliyoruz ki, Dr. Reşit emirlerine uymayan devlet görevlilerini de imha etmekten çekinmemiştir.[9] Titizliği ile tanınan değerli araştırmacı Bilal Şimşir için bunlar bilinmez gerçekler değildir ama "şevkle yapılmış" uygulamalardır.

Kitlesel katliamlar üzerine araştırmaların niçin onlarca yıl sonra rahatça yapılabildiği konusunda yaygın bir görüş vardır. Aradan yıllar geçtiği için pasta soğumuştur ve daha rahat ısırılabilir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi de artık katliamı düzenleyenlerin, suçluların yaşamıyor olmalarıdır, denir. Bu görüş ne kadar doğrudur? Şüphesiz katliam olaylarının failleri on yıllar sonra aramızda değildirler, ama yukarıdaki örneklerin de gösterdiği gibi birçok potansiyel suçlu, hâlâ aramızda dolaşmıyor mu? Bir katliamın üzerinden 80 yıla yakın bir zaman geçtikten sonra yukarıdaki mantıkla açıklamalarda bulunabilmek ve hele hele bunu da ciddi bir çalışma adına ileri sürmek daha büyük bir insanlık suçu sayılamaz mı?

EKLER

I

MISIR SITMASI

Falih Rıfkı Atay, Zeytindağı, İstanbul 1981, s. 35-36.

Harbiye Mektebinde ilk talim gören yedek subaylar arasında idim. Askerlik bana idman ve gezinti gibi kolay ve zevkli geldi.

İlk günleri, poturlu, medrese uşağından, şimdi redingotlu gibi hatırıma gelen üniversite hocası Köprülüzade'ye kadar karmakarışık bir görünüşümüz vardı. Bir gün hepimizi kıra çıkardılar ve yere bağdaş kurdurup imlâ imtihanından geçirdiler. Medreselilerin hemen hepsi ve birçok da ellerinde Darülfünun vesikası olanlar imtihandan döndü ve ihtiyat zabit namzetleri yarıya indi.

Bir başka gün de doktorların odasından geçtik, geriye kalmış olanların bir kısmı çürüğe çıktı. Harbiye çavuşlarının eline yalnız okur-yazarlar ve sağlamlar kalmıştık.

Bir disiplin kadrosu içinde anonim kalmak Türk gençlerinin hoşuna gitmez. Meşrutiyet gençliği gibi Cumhuriyet gençliğinin de başlıca eksiği budur. Her gün aramızdan iltimaslıların ayrıldığını görüyorduk. Sivil vazifeler daha cazibeli idi.

İltimas, hepimizin şevkini kırdı. Akşamları mektepten çıktıkça bizi herkeslikten kurtarabilecek bir yardım arıyorduk.

Ben de Harbiye Nezaretinde birçok kişi tanırdım. Fakat harpten sonra orası bir neferin, eşiğinden adım bile atamıyacağı korkunç bir üniformalar sarayı olmuştu. Birisi bana Merkezi Umumî'nin sivil çeteler yaptığını, bu çeteye bildiklerimizin kumanda ettiğini, gidip Dr. Nâzım'ı görmekliğimi söyledi. Sivil-askerliği tercih ediyordum.

Hafta arası talimden sonra Merkez-i Umumîye gittim. Doktor Nâzım bekleme odasına geldi; istegimi kendisine anlattım. Yüzüme baktı, güldü:

- Biz çetelere hapishaneden adam alıyoruz, dedi. Senin gibi genç arkadaşların yeri orası değildir.

Bu katiller ordusundan bir şey anlamadım. Kafamdaki harp şiiri söndü. Tersyüzü gene Harbiye Mektebine döndüm.

Üç arkadaş konuşuyorlardı:

- Cemal Paşa yarın Mısır'a gidiyor. Haydarpaşa'da buluşup kendimizi karargâha aldıralım.

İşin bu kadar kolay olacağına o kadar inanmadım ki, ertesi sabah bir tecrübede bulunmağı bile faydasız saydım. Üç arkadaşım bir daha Harbiye Mektebine gelmediler.

Bir dostum aracılık etti. Şöyle böyle tanıştığımız Dördüncü Ordu Kumandanı, Başkumandanlıga bir telgraf yazarak beni de yanına istetti.

Fakat bir türlü bölüğümden ayrılamıyordum. Enver Paşa disiplinci idi. Talimgâhı bitirmeksizin hiç kimse için, istisna yapılmasını kabul etmiyordu..

Bense karargâha vaktinde yetişip Mısır'ın nasıl alındığını göremiyeceğime esef ediyordum. Hep Kanalı Kahire'yi ve

ehramları düşünüyordum.

İstanbul bir Mısır sıtması içinde idi. O zaman başta bulunanların coğrafyası, medrese yobazlarının imlâsı kadar zayıf olmalıdır.

- Mısır'a vardıktan sonra beni kim hatırına getirir? diye içleniyordum.

Enver Paşa dahi Alman zaferine yetişemiyeceğimizden korkarak bir nefeste harbe atılmış değil midir? O günlerin acele ve iyimserlik havasının serinliğini hâlâ göğsümde duyar ve sıkılırım.

II

ERMENİ TEHCİRİ VE DOKTOR REŞİT BEY

Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul 1979, s. 56-59.

Öylesine kritik bir devrede yaşıyorduk ki vatanın yüksek menfaatlerini her düşüncenin üstünde tutmak bu konuda azami titizliği göstermek zarureti vardı.

Bununla beraber yapılan haksızlıklar karşısında Merkezi Umumi işi sıkı tutarak memleket müdafaasının gerekli şekilde yapılması yolunda bazı tedbirler almak mecburiyetini hissetti.

Doğu'da kaynaşma son haddini bulmuştu hudutlarımızda herhangi bir zaafın belirmesi büyük problemlere yol açabilirdi. Ermenilerin dış etkilerle ayaklandığını ve dışarıdan yardım gördüklerini biliyorduk. Bu noktayı gözönünde tutarak hudut şehir ve kasabalarımızda bazı şüpheli Ermenileri o bölgelerden geri çekiyorduk.

Bu konuda aşırı davranışlarıyla Merkezi Umumi'nin dikkatini çeken Doktor Bahaddin Şakir'in tutumu endişe yaratmıştı.

İttihat ve Terakki'nin bu güçlü elemanı öylesine tarizlerde bulunuyordu ki zaman zaman kendisini ikaz etmek ihtiyaç haline geliyordu.

Durumu daha iyi incelemek ve bazı radikal tedbirler almak gayesiyle doğu vilâyetlerimizdeki bazı valileri merkeze davet edip yerlerine başkalarını göndermeyi münasip bulmuştuk. Yeni valilere doğudaki şikâyetleri dinlemeleri ve gerekirse kati tedbirler almaları emri verilmişti.

Bu arada Diyarbakır Valisi Doktor Reşit Bey de geri çağrılanlar arasında yer almıştı. İstanbul'a geldikten sonra bir gün beni ziyaret etti. Böylece kendisi ile açık açık konuşmak ve davranışları hakkında bilgi almak imkânını buldum.

Doktor Reşit Bey Merkezi Umumi'ye gelmiş ve benimle görüşmek istediğini bildirmişti. Derhal kendisini kabul ettim. Karşımdaki koltuğa oturduğu zaman her ikimizin de sinirli olduğu göze batıyordu. Kendisine ciddi bir lisanla sordum:

- Siz, dedim, hekimsiniz... ve bu sıfatla can kurtarmakla vazifelisiniz. Nasıl oldu da bunca insanın yakalanıp ölümün kucağına atılmasına göz yumdunuz?

Doktor Reşit Bey yüzüme baktı ve uzunca bir sükûttan sonra, en az benim kadar sert bir lisanla, cevap verdi:

- Hekim olmak bana milliyetimi unutturamazdı. Reşit, elbette bir doktordur ve doktorluğun gerektirdiği çerçeve içinde davranışlarını ayarlamak zorunda idi. Ne varki Doktor Reşit her şeyden önce dünyaya bir Türk olarak gelmişti. Milliyetim her şeyden önce gelir. Diyarbakır'da bulunduğum süre içinde o bölgedeki Ermenilerin dışarıdan ve içeriden nasıl yardım gördüklerini ve kendilerine nasıl vaatlerde bulunularak zehirlendiklerini, aldıkları yardımlar ile nasıl refah içinde yaşadıklarını, bütün bunların sonucu memlekete karşı korkunç duygularla beslenip vatanımızın hayatına kastettiklerini benim gibi yakından görüp tetkik etmek imkânını ve fırsatını bulmuş olsaydınız bugün burada bana böyle tarizlerde bulunmazdınız.

Doğudaki Ermeniler aleyhimize öylesine kışkırtılıyorlarki şayet onlar yerlerinde bırakılmış olsalardı çevremizde canlı olarak bir tek Türk bulmak, bir tek Müslümanın yaşadığını görmek imkânsız olacaktı. Diyarbakır'da bulunduğum zaman süresinde bunların sicillerini inceledim yaşantılarını takip ettim, düşüncelerini öğrendim. Evlerinde yaptırdığım araştırmalar gayeleri hakkında bana kesin kararlar verme imkânını bahşetti. Bazı evlerde ele geçirdiğimiz silâh ve cephane koca bir orduyu bir anda yok edecek sayı ve vasıflarda idi. Korkunç ve müthiş bir teşkilatları var ve yalnız bulundukları bölgede değil, memleketin dört bir yanına uzanan kolları ile bu teşkilat, serbest bırakıldığı takdirde, çok geçmeden Anadolu'da Türk'ü mumla aramamız gerekecek. Yani ya onlar bizi, ya biz onları... Onlar bizleri yok etmek inancı ve kararı ile şartlanmışlardır. Şayet durum böyle olmamış ve kurdukları teşkilat bölge içinde kalmış bulunsaydı oldukları yerde bastırır ve herhangi bir hadise çıkarmalarını kolayca önlerdik. İyi niyetli kişilere elimizi sürmek aklımızdan geçmezdi. Oysa onların mütecaviz davranışlarıyla bizleri ortadan kaldırmak için hazırladıkları artık gizlenemez hale gelmişti. Yani anlayacağınız, bizleri meşru müdafaa için harekete sevkeden onlardır.

Vaziyet bu merkezde olunca kafamı ellerimin arasına alıp düşündüm. "Hey Doktor Reşit, dedim kendi kendime, ortada iki ihtimal var. Ya Ermeniler Türkleri temizleyecek ve bu memlekete sahip çıkacak veya Türkler tarafından temizlenecekler."

Bu iki ihtimal arasında müteredditkalamazdım. İhtimallerden birisini tercih etmek zarureti vardı ve seçimimi yaptım. Türklüğüm hekimliğime galebe çaldı, bu başka türlü olamazdı ve olmadı da, sonunda, "Onlar bizi ortadan kaldıracaklarına biz onları ortadan kaldırmalıyız" dedim.

- Doktor bu davranışınızdan dolayı vicdanınız sizi rahatsız etmiyor mu? diye sorduğumda bana şu cevabı verdi:

- Etmez olur mu? Fakat ben bu işi şahsi gururumu tatmin veya cebimi doldurmak için yapmadım. Baktım ki vatan elden gidiyor, milletimin hayrına gözlerimi kapadım ve pervasızca ileri atıldım...

- Ya tarihi mesuliyet?

- Şayet bu hareketimden dolayı tarih huzurunda mesul tutulursam ona da eyvallah. Başka milletlerin hakkımda yazdıkları veya yazacakları benim umurumda değil...

Doktor Reşit Bey sözlerini bitirmişti, sustu, ben de sustum. O devirde Doktor Reşit gibi düşünenler az değildi ne varki devlet ağır şartlar altında tam bir bunalım içinde idi.

Dr. Reşit Bey o devrin bilhassa Trablusgarp'a sürülen ve "Şeref Kurbanları" diye anılan en saf ve idealist gençlerinden idi. Hürriyetperverliği, dürüstlüğü, vefakârlığı, mertliği ile tanınmış ve sevilmişti. Sürgünde mesleği icabı arkadaşlarını devamlı olarak tıbbî kontrol altında tutmuş, onlara ihtimam göstermiş tedavi etmiş ve dediğim gibi herkes tarafından takdir edilip sevilmişti.

III

22 TEHCİR

Emekli Orgeneral Ali Fuat Erden,
Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları,
İstanbul 1953, s.120-123.

1331 Nisan ayında Başkumandanlık Vekâleti Doğu Anadolunun birçok taraflarında isyanlar başladığını bildirdi. Hükümet umumî tehcir kararı verdi. Bu karara göre:

1. Trabzon, Erzurum, Van, Sivas, Mamuretülâziz, Diyarbakır, Bitlis; Adana şehri müstesna olarak Adana, merkez kazası müstesna olarak Halep vilâyetlerinde tehcir yapılacak;

2. Kuzey vilâyetleri muhacirleri Zor sancağına ve Musul vilâyetinin güneyine, Adana, Halep, Maraş muhacirleri Suriye doğusuna ve doğu güneyine nakil ve iskân olunacaklar;

3. İskân bölgeleri şimendiferlerden en az 25 kilometre uzak olacak;

4. Muhacirler menkul mallarını beraber götüreceklerdi.

Tehcir hususunda Dördüncü Ordu Kumandanlığının noktai nazarı şu idi:

1. Her Ermeni fert itibariyle vatandaşımızdır. Tehcirden maksat, bulundukları yerlerde tehlikeli olabilecek çoğunlukları gayri muzır azınlıklar haline ifrag etmekten ibarettir.

2. Ameliyat sahilden başlayarak içeriye doğru yapılacaktır.

3. Kafileler emniyetle nakil ve iskân edileceklerdir. Şahsî hukukun ziyaına meydan verilmiyecek, kin ve intikamın müdahalesi menedilecektir.

4. Muhacirler ancak yaşayabilecekleri hayat şartlarını haiz yerlere gönderilecektir.

5. Malûller, ağır hastalar, gebeler ve onlara bakacak olanlar tehcirden istisna edilecektir.

Dördüncü Ordu muhacirler için Hama, Havran, Kerek livalariyle Haleb'in güneyini ve kısmen batısını iskân mıntakası olmak üzere tayin etti. Muhacirler bir mıntakalardaki şehir, kasaba ve köylerde iskân edilecekti.

Vilâyetlere tamim edilen 7 Haziran 1331 (20 Haziran 916) tarihli ordu emri şöyle idi:

"Ermeni ahaliyi ekmeksiz, meskensiz, mezarsız bırakmayınız. Bunları bir evde azamî on kişi olarak iskân ediniz. Hastalar, iyileşinceye kadar yerlerinde bırakılacaktır."

Bu esnada Dördüncü Ordu mıntakasına yani Toros ve Amanos menzillerine muhacir akınları başladı. Adana'da kafilelere tecavüz eden Çerkeslerden altısı kafile önünde kurşuna dizildi.

Cemal Paşa 19 Haziranda Valilere ve Kumandanlara şu tebligatı yaptı:

"Kafilelere zulüm yapılıyormuş. Bu gibi muamelât millî şerefimizi ihlâl eder. Bu defalık tevbih ediyorum. Tekerrür ederse failleri ve müsebbipleri Divanıharbe vereceğim."

Bağdat demiryolu memur, müstahdem ve ameleleri - tehcir kararına muhalif olarak istisnâen yerlerinde ibka edildi. Toros ve Amanos şimendifer inşaatındaki Ermeniler dahi istisna edildi. Yalnız mühim sınaî ameliyat başında bulunanların refakatine açıkgöz çavuşlar verilmesi emredildi.

Şimendiferler için mahrukat kat'iyatında kullanılanlar dahi tehcirden istisna edildi.

*

Bahaettin Şakir Bey Cemal Paşaya telgraf çekti: "Biz; Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Mamuretülâziz, Diyarıbekir muhacirlerinin yüzde doksan beşini Musul cenubuna gönderiyoruz. Siz, onları Haleb'e sevkediyormuşsunuz... ilh."

Cemal Paşa, cevaben Bahaettin Şakiri tevbih etti ve bir daha telgraf çekmemesini ihtar etti. Başkumandanlık Vekâletine de: "Bu namda Vali ve Kumandan tanımıyorum. Bu zat, bu işlere ne diye karışıyor?" mealinde bir telgraf yazdı.

Antep ve Kilis Ermenileri yerlerinde oturuyorlardı. Bunların tehcir edilmiyeceği bildirildiği halde Fındıcık'da bir şairin teşvikiyle ihtilâl çıkardılar. Memurları kogdular. Siperler

kazdılar ve müsademe ettiler... Tedip edildiler.

Ordu mıntakasından geçen kafilelere, eşyalarını nakletmek için, her türlü vesait verilmesi menzillere emredildi.

Bazı taraflarda münferit sevkiyat yapıldığı haber alındığından muhacirlerin aile aile sevkedilmeleri; naklolunan aileler muinsiz ise ordudaki muinlerinin terhis edilmesi; asker ailelerinin nakilden istisna edilmesi, şimendifer istasyonlarında muhacirlere ekmek ve sıcak çorba verilmesi emredildi.

Urfa'ya hiç dokunulmamışken Urfa'da büyük bir isyan çıktı ve tenkil edildi.

*

Yüz binlerce insanın bin kilometre uzaklara, hazırlıksız ve teşkilâtsız, sevkedilmesi, eski çağlardaki kavimler muhaceretine benzer. Menzil yolları - o menzil yolları ki üç ordu (Kafkas Cephesi, Irak Cephesi, Suriye Cephesi) nin müşterek ikmal hatlarıdır - bulaşık hastalıklarla doldu. Muhacirlerin, içinde bulundukları sefalet şartları, lekeli hummanın ve tifonun yayılmasına pek elverişliydi. Muhacirler bütün güzergâhlarına bu hastalıkları saçtılar ve hastalıklar, menzil yollarından ordulara nakledildi.

Netice ne oldu? Orduda ve halk arasında, ölen muhacirler kadar belki daha çok vefiyat oldu.

*

Cemal Paşa Haleb'de sıhhî durumu inceledi. Muhacir izdihamından dolayı Haleb'de lekeli humma ve tifo şiddetle hüküm sürüyordu. Halep şehrinin hıfzıssıhhasının tanzimini sivil bir Alman doktoruna tevdi etti ve mumaileyhe lüzum göreceği her nevi tedabirin ittihazı hususunda tam salâhiyet verdi. Kudüs'de Hilâliahmer Hastahanesi Müdürü Doktor Muallim Neş'et Ömer Beyi Ordu Sıhhiye Müşavirliğine tayin etti ve mumaileyhi Halep Rüselâyin demiryolunda ahvali

sıhhiyenin muayenesiyle bu hattı tehdit eden bulaşık hastalıkların bertaraf edilmesine muktazi, tedabiri mahallinde ittihaz etmege memur etti. Neş'et Ömer Beyin lüzum göstereceği tedabiri azamî 48 saat zarfında tamamiyle ifa etmiyen sivil ve asker memurinin Divanıharbe teslim edileceğini de yayınladı.

Cemal Paşa Haleb'de muhacirler için bir hastahane açtı. Altunyan isminde Halepli bir Ermeni doktoru hastahaneye baştabip yaptı.

Dördüncü Ordu mıntakasında iskân edilecek muhacirlerin terfih ve iskânı için Hüseyin Kâzım Bey (Şeyh Muhsini Fâni), ismini hatırlamadığım eski bir Vali ve Ordu Karargâh tabibi yüzbaşı Akif Şakir Bey (Ordinaryüs Profesör Doktor Akif Şakar) den mürekkep bir komisyon teşkil etti. Bu komisyon, vazifesini, çok iyi ifa etti.

Muhacirler ordu mıntakasındaki şehir, kasaba ve köylerde iskân edildiler. Kimse çöle gönderilmedi ve kimsenin burnu kanamadı. Şam şehrinde bir koloni vücut buldu. Bunlar küçük ticareti ve zenaati ellerine aldılar. Sanat erbabı askerî fabrikalarda kullanılmak üzere aileleriyle birlikte Halep ve Şam'da toplandılar.

Cemal Paşa Lübnan'ın Aynitura manastırında bin muhacir çocuğu için bir eytamhane - Göz Doktoru Yüzbaşı Lûtfi Bey (Eski İstanbul Vali ve Belediye Reisi Doktor Lûtfi Kırdar) idaresinde - açtı. Bu, mükemmel bir Darüleytamdı. Yetimler ve öksüzler iyi iaşe ve tedavi edildiler. Çok iyi bakıldılar ve okutuldular.

IV

A. Fuad Erden, Çeteciler, s. 216-221.

Halep valisinden şu telgraf geldi:

"Bugün çeteci Halil ve Ahmet Beyler beni ziyaret ettiler. Diyaribekir mıntıkasında taktil işlerinin bittiğini, Suriye'de de aynı işleri yapmak için geldiklerini, emre hazır olduklarını söylediler. Kendilerini tevkif ettirdim. Emr-i devletinize muntazırım."

Cemal Paşa cevaben: "Bunları tahliye ediniz" emrini vermişti.

Cevap Karargâh telgrafhanesinden çekildikten sonra, Cemal Paşa, her iki telgrafı, bilgi için, Falih Rıfkı vasıtasiyle bana göndermişti.

Halil ve Ahmet maruf kanlı komiteciydiler.

Bunların tevkif edilmelerini ve Divanıharbe verilmelerini Ordu Kumandanlarından rica ettim; "Zat-ı devletiniz âyan âzasını kimseye sormadan idam buyurdunuz. Bu komitecileri idam etmek, âyan âzalarını idam etmekten daha güçtür ve daha büyük celâdet ve kudret ister. Zat-ı devletiniz bu celâdet ve kudreti gösterebilirsiniz ve göstermelisiniz" dedim. Cemal Paşa kabul etmedi. Ben ısrar ettim. Avgusta Viktorya sarayının Doğu Ürdün (Maverâ-yı Şeria) ufuklarına bakan salonunda idik. Akşam oluyordu. Akşamın loşluğunda Ordu Kumandaniyle Erkânıharbiye Reisi arasında dramatik bir konuşma cereyan ediyordu. Ali Fuad (Erden)in sesi gittikçe yükseliyor, Cemal Paşa'nın sesi gittikçe yavaşlıyordu. Cemal Paşa imtina ve ihtiraz etmekte idi... Ve "Fuat Bey! Yapamam yapamam" diyordu. Ordu kumandanını ikna edemedim.

Yarım saat sonra Falih, karargâh telgrafhanesinden çekilmiş bir telgraf getirdi. Cemal Paşa Halep valisine, Halil ve Ahmet Beylerin tevkif edilerek mahfuzan Şam'a gönderilmelerini emretmişti. Vali bey, biraz sonra, bunların İstanbul'a hareket

ettiklerini bildirdi. Çeteciler vaziyeti sezmişler ve acele savuşmayı muvafık bulmuşlardı. Cemal Paşa bunların tevkif edilmeleri için Adana valisine yazdı. Fakat telgraf yetişmedi. Çeteciler Dördüncü ordu mıntıkasından çıktılar. Cemal Paşa Konya valisine, Eskişehir valisine yazdı. Telgraflar gene yetişmedi. Cemal Paşa ile iki çeteci arasında bir yarış olmuştu ve bu yarışı çeteciler kazanmışlar, İstanbul'a ulaşmışlardı. Cemal Paşa, fikir ve niyetini bir kere ihsas ettikten, çeteciler de bunu anladıktan sonra artık peşlerini bırakamazdı. İstanbul'a yazdı. Galiba İttihat ve Terakki Merkezi Umumîsi de - ve belki şu mülâza ile - bu adamlardan kurtulmak istedi: "Cellâtlara ve kaatillere karşı minnet borcu ağırdır. Onlar kendilerine arz-ı ihtiyaç edenlere ve kullananlara tahakküm etmek isterler. Kirli işlerde kullanılan vasıtalar ihtiyaç ve istimal zamanında lüzumludurlar; fakat kullanıldıktan sonra başüstünde taşınmayıp izale edilmeleri gerektir (tuvalet kâğıtları gibi)".

Halil ve Ahmet, en nihayet, İstanbul Merkez Kumandanlığı tarafından, mevkufen Şam'a gönderildiler ve Şam Divanıharb-i Örfisine teslim edildiler. Divanıharp, komitenin bu azılı cellâtlarını muhakeme etmekten âdeta çekindi. Divanıharp, bu işi ciddiye almıyor, kendisini tecrübe için tertip edilmiş bir oyun sanıyordu.

Çetecilerin şahsi eşyaları arasında kan lekeli beşibirarada altınlar bulunmuştu.

Divanıharp en nihayet kararını verdi. Karar mazbatası orduya gönderilmek üzere iken Cemal Paşa'nın İstanbul'a gitmesi icap etti. Cemal Paşa, hareket edeceği gün, resmî damgalı boş bir kâğıdın altına imzasını attı. Hüküm mazbatası gelince emir bu kâğıdı yazılacak ve tebliğ edilecekti. Öyle yapıldı. Cellâtlar asıldılar.

İKİ ÖLÇÜ

Cebeli Dürûz'da teftiş seyahati. Bir akşam üzeri Cebeli Dürûz'ün tâ içerilerinde, harap bir köye geldik

Viraneler Cemal Paşa'nın şerefine, bayraklarla donatılmıştı. Donanmış viraneler, istikbâl eden, kasideler okuyan, havaya silâh atan halk arasında, âvâzeler ve alkışlar içinde çıplak, kara kuru, iskelet halinde insanlar gördüm. Besbelli ki açtılar. Susuyorlardı. Ve alkışlamıyorlardı.; alkışlamaya bile takatları yok görünüyorlardı. Cemal Paşa'yı alkışlamıyan veya alkışlayamıyan yahut alkışlamayabilen bu adamlar kimlerdi? Merak ettim ve sordum. Muhacirlermiş.

Cebeli Dürûz ordunun zahire anbarıydı ve hasat vakti idi. Her tarafta tepecikler halinde hububât yığılıydı. Konak yerinde Cemal Paşa'dan istirham ettim: "Şu zavallılara bir iki ton buğday ihsan buyurulsa."

Cemal Paşa: "Fuad Bey! Sen daha hâlâ anlamadın mı?" dedi. Ordu Erkânıharbiye Reisi kalın kafalıydı ve sahiden daha hâlâ anlamamıştı. Anlamadığı içindir ki kudretli ve samahatli kumandanından bunlar için iki ton buğday niyaz etmişti.

Kumandanımın cevabına şaştım ve sustum.

Haleb'de başka bir ölçü tatbik edilmişti. Cebeli Dürûz'da başka bir ölçü tatbik edildi.

V

Ziya Şakir, Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı Cemal-Talat-Enver Paşalar, İstanbul 1944, s. 52-53.

Başlıca takip ettiği usul, Hakkı Paşanın (atlatma siyaseti) ile Sait Paşanın (tereddüt ve kararsız)lığı idi... Evvelâ komitacılık hayatında ve sonra Mebusan Meclisi koridorlarında azimkârlığı, mefkûresindeki sebatkârlığı ile şöhret kazanmış olan Talât Paşa memuriyet sandalyesine oturur oturmaz, tam mânasile bir (Babıâli Efendisi) oluvermişti.

Onun en mühim hususiyetlerinden biri de herhangi bir adamı

ancak lâzım olduğu zaman kullanmak, ve icap ettiği zaman da, bilâtereddüt en derin bir uçuruma kadar fırlatıp atmaktı.

Hususî dosyam arasında orijinalleri mahfuz olan bir şifre muhaberesi, Talât Paşanın bu hususiyetini göstermiye kâfidir. Sırası gelmişken, bunu da nakledeyim.

Cemiyetin (fedai) lerinden bir (Çerkes Ahmed) vardı ki, komitacılık hayatında bu kanlı ve katil herife birçok gizli işler gördürülmüş ve nihayet, bir gece, Bakırköy'de Huban sokağında, muhaliflerden (Zeki Bey) isminde bir zat katlettirilmişti.

Bu cinayetin izleri pek âşikâr olduğu için mesele örtbas edilemiyerek mahkemeye intikal etti. Fakat Çerkes Ahmed ortadan savuşarak şurada burada gizlendi. Umumî Harp içinde Ermeni tehciri vukubuluncıya kadar ortada görünmedi.

Tehcir esnasında Çerkes Ahmed birdenbire sahneye atladı. Diyarbakır'da, tehcir işine karıştı. Fakat hakkında pek fazla şikâyet olduğu için orada tutunamadı. Diyarbakır'dan firar ederek soluğu (Şam) da aldı. Fakat Cemal Paşa tarafından derhal yakalandı.

Talât Paşa, o tarihte henüz Sadaret mevkiine gelmemişti. Cemal Paşa, kendisine şu şifreli telgrafı çekti:

- Aynen ve harfiyen-

Dahiliye Nazırı Talât Beyefendi Hazretlerine

(Bizzat hallolunacak.)

Çerkes Ahmed ile arkadaşı Halil, geldiler. Halil'in nezdinde, bin beş yüz liradan fazla para zuhur ettiği halde, Çerkes Ahmed'in sekiz liradan başka parası yoktu. Bundan anlıyorum ki Ahmed, çapulculuk ve soygunculuk yapmamış. Bu hale ve Çerkes Ahmed'in bu cinayetleri, Diyarbakır Valisi Reşid Beyin emrile yapmış olduğuna tamamen kani olduğuma göre,

yine Ahmedin imhasına sizce lüzumu kat'î görülüyor mu?.. Yoksa, yalnız Halil ile iktifa edeyim mi?.. Cevabının yarın akşama kadar itasını rica ederim).

VI

Ahmet Refik, İki Komite - İki Kıtâl

Nihayet Ermenilerin Van kıtali, askerî hareketlere engel teşkil etmeleri, İttihatçıların millî gayeleri için mühim bir fırsat vücuda getirdi. Adil ve kuvvetine güvenir bir Hükûmetin böyle bir vaziyet karşısında yapacağı şey, Hükûmet aleyhine isyanları tahakkuk edenleri tecziye (cezalandırmak) eylemekti; fakat İttihatçılar Ermenileri imha etmek ve bu suretle Vilâyat–ı Sitte (Yedi Vilayet) meselesini de ortadan kaldırmak istediler. Anadolunun Şark hududunda Ermenilerin artık yevm-i halâs (kurtuluş günü) geldi zannederek alelacele kıyamı, kıtallere mebde' (bahane) teşkil etti. Ermeni, Türk, binlerce vatan evlâdı komitelerin ayakları altında çignendi. Harbin bidayetinde Anadolu'ya İstanbul'dan birçok çeteler gönderilmişti. Bu çeteler, mahbesten çıkarılan katillerden ve hırsızlardan mürekkepti. Bunlar Harbiye Nezareti meydanında bir hafta talim görürler, Teşkilatı Mahsusa marifetiyle Kafkas hududuna gönderilirlerdi. Ermeni mezaliminde en büyük cinayetleri bu çeteler ika' ettiler. Mamafih Şarkî Anadolu'da umumi bir hercümerc hükümferma idi. Burada çeteler ve halk birbirini imha ediyor, kan gövdeyi götürüyordu. Ermeniler Ruslara iltihak etmişler, Van şehrine hücum ediyorlardı. Hatta Ermenilerin bu hareketleri Rusların takdirini celbetmiş, Sasanof, bu meseleye dair resmi beyanatında Van'a taarruz eden Ermenilerin gayret ve şecaatlerini takdir eylemişti. Fakat en masum, en bigünah, hiçbir cürümleri olmadığı halde tehcir felaketleriyle tebah olan Ermeniler, Bursa

Ankara, Eskişehir ve Konya vilayetlerinde yaşıyanlardı.

***

Eskişehir'de kimsenin bir şeyden haberi yoktu. Harp felâketi halkı fena halde sarsmıştı. Kafile kafile, yalın-ayak, şalvarları ve mintanları parça parça, arkalarında alaca esvaplar, asker kafileleri geçiyordu. Anadolu halkı için askerlik, mukadder bir vazife idi. Garip Anadolu'nun türkülerinde bile askerliğin elîm ayrılıkları terennüm ediliyordu. Trenler dolusu geçen askerin bazan uzaktan garip garip türküleri işitiliyor, bazan trenden kendilerini atarak kaçmak isteyen neferlerin parçalandıkları haber alınıyordu. Anadolu'nun güzel ve cazip tabiatı ortasında en zarif ve en bakir bedialar dereler, ağaçlar, çiçekler, ovalar ve dağlardı; insanlar, bu güzel manzaraları sefaletleriyle, perişanlıklarıyla ihlâl ediyorlardı.

Bu güzel yurtlarda yaşayan kimseler, dünyanın en talihsiz mahlûklarıydı. Bunlar, asırlardan beri beşeriyetin refahını görmemiş insanlığını idrak edememiş, cahil bir Hükûmet elinde baziçe (oyuncak) olmuş mahlûklardı. Artık İstanbul erkânını kimse beklemiyordu. Boğazlardan geçme tehlikesi kısmen bertaraf olmuştu. Fakat İstanbul mebusu el'an Eskişehir'den ayrılamıyordu. Bununla beraber, vaktını da boş geçirmek istemiyor, arada sırada konferanslar vererek fazlu irfanından Anadolu halkını müstefid etmeye (faydalandırma) çalışıyordu. Bir akşam yine bir konferans ilân edildi. Ertesi sabah, gidenlerden işitildi: Verilen konfrenas anasır hakkında imiş. Muhterem mebus, Hıristiyan unsurları Türkler arasında yılanlara ve akreplere teşbih etmiş. O gece para vererek konferans dinlemeye gelen Hıristiyanlar, lânetler ederek konferans salonundan çıkmışlar. Ertesi sabah herkes, İttihad ve Terakkî mebusunun siyasetini takbih ediyordu. Bu mutaassıbane zihniyeti Anadolu halkı bile kabul etmiyordu. Herkes, senelerden beri birlikte yaşadığı komşularından memnundu. Eskişehir'de gayrı müslim unsurlarla Türkler beyninde hiçbir

ihtilaf yoktu. Bilâkis, gayrı müslim unsurlar şehrin umranına da hizmet etmişlerdi. Eskişehir'in en güzel sokakları, Rumların ve Ermenilerin oturdukları caddelerdi.

Bir sabah, Eskişehir istasyonunda me'mulün (beklenen) harici bir manzara görüldü. O tarihe kadar trenlerden sakat ve alîl, yanakları çökmüş, traşlı, ölü benizli, arkalarında yırtık bir kaput ellerinde bir parça kuru ekmek, Anadolu'nun talihsiz çocuklarından başka kimsenin çıktığı görülmezdi. Şimdi çıkanlar, çocuklardan, kadınlardan, ihtiyarlardan, genç kızlardan mürekkep bir kafile idi.

Bu ufak kafile o kadar hazin, o kadar elîm bir manzara irae ediyordu ki yumuk kolları ile anasının arkasına sarılan, Haziran güneşinin ateşleri altında, aç ve terler içinde, boyunlarını bükerek uyuyan yavruların hali yürekler parçalayacak derecede idi. Acaba hepsi bu kadar mıydı? -"Konya'ya gidecekler!" deniyordu; fakat ceplerinde on para şimendifer navulu ücret yoktu.

Hepsi de fakir, bedbaht köylülerdi. İstasyonda, parmaklığın önünde, ihtiyar bir kadın, kucağında sarışın, mavi gözlü, beş altı yaşında bir kız, yanında bir erkek çocuğu, boyunlarını bükmüş, oturuyorlardı. Sordum: Asker ailesi imiş, babaları askere alınmış. Anaları ölmüş; bu iki talihsiz öksüzü kendi büyütüyormuş; kızın adını sordum.

- Siranoş!

Zavallı masum, elinde bir kuru ekmek, suya batırarak yiyordu. Siranoş'a yiyecek buldurdum, sevdim, okşadım. O günden itibaren aramızda bir samimiyet hasıl oldu. Fakat Siranoş hiç gülmüyordu. Nazarlarında, kaşlarında, simasında bir melâl, bir teessür vardı. Bu tehcirden, bu zulümden, bu itisafkârane (doğru yoldan sapma) hareketten ruhu ezilmiş, masum kalbi kırılmış, mensup olduğum millete karşı kalbinde bir kin bağlamış gibi, verdiğim yemişleri gördükçe darılmış gibi, hiç gülmeden, yüzüme bakmadan alıyor, zayıf parmakları ile

mini mini ağzına götürüyordu.

O gün istasyonda, bu hazin manzara karşısında herkes müteessirdi, ve hepsi de bu kadar zannediliyordu. Gece gelen tren bu zannı kâmilen tekzip etti. Hat boyunda acı bir vaveylâ koptu, istasyonun ovaya nazır cephesinde aglamalar ve feryatlar işitiliyordu. Koştum. Ne hazin manzara idi: Fener yok, ziya yok, rehber yok, hiçbir şey yoktu. Kucağında çocukları aglayan kadınlar, perişan sakalları ile cüppelerini toplayan, yükünü sırtlarına vuran papazlar, kan ter içinde eşyasını çıkarmaya uğraşan hastalarını, kızlarını, çocuklarını taşıyan analar, fakir, zengin, aç, sefil binlerce aile, yük vagonlarından çıkmaya uğraşıyorlar, çocuklarını, analarını, eşyalarını kaybetmemek için gecenin karanlıkları içinde çırpınıyorlardı. Bu manzarayı görmek kabil değildi -gözlerden bilâ ihtiyar yaşlar dökülüyordu- Hiç kimseye yardım etmek mümkün değildi, hiç kimsenin imdadına yetişmek kabil olamıyordu. Zaten edilse de, kabul eden yoktu. Bu haksız zulüm kalplerinde derin bir me'yusiyet, o derece sarsılmaz bir adavet hasıl etmişti ki, en âciz, en biçare, en kimsesiz bir kadına bile yardım etmek istenilse, kaşlarını çatıyor, kindar nazarlarla yüzünüze bakıyor, metin kalbi, müteessir ruhu ile felâkete, açlığa, ölüme doğru bîperva gidiyordu.

Trenler birbirini vely (takip)- ediyordu. Her trenden binlerce aile, binlerce köy halkı çıkıyordu. O derecede ki, gelenlerin Eskişehir'den sevki mümkün değildi. Gitmekten ümitlerini kesenler, istasyon bahçesinde, yol üzerinde yerleşiyorlardı. Birkaç gün içinde Eskişehir istasyonunun civarı onbinden, yirmibinden ziyade aile ile dolmuştu. Trenle sevkedilemiyen çoluk çocuk, kadın erkek, ayakları kanlar içinde, etraflarında birkaç fakir Jandarma, karadan gelmişlerdi. Bu manzara pek feci idi. Bu bedbaht aileler nereye gidecekti, kimsenin bildiği yoktu. Şimendifer, yarım biletle bile taşımaya razı olmuyordu. Artık hiçbir ümit kalmamıştı. Birçok aile babaları, evlâtlarını

soğuktan muhafaza için çadırlar yapmaya başlamışlardı. Çarşıdan, tanıdıklarından tahtalar ve sırıklar getiriyorlar, kilimlerini ve pırtılarını üzerine örtüyorlar, evlerini, bağlarını, bahçelerini bırakan zengin aileler bile geceyi topraklar üzerinde geçiriyorlardı. Artık Eskişehir civarında yirmibin kişiden mürekkep bir ordugâh husule gelmişti. Çadırlar arasında sokaklar açılmış, pazarlar kurulmuştu. Gece dağlar kararıyor, Porsuk suyunun çağıltısı medid ve hazin tepelere aksediyor bedbaht Ermenilerin perişan bir halde yattıkları ovalardaki ışıkların sönük lem'aları (parıltıları) görülüyordu. Bazan bu çadırlar altında birbirine sarılıp yatan masumların, kalbi teessür ve heyecanlar içinde, en tatlı emel ve saadetini mahvolmuş gören, sabahtan beri ağzına bir lokma ekmek koymadan çadırın bir köşesinde uyuyan zavallı bir kızın sarışın başı, zayıf bir mum ışığı altında parlıyordu.

(...)

Bu gibi manzaralar, bir değildi. Köylerinde verem döşeğinde yatan, ihtizar (cançekişme) halinde bulunan hastalar, alil ve mecnun, yarı belinden aşağısı tutmayan dilenciler bile çıkarılmıştı. Hemen her gün, Eskişehir Ermeni mezarlığına, önde Papaz, arkada birkaç fakir aile, ya çocuklarından birini, ya analarını veya ihtiyar babalarını gömüyorlardı. Fakat bu defin, sessiz ve sade oluyordu. Ne bir çan sadası dostlarını topluyor, ne bir ilâhi zemzemesi, ruhları huşûa davet ediyordu. Bu felâket, kalbleri yaralıyordu. Bir gün, karı koca, iki Ermeni, konuşarak gidiyorlardı. İkisi de me'yustu. Fakat erkeğin me'yusiyeti daha ziyade idi. Kadın zevcini tesliyeye (avutmaya) çalıştı:

- Ne yapalım, Allah büyük. Elbette bizi gözetir, dedi. Erkek birden bire kızdı, kadına sert bir nazarla baktı.

- Hâlâ Allah mı diyorsun? Allah nerede? Allah var mı? varsa,

bu hâl ne? diye bağırdı. Dereye doğru ilerliyor, yırtık kolunun yeniyle gözlerini siliyordu.

Nihayet bir-gün, meş'um bir emir geldi: Eskişehir'de tahliye edilecekti. Merkez Memuru için gün doğmuştu. O gece, Eskişehir'de mâtemî bir sükûn hasıl oldu. Sokaga kimse çıkamıyacaktı. Ortalık karardı. Bir gece evvel sükûn ve hüzur içinde aydınlanan evlerde bir ölü sükûneti hasıl oldu. Sokak başlarında nöbetçiler bekliyor, evlerde çekiç gürültüleri işitiliyordu. Demek, onlar da gideceklerdi? Bir zamanlar pencerelerinin önünde, mahcup tavırları, namuskâr simaları, afif edalarıyla dikişlerini diken, erkek siması görür görmez başlarını içeri çeken masum kadınlar, genç kızlar, aliller ve ihtiyarlar, bedbaht çocuklar, demek onlar da bu felâket ve ölüm seylabına karışacaklardı...

Filhakika öyle oldu. Ertesi gün Eskişehir'in biçare aileleri, ellerinde birer sepet, kollarında paltoları, hayvan vagonlarına bindiler. Gözleri yaşlarla dolu, kalpleri müteheyyiç, asırlardan beri sevdikleri, oturdukları, yaşadıkları evlerini, çiçekli bahçelerini, muazzez hatıralarını bıraktılar, Eskişehirin güzel ufuklarına, Kahraman Osman'ın adaletine makes olan tarihî beldeye veda ettiler; Konya ovasını kuşatan dağlara, Pozantı'nın yalçın geçitlerine, Elcezire'nin ateşîn çöllerine, açlığa, sefalete, perişanlığa, ölüme doğru gittiler.

Bu masum halkı kurtarmak için hiçbir vesile yok muydu? Eskişehir'deki Alman rahiple görüştüm. İstanbul'a bir telgraf çekmesini, hiç olmazsa Avusturya sefiri vasıtasiyle Katolik Ermeniler için olsun müsaade almasını söyledim, kabul etti. Ertesi gün, İstanbul'dan gelen bir emirde, Katolik Ermenilerin, asker ailelerinin, şimendifer kumpanyasında müstahdem olanların kalabilecekleri beyan ediliyordu. Bu emir, birçok aileleri kurtardı. Genç ve kibar kızlar, adi zamanlarda kendilerine uşaklık bile edemiyen adamlarla, kumpanyanın gardfrenleriyle izdivaç etmeye başladılar. Bu izdivaç, canlarını kurtarmak içindi.

İçlerinden bir kısmı müslüman olmak istiyor; Hükümet kabul etmiyordu.

(...)

Nihayet İstanbul'dan emir geldi. Eskişehir'e Muhacirîn Memurları gönderilmişti. Bütün Ermeniler Konya'ya, Pozantı'ya, Halep ovalarına gideceklerdi.

Siranoş'u merak ettim. Mini mini yavruyu görmek istedim. Binlerce Ermeninin içinde o sarışın, masum, öksüz yavruyu aradım. Nihayet buldum, Büyükannesine yalvardım:

- Bırak bu çocukları. Bu felâket geçer. Sonra gel, beni burada yine bul, dedim.

İhtiyar kadın, yaşlarla dolu gözlerini semaya dikti:

- Hayır, dedi, hayır, efendi, sağol. Biz hep gideceğiz, beraber öleceğiz; hem, ben onları nasıl taşıyacağım? Yapacağım şey pek sade yolda evvela onları, sonra kendimi dereye.atacağım.

Kalbim sızladı. Eskişehir, kafile kafile, tren tren boşalıyordu. Bu trenler kapalı yük vagonları bile değildi, kafes şeklinde, her tarafı açık hayvan vagonları idi. Muhacirîn İdaresinden gelen memura:

- Bari kapalı vagonlarla gönderin dedim. Hiç tavrını bozmadı, lâkaydane bir sesle:

- Daha iyi ya, hava alırlar.

cevabını verdi. Bu zavallıların hava almaya değil artık yaşamaya bile ihtiyaçları kalmamıştı. Birgün, yine bir tren, fakat muntazam ve muhteşem bir tren, bu sefalet kafilesi arasından geçti. Enver Paşa, ailesiyle, şevket ve ihtişamıyla, İzmir'e gidiyordu. Sabahın sisleri arasında, aç halkı tiz bir ses uykudan uyandırdı. Birkaç dakika sonra, İttihad'çıların hürriyet kahramanı, elleri cebinde, başı açık, trenin ön tarafına çıkmış, gözleri yüksek ufuklarda, yıldırım gibi geçip gitti. Yerlere serilen,

açlıktan ölen bedbaht tebaya başını bile çevirip bakmaya tenezzül etmedi.

Gece, gündüz, istasyonda müthiş bir faaliyet vardı. Bir akşam, zarif bir madam, bir Paşa ile beraber trenden çıktı, salona girdi. Bu felaket manzarası kalbinde derin bir teessür husule getirmişti. Görüştüm: Madmazel Liman Fon Sanders Paşa imiş. Cemal Paşa'nın yanından, Suriye'den geliyormuş. Teessürümü o da anladı, derhal bu muhaceret kurbanlarına nakli kelâm etti:

- Ah ne kadar yazık! dedi, bu yavrulardan, bu masumlardan, bu biçare kadınlardan bilmem ne istiyorlar? Kimler cinayet yapmışsa onları tecziye etsinler. Güyâ İstanbul'dakiler bunlardan daha az mücrim mi? Asıl kafaları kesilecekler, o Talât, o Enver, o zalim Kabine. Dereler insan gövdeleri, çocuk başları taşıyor. Bu manzara yürekler parçalıyor. Fakat bir gün bunun hesabı sorulmıyacak mı? Alman zabitleri, hep bu kesilen başların, bu parçalanan cesetlerin fotoğrafilerini aldılar.

Zaten bu zulmü takdir etmemek için çeteci zihniyeti ile malûl olmamak lâzımdı. Almanlardan, kalbleri insaniyet hisleriyle meşhun (dolu) olanların bu cinayetlerden müteneffir (nefret eder) olduklarına hiç şüphe yoktu. Fakat resmî Alman, isteseydi, bu kıt'ale mani olurdu. Sait Halim Paşa, İttihad'ın kör bir âletiydi; Enver ve Talât Almanya'nın sözünden bir adım dışarı çıkamazlardı.

(...)

Çerkez Ahmed'i getiren tren geldiği zaman, her taraf inzibat altına alınmıştı. Ahmet, esasen Afyonkarahisarı'nda tevkif edilmiş, Eskişehir'e tahtelhıfz (koruma altından) geliyordu. Trenden uzun boylu, kalpaklı, İttihadçı murahhasların ve Valilerin seyahat kıyafetinde, pala bıyıklı, zayıf yüzlü biri çıktı. Arkasından kadife pantalonlu esmer, orta boylu biri daha geliyordu. Uzunu Çerkez Ahmet, öteki Mülâzım Halil'di. Bunlar,

Teşkilât-ı Mahsusa marifetiyle gönderilen çete reisleri idi. Hususiyle Halil'in gazası daha büyüktü. Bu mücahit, mebus Südi beyin çetesi Ardahan'a girdiği sırada, o da Artvin'e gitmiş, bu güzel beldede yaşıyan mesut Ermenileri perişan eylemişti. Bu felâketi daha Ulukışla'da bulunduğum zaman işitmiştim. Bir Alman gazetesinin muhabiri, menfur çeteler cinayetlerinden nefret ediyordu:

Görseniz, diyordu, ne zalimane hareketlerde bulundular! Lânet olsun bir daha bu adamlarla yola çıkmaya! Ne İslâm, ne Hıristiyan hiçbir şey tanımıyorlar. Şimdi orada İslâm İslâmla çarpışıyor.

Alman gazetesi muhabirinin bu sözleri birer hakikattı. Üç sene sonra Artvin'e gittiğim zaman bunun ne derece doğru olduğunu gördüm. Zavallı Ermeni kadınları, Türk üniforması gördükleri zaman ezile büzüle duvar diplerine sokuluyorlardı. Cennet'ten nümune olan güller, çiçekler, meyva ağaçlarıyla ruha şevk ve sürur veren güzel belde bomboştu. Halil ve avenesi, Artvin halkına o kadar zulmetmişlerdi ki, Ermenilerin teşviki üzerine Rus Hükûmeti tarafından Sibiryaya sürülen İsmail Ağa, bu bedbaht halkın çektiklerine dilhûn olmuş, Rus ordusunun ricatını müteakip Ermenileri tecavüzden vikaye (koruma) eylemişti.

Çerkez Ahmet, Ermeni fecayii için mühim bir vesika idi. Bu kanlı hadisenin safahatını bizzat failinden dinlemek istedim. Çerkez Ahmed'e Vilâyat-ı Şarkiye'de neler yaptığını sordum. Çizmeli ayaklarını birbirinin üstüne attı, cigarasının dumanlarını karşısına doğru savurdu:

Bey birader, dedi, şu hâl namusuma dokunuyor. Ben bu vatana hizmet ettim. Gidin, görün; Van ve havalisini, Kâbe toprağına döndürdüm. Bugün orada tek bir Ermeniye tesadüf edemezsiniz. Vatana bu kadar hizmet ettim; sonra o Talât gibi hergeleler İstanbul'da buzlu bira içsinler, beni de böyle tahtelhıfz getirtsinler, yook, bu haysiyetime dokunuyor.

Fakat onun bir arkadaşı vardı, kendisiyle beraber Zeki beyi öldüren Nazım. Çerkez Ahmed'e Nazım'ı sordum:

- Sus, bey birader zavallı şehit oldu. dedi. Çerkez Ahmet'ten daha fazla malûmat almak istiyordum:

- Peki, bu Zöhrab filan ne oldular?

- A, duymadınız mı? hepsini geberttim.

Cigarasının dumanlarını havaya doğru savurdu, sol eliyle bıyıklarını düzelterek sözüne devam etti:

- Halep'ten çıkmışlardı, yolda rastgeldik, derhal arabalarını kuşattım. Gebereceklerini anladılar. Vartakes dedi ki: "Peki Ahmet bey bize bunu yapıyorsunuz fakat Araplara ne yapacaksınız? Sizden onlar da memnun değiller", "O senin bileceğin iş değil kerata!" dedim, bir mavzer kurşunuyla beynini patlattım. Sonra Zöhrab'ı yakaladım, ayağının altına aldım, koca bir taşla kafasını ezdim, ezdim, geberinceye kadar ezdim.

VII

Karamame

Tarihi Muhakeme. 8 Mart sene 335 tarihinde irade-i seniyc-yi Hazreti Padişahiye iktiran eden karamame ile müteşekkil Divan-ı Harb Örfi Muhakematı,
1. Cilt, Kütüphaneyi 1919

İnfisahını ilân eden "İttihad ve Terakki" Cemiyeti'nin reis-i umumîsi Sait Halim Paşa ile Meclis-i Umumîsi'nin a'za-yi tabiiyesinden olan Tal'at, Enver, Cemal, İbrahim, Şükrü, Halil ve Ahmet Nesimi ve kâtib-i umumîsi Mithat Şükrü ve merkez-i umumisi azasından İstanbul murahhası (delegesi) Kemal ve Ziya Gök Alp, Doktor Rusuhi, Küçük Tal'at, ve yine merkez-i umumî azasından olup Teşkilat-ı Mahsusa'ya memur bulunan Doktor Bahaettin Şakir, Doktor Nazım, Atıf, Rıza

ve teşkilat-ı mezkûre encümen idaresine dahil olan emniyet-i umumiye müdir-i sabıkı Aziz ve merkez kumandan-ı sabıkı Cevat beyler hakkında icra kılınan tahkikatı mutazammın Evrak-ı istintakiye ve teferruatıyla Divan-ı Harb-i Örfî müddeiumumiliğinin bâlâda mestur iddianamesi mutalea ve tetkik olundu.

Mezkûr iddianamede "İttihad ve Terakki Cemiyeti" biri programa ve Nizamname-yi dahiliye müstenid zahiri ve aleni, diğeri talimat-ı şifahiye ve mahremaneye mübteni mestur ve hafi iki mahiyet-i mütezadeyi.cami olup delail ve berahini mevcude (kanıtlar) müeddasından (anlamının) şahsiyet-i maneviyesinin bir silsileyi kıtal ve gârât (yağmalar) ve suistimalat ile mazhun aliye bulunduğu ve icraat vak'asından mütevellit mes'uliyyet-i kanuniyeyi mütehammil olması cemiyyetler kanunu ahkâm-ı sarihasıyle müeyyit olan cemiyet-i mezkûrenin bâlâda mezkûrül esami rüesa-yi mühimme ve erkân-ı müteneffizesinin (nufuz sahibi) mabelmaznuniyetini izah ve kendilerine isnad olunan ceraimi basit ve temhit edilmekte vazan cümle geçen üçyüz otuz senesi temmuzunda rüesa-yı cemiyetle bilaistişare ilân olunan seferberlik üzerine cemiyetin zi-nüfuz erkânından olup firarlarından dolayı sülûk-u askeriden matrud Enver ve Cemal ve keza firari Tal'at beylerle refikası Avrupa'nın meşgul olduğu Harb-i Umumi'den bilistifade iz'an ve iktidar ve adil ve dad ü hikmet ve ref'etle hallolunması icabeden mesail-i muallaka ve gavail-i muazalayı herkese ibraz-ı şiddet ve her tarafa ilka-yı dehşetle hal ve fasl sevdasına düşerek miktaratı millet üzerinde tahavvülat-ı azime ve teşevvüşat-ı binihayeyi müntac ef'al ve icraat-ı vahimeye cür'et ve sureta amal-i milliyeyi tatmin maksadıyla ve hakikatta ise bir gaile-yi azimi ihdas ile seda-yı milleti susdurmak ve bu fırsattan bilistifade icra-yı tahakküm ve tagallüp ile ithar-ı servet ve saman etmek emniyesiyle hareket ettikleri ve Harb-i Umumi'ye iştiraki bir takım hile ve desiseler istimaline

emrivaki haline getirdikten sonra tatbiki menviyata (maksad) bilaptidar harekât-ı harbiye sıralarında makasıt-ı hafiyelerini mevki-i fiile is'al garazıyla hususi ve muhafi (gizli) komitecesine ef'al ve harekâtla iştigal etmek ve hapishanelerden tahliye ettirdikleri kavafil-i mücriminin harekât-ı cinayetkâranelerine esaslar hazırlamak ve bunlara emir ve talimat vermek ve bütün bu kabil harekât-ı hafiyye ile İstanbul'da iştigal etmek üzere "Teşkilat-ı Mahsusa" namı tahtında vücuda getirdikleri bir komiteden emniyet-i umumiye müdir-i esbakı ve merkez-i umumi azasından Atıf ve Doktor Nazım beyler adeta merkez erkânıharpliğini ve merkez kumandanı Cevat Bey dahi onlar tarafından ittihaz olunan mukarreratın tastik ve tatbikini ifa edip istihdam ettikleri eşhâsa külliyetli paralar tevzi ve muhtelif mıntıkalara sevk ve izam (büyükler) ve Doktor Behaeddin Şakir gibi rüesasına şifre müftahları (şifre anahtarı) verip emirlerine otomobiller, mebzulen nüfuz ve levazım-ı tahribiye tevdi ve tahsis etmiş ve bu veçhile İttihad ve Terakki rüesasının maksatlarını gizli bir usul dairesinde tenfiz ve icraya koyulmuş oldukları dermeyan olunmaktadır. Bu komitenin taşraya dağıttığı efradından bazıları reislerinin telkin ve işaretleri ve ahir mahallerin İttihad ve Terakki murahhaslarıyla cemiyete intifa maksadıyla muti ve münkad bazı memurin ile saika-yi sa'vet veya ilca-yi cehaletle onlara iltihak eden miktarı pek kalil bazı eşhasın delâlet ve muavenetiyle Taktil-i Nüfus, nehb-i emval ve nükud ve ihrak-ı mebani ve ecsad, hetk-i ırz, işkence ve eza fezayihini ika ettikleri bu mesaibe hedef olanlar bilatefrik cins ve mezheb ve ebna-yı memleket olup bu meyanda magdurinin kısm-ı mühimmi gerçi Ermeniler ise de kısm-ı külliside anasır-ı saire ve bilhassa her vakit ve her yerde Türkler olduğu cümle-i müddeayatdandır (esassız iddialar). İşbu tahkikatın mevzuu olan ınadde-i muayyine Ermenilerin tehciri esnasında muhtelif zaman ve mahallerde vukua getirilen ve her birinin failleri haklarında başkaca takibat-ı kanuniyye icra

kılınmakta olan fecayiin mevzuu ve münferid vakayiden ibaret olmayup mezkürelesami zevattan mürekkep bir kuvve-i müttehide-i merkeziyye tarafından tertip ve icraatının şifahi ve hafi emirler ve talimat itası suretiyle temin ve idare edilmiş olması mahiyetindedir ki netice-i tetkikati müş'ir delail ve berahini ve beyanat-ı tahririye ve vesaik-i mutebere ber-veçh-i zir derc ve telfik olunur.

Şöyle ki: İttihad ve Terakki rüesasının (Teşkilat-ı Mahsusa) unvanı tahtında bidayeten harbe iştirak etmek esaasıyla (duyulma) vücude getirilen ve fakat bilahare iddianamede bast (yayma) ve tezkâr olunduğu üzere harekât ve icraat-ı cürmiye ile iştigal ettirdikleri şebeke-i hafiye encümen idaresi merkez-i umumisi azasından Doktor Nazım, Bahaeddin Şakir Atıf ve Rıza ve Emniyet-i Umumiye müdür-i esbakı Aziz beylerden mürekkep olup bunlardan Bahaeddin Şakir Bey'in merkezi Erzurum olmak üzere Vilâyat-ı Şarkiye'deki kuvvetlerin kumandasına gittiği ve Rıza Bey'in de Trabzon havalisinde dolaştığı esnada İstanbul'da Aziz, Atıf, ve Nazım beylerin icra-yı faaliyet ettikleri ve merkez kumandanı Cevat Bey'in dahi mukarrerat-ı müttehidelerinin tastik ve tatbik vazifesinde bulunduğu (Tertip No. 10 vesika I) Bahaeddin Şakir Bey'e hitaben 150 No.lu kararı muhtevi (Galatalı Halil'in komitece tecziyesi matluptur. Emanet postahaneden istirdat edilecek, icabında ahaliye verileceğinin tebliği) ibaresini ve zirinde (Aziz, Atıf, Nazım) imza-yı zatilerini havi ve altında (muvafıktır: Cevat) tastik ve imzasını ve daha altında (esbab-ı hiyanet para toplamak) ibaresini şamil olan varaka ile sabittir bu karar-namenin merbutu varaka ise keyfiyetin (Artvin'de Bahaeddin Şakir Bey'e bizzat hallolunacaktır.) işaretiyle (I. Cevat) imzasıyla şifreli telgrafla emir ve iş'ar olunduğunu irae eder.

"Teşkilat-ı Mahsusa'da" firari Enver Bey'in amcası Halil Paşa'nın da merkez kumandanlığı zamanında dahil bulunduğuna ve teşkilat-ı mezkûrenin İttihad ve Terakki Cemiyeti'yle

irtibatına (tertip No 10 Vesika 4) Mithat Şükrü Bey'e hitaben yazılan (Halil, Nazım, Atıf, Aziz) imzalarını havi ve 59 No.lu tezkere delil ve bu uğurda sergerde cem'i ve tedariki ve mahpusları tahliye ettirdiklerine de mumaileyh beyin İzmit mutasarrıflığına gönderilen 68 No.lu telgrafı burhandır. "Teşkilat-ı Mahsusa'ya" mevad-ı tahribiye verildiğini mumaileyh Halil Bey'in Harbiye dairesi müdiriyetine 68 No ile 16/Teşrinisani Sene 330 tarihinde yazdığı tezkere göstermekte ve buna mumasil vesaika Teşkilat-ı Mahsusa'nın evrak-ı mütebakiyesi meyanında tesadüf edilmekte bununla beraber tetkikat-ı vak'adan bu daireye ait evraktan bir kısm-ı mühimmin ve merkez-i umuminin bütün evrak ve defterlerinin aşırıldığı anlaşılmakta ve hatta emniyet-i umumiye müdir-i esbaki Aziz Bey'in Talat Bey'in istifasından evvel daireden aldığı malûmat ve muhaberat-ı mühimmeye dair dosyaları infisalinden sonra iade etmediği Dahiliye Nezaret-i Celilesi'nin tezkeresi münderecatı ve şahadeti mazbuta delaletiyle sübut bulunmakta. (Tertip No 31) İlân-ı harpten hayli müddet ikdam harekât-ı harbiyeye niyet olunduğu ve bunun cemiyetçe kast ve arzu olunduğu 17/ Agustos-330 tarihinde kâtib-i umumi Mithat Şükrü Bey imzasıyla ve Erzurum valisi vasıtasıyla Bahaeddin Şakir Bey'e olan iş'ardan istidlal olunmaktadır.

Diyarbekir'de ika edilen Kıtal ve fecayiin firarî Talat Bey'in iğmaz (görmemezlikten gelme) ve teşvikiyle tevali ettiğini (tertip 8, vesikal) Zor mutasarrıfı Ali Suad Bey'in mumaileyh Talat Bey'e keşide edip münderecatı Vali ve yaveriyle komiser Memduh'un idamen tecziyeleri vücubuna dair şifreli telgrafnamenin (hıfz) işaretiyle iptali teyid eder. Dahiliye Nezareti kalem-i mahsus müdiri İhsan Bey Kilis kaymakamı iken Dersaadet'ten Haleb'e gönderilen Abdulahad Nuri Bey'in tehcirin imha maksadına müstenit bulunduğunu ve (ben Talat Bey'le temas ettim, imha emirlerini bizzat aldım. Memleketin selameti bundadır) diyerek kendisi de iknaa çalıştığını ityan etmektedir.

(Evrak-i istintakiye Sahife 15). Bursa Kâtib-i mes'ulü Doktor Mithat Bey'in Bolu Kâtib-i mes'ulü iken Kângırı'dan Bolu mutasarrıflığına Ankara vilâyetinden teb'id olunan Ermenilerin yekûnu 61.000 (altmışbir bine) balig olduğunu ve Vilâyet ahali–i İslâmiyesinin bu münasebetle İttihad ve Terakki ile onun zade-i meşruu olan hükümete perestiş ettiklerini ve bu tesirin senelerce payidar olduğunu binaenaleyh bu linkte (atın kurt gidişi) saadet-i atiyesini temin için aynı hareket imtisalin mucib-i kavaid olacağına dair servis çektiği Mutasarrıf Müfit Bey'in II/Eylül-331 tarihiyle Dahiliye Nezaretine olan şifreli telgrafnamesinde muharrerdir ki (tertip 8 vesika 2) bununla Bolu gibi darülharekâttan madut olmayan bir mahalde Tehcir'in ne tedbir-i askeri ve ne de tedbir-i inzibati cümlesinden olmayup cemiyetin emel ve arzusundan münbais ve Mithat Şükrü Bey'e merciinden mühim olduğunu anlatmaktadır. Kısa bir müddetle Kangırı'da bulunan bu zatın Ankara Vilâyeti halkının hissiyat-ı umumiyesini uzaktan öğrenemiyeceği bedihi ve bulunduğu Vilâyet ahalisinin hissiyatına âgâh olması daha sehil ve tabii idi. Halbuki Kangırı'nın merbut bulunduğu Kastamonu Müslümanlarının muhitleri haricindeki vakayii nefretle yad ve telakki ettikleri hatta bir gün memleketin Müftüsüye müsayi ve eşrafından bir cemmi gafirin (kalabalık) Vali Reşid Paşa'ya aynen şu sözleri (Civar Vilâyetlerden Ermenileri mezbahaya sevkeder gibi çoluk çocuklarıyla beraber dağ başlarına çıkararak katlediyorlarmış, biz memleketimizde böyle şey istemeyiz. Gazab-ı ilahiden korkarız. Küfr ile hükümet payidar olur. Zulm ile payidar olmaz. Aman rica ederiz bizim vilâyette böyle bir muamele yapılmasın) dedikleri ve Vali müşarleyh canibinden böyle bir hale kat'iyyen meydan verilmeyeceği beyan ve temin edilmesi üzerine meserretlerinden gözleri yaşararak gittiklerini ikinci merbutun onbeşinci sahifesindeki beyanat-ı tahririye ile müeyyettir. (Teşkilatı Mahsusa'nın) ve ona mülhak jandarmaların Erzurum vilayeti

mülhakatında Ermenilere olan ta'diyat (tecavüz) ve tecavüzatını tavzih eden Vali Tahsin Beyefendi'nin 15/Temmuz-331 tarihli şifreli telgrafnamesi (Faik namında bir mülâzımın Arayan'ın 4 dört kızını aldığını ve mülâzim Kâmil Efendi'nin de 1863 Lira ve 35 yük eşya ve pek çok mücevherat çaldığını para ve kadın rezaletinin pek hacalet- (utanma) aver ve mertlige muhalif olduğunu ve bu hallere hatemie (son) ve bilhassa Teşkilât-ı Mahsusa namı altında türeyen çetelere her taraftan nihayet verilmesi ve Mamuretülaziz Valisi bütün yollar kadın ve çocuk cenazeleriyle doludur defnetmeye yetişemiyoruz diyor, mertligimizi, tarih-i millimizi muhafaza etsek iyi olur cümleleri muhtevidir (tertip 8 vesika 4).

İşbu telgrafnamenin Meclis-i Mebusan'ın beşinci şubesinde firarî Talat Bey'e ait evrak meyanında bulunması ZOR mutasarrıfı Ali Suat Bey'in bâlâda zikri geçen şifreli telgrafname-i mühimmesinin keyfiyyet ve maksadı hıfz ve iptalini te'yid etmektedir.

ERZURUM ve Teşkilat-ı Mahsusa reisi Bahaeddin Şakir Bey imzasıyla Mamuretülaziz valisi Nabit Bey'e - Nazım Bey'e ait olmak üzere keşide kılınan fotografisi Tertip 9'da bulunan şifreli telgrafnamenin münderecatı (Oradan sevkedilen Ermeniler tasfiye olunuyor mu?) nefi ve tagrip olunduğunu bildirdiğiniz eşhas-ı muzırre imha ediliyor mu? yoksa yalnızca i'zam ve sevk mi olunuyor vazıhen bildiriniz kardeşim) suretindedir ki mumaileyh Resneli Nazım Bey'in o sırada Mamuretülaziz İttihad ve Terakki müfettişliğinde ve elyevm hal-i firarda bulunması Teşkilat-ı Mahsusa'nın imha vazifesiyle meşgul olarak cemiyetle irtibatı müekkit vesaiktendir.

Samson kâtib-i mes'ulü Rüşdü imzasıyla İttihad ve Terakki Merkez-i Umumiyesi'ne çekilip Mithat Şükrü Bey tarafından Teşkilat-ı Mahsusa'ya memur Doktor Nazım'a. 16/ Kânunuevvel-330 tarihinde havale edilen telgrafname dahi (beşinci çete olarak Tufan ağa kumandasıyla 55 ellibeş kişilik

bir çete motor ile yola çıkarıldığını) mübeyyin olması Teşkilat-ı Mahsusa ile cemiyetin irtibat ve münasebetini ve şuabat-ı cemiyetin de ötedenberi çeteler tertibi ile iştigal ettiklerini muşavverdir, yine bunu müeyyit (Balıkesir İttihad ve Terakki müfettişi Musi) imzasıyla 20/Teşrinsani-330 tarihli Mithat Şükrü Bey'e mürsel ve Doktor Nazım'a muhavvel mektup münderecatı ayrıca Dahiliye Nezareti'yle cemiyetin bu çetelerle meşgul olduklarını irae eder, kezalik Bursa murahhaslığının 19/Kânunu evvel-330 tarihli merkez-i umumiye tahriratı canilerin, eşkıyaların Teşkilat-i Mahsusa'ya mukayyet olacaklarını muallemdir (bildirir). Gerçi işbu çetelerin bidayet-i seferberide harbe iştirak ettirileceği işa'e ve erbab-ı hulus ve safvet ikna'a gayret edilmiş ise de bilahere kısmen bâlâda zikir ve ityan olunduğu veçhile tehcire tabi tutulan kafilelerin katl-u-ifnası hususunda istihdam kılındıkları olbaptaki delail ve berahin vesaikin heyet-i umumiyesinden müsteban olmaktadır. Taktillerin Talat, Enver ve Cemal beylerin emir ve vukufları altında cereyanı (Tertip II) biri 21/Temmuz-331 tarihli Diyarbekir ve Mamuretulaziz Urfa ve Zor vali ve mutasarrıflarına yollarda kalan emvat (ölüler) defnettirilerek cesedlerin dere ve göl ve nehirlere attırılmaması ve yollarda terkettikleri eşyanın yakılması hakkındaki Talat Bey'in şifreli telgrafı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Bey'in Diyarbekir valisine (müstacel) ve zata mahsustur işaret 1/Temmuz-331 tarihli telgrafında Fırat nehrinin cenubuna doğru sürüklediği cesedlerin harekât-ı isyaniyede maktul düşen Ermenilerin cesetleri olması muhtemel bulunduğundan bahisle bunların mahallerinde defnettirilmesi meydanda cesedler bıraktırılmaması lüzumu beyan olunmaktadır (tertip II vesika 3) cevaben mumaileyh Cemal Bey'e çekilen 3/Temmuz-331 tarihli ve (zata mahsustur) işaretini havi şifreli telgrafnamede (Fırat vilayetimizle pek az münasebettardır. Sürüklenen cesedler Erzurum, Mamuretülaziz cihetlerinden gelmeleri burada harekât-ı isyaniyede

maktul düşenlerin ya metruk ve derin magaralara atılmaları yahut da kesretle yapıldığı veçhile ihrakları suretiyle muamele yapılmakta ve definleri bile pek müstesnadır) denilmektedir. Zor mutasarıf-ı esbakı Ali Suat Bey liva-yı mezkûra sevkedilen Ermenilerin akibetleri hakkında malûmat vermekte ve hatta Tasvir-i Efkâr gazetesi muharrirliginde bulunmuş olan Halep'te ajans telgrafları tabi'i Agâh Bey'in Deyrizor mutasarrıfı Salih Zeki'ye- "senin için on bin Ermeni imha etti diyorlar" demesine karşı Zeki benim namusum var, onbine tenezzül etmem, daha çık bakalım cevabını vermiş olduğunu Agâh Bey'in rivayetine atfen dermeyan etmektedir. (Tertip 6, tertip 14, vesika 4, ve tertip 11 vesika 1) Mamuretülaziz valisi tarafından Malatya mutasarrıfına şifre ile verilen emirde tebligat-ı ekideye (kesin) ragmen yine yollarda pek çok cesedlerin bulunduğu ihbar ediliyor. Bundaki mahazir izaha muhtac olmadığı gibi bunda terahi gösteren memurun şiddetle tecziyeleri Dahiliye Nezareti Celilesi'nden eki'den (kesin) bildirilmekle hudut dahilindeki bilumum cesedler dikkatli bir suretle defnedilmek için miktar-ı kâfi jandarma ile ileri gelen memurinden birkaç zatın bu işe memur edilerek hemen her tarafa çıkarılması lüzumu ihtar olunmaktadır.

Diyarbekir'den sevkolunan Ermenilerin 120.000 (yüzyirmibin) nüfusa balig olduğu hakkındaki Reşid'in Dahiliye Nezareti'ne keşide ettigi 15/Eylül-331 tarihli şifre vekayiin derece-i şümul ve ehemmiyetini iraeye kâfidir. (tertip 12 vesika 1).

Bir Ermeniyi tesahüp edecek bir Müslümanın hanesi önünde idam ve hanesi ihrak memurinden ise tard ve Divan-ı Harb'e sevk ve himayeyi reva görenler cihet-i askeriyeden iseler nisbet-i askeriyelerinin kat'i ile bera-yi muhakeme mezkûr divan-ı harplere tevdi olunmasına mütedair 3. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil imzalı telgraf (tertip 13 vesika 1) bu fecayide şeriatın yasak ettigi şeyleri yaptırmama emri şer'isine, oralardaki

Müslümanların ne gibi tehdid ve tedhiş altında muvaffak olamadıklarını ve fecayii vak'adan yerli İslâm ahalinin ve küçük memurların muaheze olunamıyacaklarını akul-ı selimeye telkin ve efkâr-ı adileyi tatmin eder.

Trabzon mebus-u sabıkı Hafız Mehmet Bey'in Karadeniz sahillerinde Ermenilerin kayıklara ne suretle irkâb (bindirme) ve gark edildiklerini mübeyyin ve bu fecayii Talat Bey'e bildirmiş ise de Vali Cemal Azmi hakkında bir şey yapılmadığını mutazammın ifadesi (tertip 15) Talat Bey'in vaziyet-i cürmiyesini tesbit eden esbab-ı teyidiyedendir.

Erzurum valisi Münir Bey'in 14/Kânunuevvel-334 tarihli şifreli telgrafı (tertip 16) Erzurum'dan KIĞI tarikiyle gönderilen zenginler kafilesi Vali-i sabık Tahsin Bey'in rızası hilâfına olarak merkez-i umumi azasından Bahaeddin Şakir Bey'in tertibetmiş olduğu çete efradı ve Dersimliler tarafından katil ve garâta (yağma) maruz kaldıklarını mübeyyin ve binaenaleyh dela-il-i mevcude-i cürümiyyeyi müeyyittir.

Tehcir edilenlerden bazılarının sabıka Kangırı kâtib-i mes'ulü ve balâ tüccardan Cemal Oğuz Bey'in teşkil ettiği Kurt Ulu çetesi tarafından suret-i katillerine dair Cemal Asaf Bey'in ifade-i mazbutası (tertip 18) cemiyet mümessillerinin cemiyetin manzume-i merkeziyesine muzaf olması lâzım gelen fiil ve hareketlerinin bir cüz'üdür!

Ankara tehciri esnasında mahalli İttihad ve Terakki Kulübü'nün kumandan nezdinde Tayib Efendi namında birini göndrerek bera-yı sevk-i ciheti askeriyede müstahdem Ermeni memurin-i sihhiyesinin nisbet-i askeriyelerinin kat'ini teklif ettikleri ve Merkez-i Umumi mensubininden Memduh Şevket ve biraderi Refet Beylerin o sırada Ankara'ya giderek ne suretle zengin olduklarını ve Ankara Tehciri tafsilâtını ve İttihad Terakki kâtib-i mesulü Necati Bey'in derece-i müdahelatını ve bu hususta büyük rol ifa etmiş olan Vilayatı müşarüleyh Polis müdir-i sabıkı Manastırlı Bahaeddin Bey'in Manastırlı

Bahaeddin Bey'in efal ve harekâtını tarif ve izah eden (tertip 2, sayfa 1) Miralay Halil Recai Bey'in beyanat-ı mufassalası bilhassa tezkâr 'beynattan ma'dut ve itayi malûmata muktedir şuhudunda esamisini muhtevidir mumaileyh Bahaeddin Bey oraca Divan-ı Harb'e tevdi ve hakkında takibat-ı kanuniye icrasına tevessül edilmiş iken İstanbul'a çagırılmış ve Dahiliye Nezareti'nin talebine binaen gönderilmeyen evrak-ı tahkikiye bilahare Harbiye Nezareti'nce celp ve istirdad edilerek mumaileyh takibat-ı vak'adan kurtarılmıştır.

Netayic-i tahkikata nazaran fecayi-i mezkûreyi şiddetle red ve adem-i iştirak tarikine temessül edenler vatan haini addedilirken Bahaeddin Bey gibi faal anasıra pek ziyade mazhar-ı himayet ve sehabet olmuşlardır. Hatta Dahiliye Nazırı esbakı Talat Bey mumaileyh Bahaeddin Bey'i Şark Ordular Grubu Kumandanı Vehip Paşa'ya suret-i mahsusada tavsiye ederek bera-yı istihdam göndermiş bir müddet Samsun Divan-ı Harb'i refakatinde ifa-yı hizmet ettikten sonra bir semt-i meçhule savuştuğu anlaşılmaktadır. (Vehip Paşa'nın zatına mahsus dosyada mazbut ifadesi).

Kastamonu tehcirin izah ve ora kâtib-i mes'ulü Hüseyin Fehmi Efendi'nin ceraim ve müsavisin nezarete yazmış iken dinletemediği ve tehcirin lüzumuna dair Doktor Bahaeddin Şakir Bey'den şifreli telgraf aldığı hakkında Vali Reşid Paşa'nın beyanatı (tertip 2 sahife 13) merbuti telegraf suretleri ve İttihad Terakki Fırkası'nın bir içtimaında fırka reisi Talat Bey'e verdiği takrirde Ermenilere karşı edilen fecayi ve mezalimi bilhikâye İttihad ve Terakki kâtib-i mes'ullerinin cümlesiyle Doktor Reşit, Cemal, Azmi Sabit, Muammer, Atıf ve Hapishane-i Umumi müdiri İbrahim Bey haklarında tahkikat icrasını talebettiği halde Talat Bey (Hıfz) işaretiyle takririni bir tarafa attırdığını İzmir'de Sporting-Klüb'de Talat Bey'in kendisine "buradakileri ötekilerin akıbetine ugratırdım" -dediğini ve Dr. Nazım ile avenesinin birer fail-i müessir olduğunu söyleyen İzmir meb'usu

İhsan-Onnik Efendi'nin (tertip 3) ifadesi Vehip Paşa'nın (tertip 7 sahife 3) Ermenilerin katl ü imhası, mallarının yağma ve gasbi İttihad ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin netice-yi mukarreratı olup 3. Ordu mıntakasında insan kasaplarını tedarik ve onları idare ve istihdam eden Bahaeddin Şakir Bey'dir. Rüesa-yı, hükûmet Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in emir ve iş'arına inkadetmişlerdir. 3. Ordu'da bütün felâket-i beşeriye, bütün fitne ve fesad Bahaeddin Şakir'in eli altından südur ve zuhur etmiştir.

Berikiler ipten ve kazıktan kurtulmuş yaranını, ötekiler de eli gözü kanlı jandarmalarını ihzar ...İlh... ifade-i tahririyesi de İttihad Terakki Merkez-i Umumiyesi'yle Meclis-i Umumi aza-yı tabiiyesinden bulunan vekiller için bir hecet-i itham ve burhan-i tamdır (delil).

Süleyman Nazif Bey'in (evrak-ı istintakiye sayfa 6) Bagdat'tan Diyarbekir hududuna gelirken cesetlerin teafününden bu-

runlarını tıkadıklarına dair Konya vali-i esbakı Celal Bey'in (evrak-ı istintakiye S.7) Halep'ten kaldırılması ordu kumandanı Cemal Paşa tarafından Talat Bey'den sorulup cevaben Ermeni mes'elesinde nokta-i nazari arasında muvafakat olmadığından ileri geldiği bildirildiğine ve Konya Ermenilerini himaye etmiş ise de Dr. Nazım tarafından gönderilen meb'us Ali Rıza Efendi'nin Merkez-i umumiyece ariz-ü-amik düşünülerek karar verilmiş bir mes'ele hakkında ısrar edilmemesi yolunda hayr'havahane vesayada bulunduğuna ve nihayet bu sebepten infisal edildiğine ve İstanbul'da bu mes'elenin mahaziri Talat ve Nazım'a anlatırken onlar bu işin lüzum ve faidesine kail olduklarını Dr. Nazım Bey daha ileri giderek bu teşebbüsün Şark Meselesini halledeceğini söylediğine ve Hayri Efendi ise çalıştığı halde min'ana kadar olamadığını beyan ettiğine dair ifadesi Tehcir ve İmha hakkındaki teklifatı icra etmekten imtina ettiğinden dolayı azledildiğine dair (İstintakname sah. 17) Ankara Vali-i esbakı Mazhar Bey'in ve Araplara icra kılınan

mezalim ve idamlarla Diyarbekir Valisi tarafından tehcire muvafakatkâr vaziyette bulunmadıklarından dolayı imha ettirilen iki Kaymakam hakkında hey'et-i teftişiye-i mülkiye müdür-i umumi-i sabıkı Hamit Bey'in ifadeleri Trabzon fecayii ve failleri hakkında Maliye Nezareti varidat müdir-i umumisi Lûtfi Bey'in (Istintakname sah. 34, 38, 43) Trabzon kâtib-i mes'ulü NAIL Bey hakkındaki beyanatı ve Bahaeddin Şakir Bey'in Erzurum'dan Antalya mutasarrıflığına -(Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Sivas, Trabzon)- havalisinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Deyrizor taraflarına sevkedildiklerinden "Antalya'da ne yapmakta oldugu" mealinde şifreli telgraf çektiği ve bunun bir suretini Talat Bey'e göndermiş ise de bir cevap alamadığına dair Antalya mutasarrıf-ı sabıkı Sabur Sami Bey'in ifadesi (Evrak-ı istintakiye Sah. 44) ve Rudi Bey'in Ankara tehcirine ve ora kâtib-i mes'ülü Necati Bey'e ait malumat-i müddeayat vak'ayi isbata delail ve karain-i kâfidendir.

Bahaeddin Şakir Bey'in Dahiliye Nazırı Talat Bey vasıtasıyla (Merkez-i Umumiye) yazdığı bir şifrenin mahlulu olup Teşkilat-ı Mahsusa dosyasında zuhur eden varakanın zıhrında (arka) muharrer 69 no.lu cevapta (mademki orada işiniz kalmamıştır Artvin mes'elesinden daha mühim bir vazifeyi deruhte etmek üzere hemen Trabzon'a hareket ediniz, buradan hareket edecek olan Yakup Cemil Bey size lâzım gelen izahat ve talimatı getirecektir) denilmiş olması aradaki irtibat ve münasebatı bir kat daha tavzih eder. Maznun-ı aleyhimde vükelalıkta bulunan ifadât-i istintakiyelerde İnkâr ile müterafik bir vazife mes'elesi ihdas ile merci-i tahkik ve muhakemelerinin Divan-ı Harb-i Örfi olmayup Kanun-ı Esasi ahkâmınca teşkil kılınacak Divan-ı Aliye ait bulunduğunu müdafaaten dermeyen etmektedirler, fakat izahdan müstagni olduğu üzere Kanun-ı Esasi'nin istinadettikleri 92. maddesi nazırların veya müştereken Hey'et-i Vükela'nın ancak umur-ı memura mü-

tevellit harekât-ı siyasilerinden mütehassil ef'al-i cürmiye ile mukayyed olup şahsen ika ettikleri veya fiilen Zî-Medhal bulundukları ceraim-i fer'iye için kanun-ı mezkûrun 33. maddesi ahkâmınca nezarın hiçbirimtiyaz-ı kanunileri olmayup o kabil cürümlerden dolayı merci-i muhakemeleri mehakim-i adiye olmasına ve idari örfiye cari olan muhayyelde olbaptaki kararname mucibince kavanin-i mülkiye ve adliye tamamıyle sakin (Divan-ı Harb-i Örfiler merci-i ceraim olacağına ve taktil ve ihtikâr gibi maddelerin tahkiki işbu Divan-ı Harbi Örfi'nin teşkil ve vezaifine müteaklık kararname-i ahir mucibince de çümle-i vezaifden olmakla gayri varit olan vazife itirazının redde karargir olduktan sonra mesalifülzikir cürümlere mecaseretleri hakkında ve bu veçh-i bâlâ delail ve berahin-i kâfiye istihsal kılınan maznunualeyhimden Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım, Atıf, Rıza, Cevat, Aziz beyler ve Enver, Cemal ve Talat (Paşa) beylerin Kıtal'de hemfiil olduklarından harekât-ı vak'aları mecazat ve terhibiyeyi müstelzem ef'alden olarak kanun-ı cezanın 45. maddesinin 1. fıkrasıyla 170-yüzyetmişinci maddesine ve hemfiil olmayup bilerek icra-yı müzaheretle maznunların cürümlerinde muayyen olarak Fer'en Zimethal bulunan Mithat Şükrü, Dr. Rusuhi, Küçük Talat, Ziya Gök Alp, Kemal Beylerle, Sait Halim Paşa ve Ahmet Nesimi, Şükrü, İbrahim ve Halil beylerin de kanun-ı mezkûrun 45. maddesinin 2. fıkrası delâletiyle yine madde-i salifeye muvafık bulunduğundan mezkûr maddelere tevfikan maznun-ı aleyhimin Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfi'sinde muhakemeleri icra kılınmak üzere cinayetle lüzum-ı muhakemelerine ve lâcilülsevk evrak-ı tahkikiyenin ma'teferruat divan-ı müşarünleyh Müddei umumiliğine tevdi ve ris'aline bermucib-i iddianame karar verildi.

DİPNOTLAR

GİRİŞ

1 Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir*, s.9, İstanbul 1987.

2 Em.Tümg. İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, T.C. Genelkurmay Yayını, s.160, Ankara 1984.

3 Em. Tümg. İhsan Sakarya, *a.g.e.*, s.475.

4 Selahattin Turgay Daloğlu, *Ermeni Zulmü 1915-1918*, İstanbul 1983.

5 Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, 100 Yıl Üniversitesi, Yayın No:5, Van 1990.

6 Ermeni sorununun nasıl ele alındığına örnek teşkil etmesi itibanyla, içlerinde ciddi olarak sayılabilecek iki eserden bazı aktarmalar yapmayı gerekli gördüm. Bu örnekler, ciddi olma iddiasında olan eserlerde dahi, konuya hangi zihniyetle yaklaşıldığını göstermesi bakımından önemlidir. (Bkz. "Son Bir Söz").

7 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, s.145, T.T.Kurumu Yayını, Ankara 1988.

8 Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, s.36, T.T. Kurumu Yayını, Ankara 1986.

9 Salâhi R. Sonyel, İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olaylan (Temmuz 1908-Aralık 1909), *Belleten*, Sayı 201, s.1245, 1247, Cilt LI, Aralık 1987.

BÖLÜM 1
TÜRK ULUSAL KİMLİĞİ VE BAZI ÖZELLİKLERİ

1 Norbert Elias, *Studien Über die Deutschen*, s.8, Frankfurt/M 1990.

2 Çetin Yetkin, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimleri Tarihi*, s.344-345, İstanbul 1984.

3 Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt III, s.22, İstanbul 1989.

4 Aktaran, François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935)*, s.14, Ankara 1986.

5 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları (Günümüz Türkçesiyle)*, s.10-11, İstanbul 1978.

6 François Georgeon, *a.g.e.*, s.84.

7 Agâh Sırrı Levent, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s.6, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1960.

8 İslam ve Türkçülük ilişkisi üzerine farklı düşünen yazarların da olduğunu eklemek gerekmektedir. Örneğin, Charles Warren Hostler, *Türken und Sowjets*, (Berlin 1960), adlı eserinde, Türklerin İslamla ulusal kimliklerini yitirdikleri tezinin yanlış olduğunu, aksine onların İslam örtüsü altında Türk kimliklerini koruduklarını savunmaktadır. Benzeri görüşleri Tekin Alp de ileri sürmektedir. Gerek, *Türk Ruhu*, (İstanbul 1944) gerekse, *Türkismus und Pantürkismus*, (Weimar 1915) adlı eserlerinde yazar, Türkler arasında sadece İslamı kabul edenlerin Türklüklerini koruduklarını, Bulgarlar, Macarlar gibi diğer dinleri seçen Türklerin ise tümüyle asimile olduklarını savunmaktadır. Bu iddiaların aynca tartışılması gerekir. Ama burada şu kadarını söyleyelim ki, bu yazarların kastettikleri daha çok Türk dilinin korunmuş olması veya İslamı kabul etmiş Türklerin devlet yöneticileri olmalarıdır ki bunları Türklük bilincinin korumak olarak yorumlamak doğru değildir.

9 Aktaran, Gotthard Jäschke, *Der Turanismus der Jungtürken, Zur Osmanischen Außenpolitik im Weltkriege*, s.3, Leipzig 1941.

10 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.327, T.T.K. Yayını, Ankara 1988.

11 *a.g.e.*, s.8.

12 Ali Kemal Meram, *Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi*, s.70, İstanbul 1969.

13 Aktaran, M. Gologlu, *Türkiye Cumhuriyeti 1923, Milli Mücadele Tarihi*, 5. Cilt, s.177, Ankara 1971.

14 Aktaran, Ahmet Rasim, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, s.81, İstanbul 1987.

15 Aktaran Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler*, Cilt 2, s.257, İstanbul 1985.

16 David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s.77, İstanbul 1979.

17 A. Cevdet Paşa, *Maruzat*, s.114, İstanbul 1980.

18 Yine bu dönemde Türkçüler tarafından, henüz çok yeni olmakla birlikte, Anadolu'ya bağlı olarak ayrı bir vatan kavramının geliştirilmeye başlandığını da görüyoruz. İlerde buna yeniden değinilecektir.

19 E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, s.260.

20 Orhan Kologlu, *Abdülhamit Gerçeği*, s.383, İstanbul 1987.

21 Fikret Adanır, *Die osmanische Geschichtschreibung zur Gründung des bulgarischen Staates*, Südosteuropa Mitteilungen, 29. Jahrgang Nr.2/1989.

22 Ali Kemal Meram, *a.g.e.*, s.46.

23 *A.g.e.*, s.65.

24 Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi *Halil Menteşe'nin Anıları*, s.13, İstanbul 1986.

25 Tank Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s.310.

26 Türk Gücü Cemiyeti Murahhas-ı Mes'ulü Kuzcuoğlu Tahsin Bey'den aktaran, Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, s.532, İstanbul 1985.

27 *A.g.e.*, s.531, 533.

28 D.Kushner, *a.g.e.*, s.29-30.

29 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s.81, İstanbul 1979

30 Tekin Alp, Türkismus und Pantürkismus, *a.g.e.*, s.7.

31 François Georgeon, *a.g.e.*, s.84. Türk milliyetçiliennde Alman etkisi oldukça büyüktür ve kendi başına bir araştırma konusudur. Bu etki bir tek ideolojik etkileme ile de sınırlı değildir. Hemen hemen her alanda Alman uzmanlar ülkeye çağrılmakta, iktisadî, sıyasî alanda oluşturulan birçok dernek onların yönetimine verilmektedir. Örneğin, yukanda aktarma yaptığımız, 1913 yılında kurulmuş olan Türk Gücü Cemiyeti'nin kuruluş beyannamesi, Alman milliyetçiliğine övgüler doludur. Dernek, Alman Pfadfinder örgütünden esinlenerek kurulmuştur. Bu derneğin devamı olarak kurulan Genç Derneklerinin başkanı von Hoff'tur ve Miralay rütbesiyle Osmanlı Ordusunda görev yapmıştır (Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri", *a.g.e.*, s.535).

32 Zafer Toprak, Türkiye'de "*Milli İktisat*" (*1908-1918*), s.28, Ankara 1982.

33 Aktaran, T.Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s.320.

34 Yalçın Küçük, *a.g.e.*, s.23.

35 Aktaran, Çetin Yetkin, *a.g.e.*, s.4.

36 Aktaran, Gotthard Jäschke, *a.g.e.*, s.2-3.

37 Aktaran, Ali Kemal Meram, *a.g.e.*, s.63.

38 Bu konuda, İmparatorluğun, Türk unsurunun yönetime katılması ile gerilediği yolundaki görüşleri ile en çok tanınan devşirme yönetici Koçi Bey'dir. Bak: *Koçi Bey Risalesi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

39 Muzaffer Özdağ, "Osmanlı Tarih ve Edebiyatında Türk Düşmanlığı", *Tarih ve Toplum* Dergisi, Sayı 65, s.270, Mayıs 1989.

40 İlhan Arsel, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*, İstanbul 1987, s.37

41 İslam kaynaklarında Türkler üzerine söylenler, İlhan Arsel, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*, adlı eserde ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Yukardaki alıntılar bu eserin, 32 ve 38. sayfalarından yapılmıştır.

42 Esther Kafé, "Rönesans Dönemi Avrupa Gezi Yazılarında Türk Miti ve Bunun Çöküşü", s.203, *Tarih İncelemeleri Dergisi* II, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir 1984 (Le mythe turc et son declin dans les relations de voyage des Européens de la Renaissance, İn: *Oriens*, Cilt 21-22, 1971)

43 Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, Cilt 1, s.9, İstanbul 1979.

44 Esther Kafé, *a.g.e.*, s.221.

45 Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, s.146, İstanbul 1986.

46 Pr. Karl Kassner, *Bulgarien Land und Volk*, s.16, Leipzig 1918.

47 Gustav Rasch, *Die Türken in Europa*, s.VIII, Prag 1873.

48 Waldemar Frey, Kût-El-Amâra, *Kriegsfahrten und Erinnerungsbilder aus dem Orient*, s.96-7, Berlın 1932.

49 Karl Braun Wiesbaden, *Eine türkische Reiche*, s.341, Stuttgart 1876.

50 Bresnitz v. Sydacoff, *Die Chirstenverfolgungen in der Türkei unter dem Sultan Abdül Hamit*, s.1, Berlin und Leipzig 1896.

51 Thilo von Trotha, *Zur historischen Entwicklung der Balkanfrage*, s.1, Berlin 1897.

52 David Kushner, *a.g.e.*, s.47.

53 A.*g.e.*, s.48

54 Yusuf Akçuraoğlu, *Türkçülük*, s.100, İstanbul 1990. (Akçura'nın 1928 yazılan). Bu yazılar, Kültür Bakanlığınca da kitap olarak yayımlanmıştır. (*Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, 1928 yılı yazılan, -Ankara 1981) Bu eserde (s.192) bu sözler biraz değişik aktanlmaktadır. Fakat içerik aynıdır.

55 François Gerogeon, *a.g.e.*, s.36.

56 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi* 1838'den 1995'e, Cilt I, s.34, İstanbul 1981.

57 *A.g.e.*, s.35 36.

58 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, Cilt II, Kısım IV, s.329-330, T.T.K. Yayını, Ankara 1983.

59 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Cilt II, 1908-1914, s.228, İstanbul 1981.

60 Yalçın Küçük, a.g.e., s.112.

61 Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, 1928 Yazılan, s.29 Kültür Bakanlığı, Ankara 1981.

62 David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, s.6-7, İstanbul 1979.

63 Dönemde bu konunun nasıl anlaşılmış olduğuna ilişkin daha ayrıntılı bir tartışma için bak; Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, s.245 vd., İstanbul 1991.

64 Bernard Lewis, *a.g.e.*, s.107-8.

65 M.C. Kuntay, *Namık Kemal, Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, I. Cilt, s.186. Aktaran, Y.A. Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, s.135, Ankara 1974.

66 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII. Cilt, s.296.

67 Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.293.

68 Bernard Lewis, *a.g.e.*, s.147.

69 E.E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, s.111, İstanbul 1982.

70 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.169, İstanbul 1987.

71 Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.37, T.T. Kurumu Yayını, Ankara 1987 (Enver Ziya Karal'ın önsözü ile yayımlanan bu eserde, Ali Kemal ve Ahmet Ferit Tek'in Yusuf Akçura'ya verdikleri cevaplara da yer verilmiştir. Yukarda alınan cümle, Ali Kemal'e aittir.

72 David Kushner, *a.g.e.*, s.39.

73 İsmail Kara, "Bir Milliyetçilik Tartışması", *Tarih ve Toplum* Dergisi, Sayı 30, s.57, Haziran 1986.

74 Em. Tümg. İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, a.g.e., s.67.

75 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.325, İstanbul 1978.

76 Velidi Togan, *Tarihte Usül*'den aktaran Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler*, Cilt II, s.80.

77 *Tarih-i Cevdet*, Birinci Cilt, s. 36, Aktaran Y.Küçük, *a.g.e.*, s.82.

78 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cılt II, s.514.

79 A.*g.e.*, s.67.

80 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Cilt 1, 1860-1908, s.508, İstanbul 1972.

81 *A.g.e.*, s.552.

82 Doç.Dr. Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin ışığı altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu* (1839-1914), s.60, T.T.Kurumu Yayını, Ankara 1989.

83 Cevdet Paşa, Tezâkir, *Tezakir* No:10, s.67-68, T.T. Kurumu, Ankara 1986.

84 Doç.Dr. Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s.60-61.

85 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, 1856-1876, s.84 (basılmamış çeviri metin) Orjinal metin; Reform in Ottomen Empire 1856-1876, New Jersey, 1963.

86 İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat* Cilt I'içinde, s.791, İstanbul 1941.

87 Önce Ortaçağda dinsel temelde başlayan, sonra ırkçı bir karakter kazanan Yahudi düşmanlığı.

88 Zafer Toprak , *Türkiye'de "Milli İktisat"*, a.g.e., s.49.

89 Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s.19, İstanbul 1990.

90 Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, *a.g.e.*, s.28.

91 Roderic H. Davidson, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, 1856-1876, s.111, (basılmamış çeviri metin). Orjinal isim, *Reform in Ottoman Empire 1856-1876*, New Jersey, 1963.

92 Great Britain, Parliamentary Papers, 1861, c. 67, Accounts and Papers, c 34, "..*Condition of Christians in Turkey*," No:8. Aktaran, R. Davison, *a.g.e.*, s.113, 47 Nolu dipnot.

93 Bekir Sıtkı Baykal, *Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi*, s.148, Ankara 1948. Aktaran Çetın Yetkin, *a.g.e.*, s.303.

94 James Baker, *Die Türken in Europa*, s.167, Stuttgart 1879.

95 İlber Ortaylı, *Yerel Yönetim Geleneği*, s.72, İstanbul 1985.

96 James Baker, *a.g.e*, s.373.

97 Zentrales Staatsarchiv Potsdam, Auswärtiges Amt, I-C, 52364 Bursa, Bd.1.

98 Dr. Alois Hajek, *Bulgarien unter der Türkenherschaft*, s.294, Berlin-Leipzig 1925.

99 "Mithat Paşa'nın böyle çarçabuk kesip biçmesi bağ budamaya benzemiştir. Çünkü bağlar budanınca asmaların köklerine kuvvet verildiği gibi şu hareketi kat'iyane Bulgarların uruku milliyelerine yeniden kuvvei galeyanı mucip olmasıyla muahharen görülen hali netice vermiştir." (Lütfi Efendi'den aktaran, E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII. Cilt, s.95).

100 D. Rodison, *a.g.e.*, s.264.

101 Mümtaz'er Türkône, *a.g.e.*, s.83.

102 Yuriv Aşatoviç Petrosyan, *a.g.e.*, s.132-133.

103 E.E. Ramsaur, *a.g.e.*, s.111.

104 A.*g.e.*, s.112.

105 O. Koloğlu, *a.g.e.*, s.335-6.

106 İbrahim Temo'nun *İttihad ve Terakki Anıları*, s.148, İstanbul 1987.

107 Y.A. Petrosyan, *a.g.e.*, s.267.

108 "İslami ırkçılık" kavramının doğru olmadığı iddia edilebilir. Çünkü ırkçılıkta, dışlama ve aşağılama, doğal ve değişmez olduğu iddia edilen, ırksal veya kültürel özelliklere dayanarak yapılır. Burada sözkonusu olan ise dinî temelde bir dışlama ve aşağılamadır. Ve aşağılanan kişi Müslüman olma imkanına sahiptir. Din değiştirildiğinde bu dışlamalar ortadan kalkar. Burada kastedilen de bu dini anlamdaki dışlama ve aşağılama uygulamalandır. Fakat İslamın son derece hoşgörüye ve toleransa dayalı bir din olduğunu iddia edenlere karşı, bu dışlama ve aşağılama mekanizmasını gösterebilmek için, "İslami ırkçılık" tanımını tercih ettik.

109 Taner Timur, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, s.41, İstanbul 1991.

110 Doğan Avcıoğlu, *Türkiyenin Düzeni*, Cilt I, s.122, Ankara 1987.

111 Çetin Yetkin, *a.g.e.*, s.265.

112 Norbert Elias, *a.g.e.*, s.467.

113 Akçura'nın *Türk Yurdu*, Cilt 3, 1329 yılında yayımlanmış bir makalesinden aktaran, Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme*, s.47, Ankara 1990. Aslında "yumuşak" ve liberal bir milliyetçi sayılan Akçura'nın bile bu tür sözler söylemesi, Hıristiyan azınlıklar üzerindeki egemenliği kaybetmenin hiçbir biçimde hazmedilemediğinin önemli bir göstergesidir.

114 Aktaran Mümtaz'er Türkône, *a.g.e.*, s.70.

115 A.*g.e.*, s.70.

116 E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI. Cilt, s.70.

117 A.*g.e.*

118 Salâhi R. Sonyel, *Adana'da Türk-Ermeni Olayları*, a.g.e., s.1247

119 Norbert Elias, *a.g.e*, s.9

120 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkilabı Tarihi*, Cilt II, Kısım III, s.148-9, T.T.Kurumu Yayını, Ankara, 1983.

121 *A.g.e.*, s.164.

122 N. Eliass, *a.g.e.*, s.10.

123 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V. Cilt, s.73.

124 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., s.9.

125 Aktaran, Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* (1889-1902), s.13, İstanbul 1985.

126 1856 tarihini Yalçın Küçük verir. Batıyı eşit kabul etmenin III. Selim'le başladığı fikri, Tank Zafer Tunaya (*Türkiye'de Batılılaşma Hareketleri*, s.23-24, İstanbul 1961) ve Ahmet Mumcu'da vardır. (*Siyaseten Katl*, s.167, İstanbul 1985).

127 Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, s.13

128 *İbret* gazetesinden aktaran, Ş. Hanioğlu, *a.g.e*, s.29.

129 Enver Ziya Karal, *Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi*, s.591, *Belleten* 112, Ekim 1964.

130 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, *a.g.e.*, s.596-7.

131 Tekin Alp, *Türkismus und Pantürkismus*, a.g.e., s.18.

132 A. Turan Alkan, "Osmanlı Tarihi: Bir 'İnanç Alanı!'", s.7-8, *Türkiye Günlüğü*, Osmanlı Tarihi ve Toplum Yapısı Tartışmaları Özel Sayısı, Sayı 11, Yaz 1990.

133 Norbert Elias, *a.g.e.*, s.13.

134 Bernard Lewis, *a.g.e.*, s.127.

135 Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıklar Sorunu", s.1004, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 1985.

136 Stanford Shaw, *a.g.e.*, s.1005.

137 R.H. Davison, *a.g.e.*, s.180, 37 nolu dipnot.

138 E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII. Cilt, s.277.

139 *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 87, Mart 1991.

140 Artem Ohandjanian, *Armenien, Das Verschwiegene Völkermord*, s.36, Wien 1989.

141 Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Belgeler Cilt I. Kapak sayfası, Ankara 1970.

142 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt II, s.296

143 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt 3, (İstanbul 1966), s.808 ve sonrasında Balkan Savaşı öncesi havasının son derece güzel bir tablosu verilir.

144 Hüseyin Cahit Yalçın'a ait olan bu sözleri aktaran, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt III, a.g.e., s.462.

145 Aktaran, T.Zafer Tunayan, *a.g.e.*, s.465.

146 Hüsamettin Ertürk, (yazan: Samih Nafiz Tansu), *İki Devrin Perde Arkası*, s.121, İstanbul 1964.

147 Bu doğrultuda yapılan faaliyetler için genel bir bilgi için bak: İlhan Tekeli, "İttihat ve Terakki Döneminde Dış Dünya ve Uygulanan Dış Politika", *Toplum ve Bilim* Dergisi 28. Kış 1985, s.111-132; T.Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s.462-474.

148 Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul 1989, aktaran, "Orhan Koloğlu, Enver Paşa Efsanesi'nde Alman Katkısı (1908-1913)", *Tarih ve Toplum Dergisi*,

Sayı 78, s.22 (342), Haziran 1990 İstanbul.

149 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt 4, s.1082, İstanbul 1967.

150 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Sahnenin Dışındakiler*, s.54, İstanbul 1973.

151 Cemil Bilsel'den aktaran Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.270-71, İstanbul 1987.

152 İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, I. Kitap, s.286-7, İstanbul 1973.

153 Murad Efendi, *Türkische Skizzen*, Erster Band, s.153, Leipzig 1877.

154 Generalmajor Ritter v. Steinitz (Hrg.), Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient, Aufzeichnungen des Generals der Kavallerie Baron Wladimir Giesl, s.83-84, Berlin 1927.

155 İttihat ve Terakki 1916 Kongre Raporu, *Tarih ve Toplum Dergisi, Sayı 33*, s.135, İstanbul 1986.

156 Dr. Reşit Bey ve Hatıraları, *Yakın Tarihimiz*, Cilt 3, s.334.

157 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, Cilt 1, s.342, İstanbul 1981.

158 Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?*, s.112.

159 Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s.91.

160 Y.Hikmet Bayur, *Türk İnkilabı Tarihi*, Cilt II, Kısım III, s.252.

161 Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s.119.

162 Doğan Avcıoğlu, *Milli Mücadele Tarihi*, Cilt III, s.1084, İstanbul 1979.

163 A.*g.e.*, s.1089-90.

164 A.*g.e.*, s.1084.

165 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s.241, İstanbul 1983.

166 A.*g.e.*, s.241.

167 Mustafa Kemal'in Ankara'ya ilk gelişinde eşrafla yaptığı konuşmadan aktaran Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.1053.

168 Muharrem Ergin, *Türkiye'nin Bugünkü Meselesi*, s.68, İstanbul 1975.

169 Y.H. Bayur, *Türk İnkilabı Tarihi*, Cilt II, Kısım III, s.123.

170 André N. Mandelstam, *Das armenische Problem im Lichte des Völker und Menschenrechte*, s.8-9, Berlin 1931.

171 İlber Ortaylı, *Uluslararası Mithat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar*, Edirne 8-10 Mayıs 1984, s.53 (Tartışmalar ve Açıklamalar bölümü), T.T.Kurumu Yayını, Ankara 1986.

172 İngiliz Dışişleri Bakanı, Sir Edwards Grey'in İstanbul'daki Büyükelçisine yazdığı yazıdan aktaran Doğan Avcıoğlu, *31 Mart'ta Yabancı Parmağı*, s.35-6, Ankara 1969.

173 Bernard Lewis, *a.g.e*, s.213.

174 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkilabı Tarihi*, Cilt II, Kısım III, s.94.

175 Almanlann Anadolu ve Balkanlara yerleşme pianlan için aynntılı bilgiler; *Wilhelm van Kampen, Studien zur Deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II.*, (Kiel 1968) adlı eserde mevcuttur.

176 Aktaran, Şerif Mardin, *Jön Türkler ve Siyasi Fikirleri*, s.117, İstanbul 1983.

177 Makale, *Genç Kalemler* Dergisi'nde, İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısı sonrası, (4 Ağustos 1911'de) kaleme alınmıştır. Her ne kadar imza olarak Yazı Kurulu geçiyorsa da, yazarının Ömer Seyfettin olduğu bilinmektedir. *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 70, s.43-50, Ekim 1989.

178 Norbert Elias, *a.g.e.*, s.173.

179 Aktaran, Wilhelm van Kampen, *a.g.e.*, s.123.

180 Ş.Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, s.620, İstanbul 1985.

181 Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s.633.

182 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt 2, s.461, İstanbul 1966.

183 Şerif Mardin, *a.g.e*, s.14.

184 Orhan Koloğlu, *a.g.e.* s.340.

185 Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hareketinde Batılılaşma Hareketleri*, a.g.e., s.89-90.

186 Ziya Gökalp'den aktaran A. Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkilap Hareketleri*, s.608-9, İstanbul 1959.

187 Ziya Gökalp'den aktaran Y.Hıkmet Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, Cilt II, Kısım IV, s.352, Ankara 1983.

188 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt II, s.271-2.

189 Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt III, a.g.e., s.233.

190 *Tarih ve Toplum*, Cilt 6, Sayı 2, s.135.

191 Atatürk'ten aktaran Yusuf Hıkmet Bayur, *a.g.e.*, s.331.

192 Yusuf Hikmet Bayur, Cilt III, Kısım III, s,35, T.T.Kurumu Yayını, Ankara 1983.

193 Ara M.Sipanyan, "Ermeni Jenosidinin 5 Evresi", *Kurdistan Press*, Nr 16/8, Stockholm, Nisan 1987. Sipanyan 1917 sonrasını üç ayrı bölüme ayırarak ele alır. Bu dönemler burada ele alınan konunun dışında kaldığı için tek tek sayılmadı.

194 1878 sonrası yoğunlaşan Ermenilere yönelik katliamlar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız; Taner Akçam, Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence, İstanbul 1992.

195 Rakamları aktaran, Yves Ternon, *Tabu Armenien*, s.98, Frankfurt 1988.

196 Ermeniler hakkındaki bu ırkçı yargıların günümüzde de geçerli olduğuna ilişkin bazı örnekler giriş bölümünde verilmiştir.

197 Ali Vehbi Bey, Abdül-Hamid, s.12, 31. Aktaran, E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, s.484.

198 Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*,, a.g.e., s.133-134.

199 Joan Haslip, *a.g.e.*, S.220.

200 Joan Haslip, *a.g.e.*, s.220.

201 Aktaran. Wilhelm v. Kampen, *a.g.e.*, s.122.

202 Orhan Koloğlu. *a.g.e.*, s.227, 432.

203 Joan Haslip, *a.g.e.*, s.230.

204 Yves Temon, *Bericht über den Völkermord an den Armeniern im Osmanischen Reich 1915/16*; Tessa Hofmann (Editör) Das Verbrechen des Schweigens, Die Verhandlung des türkischen Völkermords an den Armeniern vor dem Ständigen Tribunal der Völker, s.53, Göttingen 1984 içinde ayrı makale.

205 Norbert Elias, *a.g.e.*, s.427.

206 Norbert Eilas, *a.g.e.*, s.448.464.

207. T.Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s.320.

208 Aktaran Gotthard Jäschke, *a.g.e.*, s.7.

209 14 Kasım 1914 tarihli *Tanin* gazetesinden aktaran, Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, 1914-1922, Cilt III, s.19, İstanbul 1978.

210 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt 4, s.1082, İstanbul 1967.

211 Ziya Gökalp'in Enver Paşa'ya yazdığı şiirin bir kıtası. Tank Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt III, *a.g.e.*, s.321.

212 Tank Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s.512-513.

213 Norbert Elias, *a.g.e.*, s.476.

214 T.Z. Tunaya, *a.g.e.*, s.474.

215 Norbert Elias, *a.g.e.*, s.465.

216 Tarihi Muhakeme, 8 Mart Sene 335 tarihinde iradei seniyeyi Hazreti Padişahiye iktiran eden kararname ile müteşekkil *Divanı Harp Örfi Muhakemeti*, Birinci Cilt, Kütüphaneyi 1919, İstanbul. (1919 yılında İstanbul'da, Ermeni Katliamı sorumlularını yargılamak amacıyla kurulan Divanı Harp Mahkemesi tutanaklarının Türkçeleştirilmiş metninden (savcının okuduğu iddianameden).

217 İttihatçıların döneme ilişkin birçok belgeyi imha ettikleri bilinmektedir. Konuya ilişkin var olan belgelerin de ya imha edilmiş ya da bazı kararlarının sözlü alınmış olması sözkonusudur.

218 Yves Ternon, *Tabu Armenien*, *a.g.e.*, S.189.

219 Özellikle anılarda bu konuda bolca ipucu bulmak mümkündür. İttihatçıların 1919 yargılamalarında da konuya ilişkin bazı belgelere İddianamede yer verilmiştir. Ekler bölümünde bu kaynaklardan sınırlı bir derlemeyi sunmuş bulunuyoruz.

220 Olayların gelişimi anlatılırken ayrıca kaynak belirtilmeyecektir. Konuyu ayrıntılı biçimde ele alan, değişik dillerde çeşitli kaynaklar mevcuttur. Katliama ilişkin var olan orijinal kaynakların, arşiv malzemelerinin ve eserlerin bir listesi için bakınız; *Das Verbrechen des Schweigens. Die Verhandlung des türkischen Völkermords an den Armeniern vor dem Ständigen Tribunal der Völker*, (Tessa Hofmann- Editör), a.g.e.. Burada, İngiliz, Fransız, Alman kaynakların, arşiv dosya numaraları ile birlikte geniş bir listesi verilmiştir.

221 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.275, Ankara 1988.

222 Aktaran, Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*,Cilt III, s.348.

223 Aktaran Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.255.

224 Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtal* (İstanbul 1919)'dan aktaran Mete Tunçay, Cihat ve *Tehcir*, 1915-16 Yazılan, s.8, İstanbul 1991.

225 Öldürülen devlet görevlilerine ilişkin bilgilerin yer aldığı kaynaklardan bazılan şunlardır: Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, s.39-40, İstanbul; *Der Prozeß Talat Pascha*, Stenographischer Bericht, s.57-58, Berlin 1921; Dr. Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes*, s.76, Potsdam 1919.

226 Tarihi Muhakeme, *a.g.e.*, Türkçeleştirilmiş metinden, s.14.

227 J.Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914*-1918, Sammlung Diplomatischer Aktenstücke, s.486, Potsdam 1919.

228 Johannes Lepsius, *a.g.e.*, s.XXVI.

BÖLÜM 2

ERMENİ KIYIMININ BAZI BOYUTLARI VE TÜRK SUSKUNLUĞU

1 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt II, Kısım IV, s.181-2.

2 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, (1908-1914), s.259, İstanbul 1984.

3 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt 2, a.g.e., s.466.

4 A.*g.e.*, s.439.

5 François Georgeon, *a.g.e.*, s.33.

6 Aktaran Ali Kemal Meram, *a.g.e.*, (Sayfa numarası notlanmadığı ve tamamı yazılmadığı için alıntı, notlanmda olan sınırlı ifadeye dayanarak verilmiştir ve tam orijinal biçim değildir.)

7 Tüm bir Kurtuluş Savaşı boyunca, Bolşevjklik sorununun da tıpkı Türkçülük gibi fayda açısından tartışıldığına dair bol miktarda belge vardır. Bu tartışmalardan bazıları için bak; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, I. Cilt, s.325-331, İstanbul 1987; Sina Akşın, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, a.g.e., s.433-434, Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s.95-100, Ankara 1978, Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, 1838'den 1995'e, Cilt 2, İstanbul 1980.

8 Konuya ilişkin A. Andonyan, (Documents Officiels concernant les Massacres Arméniens, Pans 1920) tarafından bazı belgeler yayımlanmıştır. Fakat bu belgelerin sahte olduklan yolunda önemli itirazlar vardır. Konu üzerine bir tartışma için bakınız; Vahakn N. Dadrian, The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: the Anatomy of a Genocide; in: *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 18, No:3, August 1986. Belgelerin gerçekleri yansıttığını söylemesine rağmen teknik bazı yanlış (eksiklerin) olduğunu Dadrian'da kabul etmektedir.

9 Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1*, S.176, Istanbul 1990.

10 Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, *a.g.e.*, s.277.

11 Tank Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s.279.

12 Doç. Dr. Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, *a.g.e.*, s.132.

13 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkilabı Tarihi*, Cilt III, Kısım III, s.42.

14 Konuya ilişkin Y.H. Bayur'un yaptığı izah denemesi gerçekten çok ilginçtir. Ortadaki açık çelişkinin üstünün örtülemeyeceğini farkeden Bayur, Sürülen Ermeniler şehir merkezlerinde değil kırsal bölgelerde oturuyorlardı. Onun için bu belgede ismi geçen şehirlerden, oralann kırsal bölgeleri değil, sadece şehir merkezleri kastediliyordu, demektedir. (*a.g.e.*, s. 42, Dipnot 49).

15 Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.288.

16 Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.289.

17 Mithat Şükrü ve Ziya Gökalp'in ifadelerinden. *Tarihi Muhakeme, a.g.e.*

18 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt III, s.468.

19 Benzeri bir mantığın Türk solunda da egemen olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, Türkiye Komünist Partisi'nin tarihi son derece karanlıktır ve bilinmeyen birçok yön, ispatı zor karşılıklı yapılmış birtakım itham ve iddialarla doludur. Bu konuda 80'li yıllarda TKP Merkez Komitesi üyesi bazı arkadaşlara, bu tarihi aydınlatmak için merkez komite belgelerini açıklamalan önerildiğinde gülmüşler, ve bu defterlere yazılanlarla tartışılan ve karara alınan şeyler arasında hiçbir ilişki bulunmadığını söylemişlerdir. Defterler tarihe ne tür bir bilgi sunulmak isteniyorsa ona göre düzenlenmişlerdi.

20 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, -Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar-, İstanbul 1980 s.450, 351, İstanbul 1980.

21 Hüseyin Cahit, Talat Paşa, *Yakın Tarihimiz*, Cilt 1, s.89.

22 Tırnak içindeki tüm ifadeler: Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt 5, s.1573, İstanbul 1967.

23 A.*g.e.*, s.1574.

24 Bu bilgiyi veren Doğan Avcıoğlu, bu kaynaklar konusunda bir şey söylememektedir. *Milli Kurtuluş Tarihi*, Cilt III, s.1116.

25 Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s.140'dan aktaran Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.1116.

26 Celal Bayar, *a.g.e.*, s.1579.

27 Morgenthau, *Secrets of the Bosphorus*, s.212'den aktaran Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.1122.

28 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkilabı Tarihi*, Cilt II, Kısım IV, s.255.

29 Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtal*, (Türkçeleştirilmiş metin s.19), İstanbul 1919.

30 Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.1138.

31 Bolşevik Devriminden sonra bazı Osmanlı-Türk yöneticileri, başlangıçtaki şevk ve heyecanla olmasa bile. bu yönde yeniden ümide kapılmışlardır. Fakat yine kısa sürede vazgeçilmiştir.

32 Şeref Çavuşoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Gizli Planı*, Yakın Tarihimiz, Cilt I, s.263.

33 A.*g.e.*, s.263.

34 Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtal*, adlı eserinde bu konuda ayrıntılı bilgiler verir. Örneğin Eskişehir'in en güzel evleri Ermenilere aittir. Bu insanlar evlerinden kovulmuş, evler

İttihatçılar arasında adeta yağmalanmıştır.

35 Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s.187, İstanbul 1987.

36 Tank Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s.514.

37 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt III, s.228.

38 *Basiret* gazetesinden aktaran; David Kushner, *a.g.e.*, s.80.

39 A.*g.e.*, s.80.

40 A.*g.e.*, s.82.

41 Gerhard Wiegand(Hrsg.): *Halbmond im letzten Viertel*, s.130-131, München 1970.

42 Aktaran, Wilhelm van Kampen, *a.g.e.*, s.123.

43 Mim Kemal Öke, "Şark Meselesi" ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1909), *Osmanlı Çalışmaları* III içinde, s.265, İstanbul 1982.

44 Ziya Gökalp'in 1915 yılında yazdığı, "Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbarettir" adlı makalesinden aktaran, Zafer Toprak, Türkiye'de "*Milli İktisat*" (1908-1918), a.g.e., s.32.

45 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story, s.51'* den aktaran Heath W. Lowry, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsünün Perde Arkası*, s.32-33, Istanbul 1991.

46 Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.277.

47 Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.287.

48 Kamuran Gürun, *a.g.e.*, s.286.

49 Yves Ternon, *Bericht über den Völkermord an den Armeniern im Osmanischen Reich 1915/16*, *a.g.e.*, s.76.

50 Azmi Süslü, *a.g.e.*, s.123.

51 "Devlet 'Hasta' ise, devlet adamı hastayı iyileştirecektir. Jön Türkler bu açıdan, 'içtimai tabib' rolüne kolayca oturabiliyorlardı." Şenf Mardin, Jön Türkler, *a.g.e.*, s.17; Aynca, Ş. Hanioğlu, *a.g.e.*, s.607.

52 Ş. Hanioğlu, *a.g.e.*, s.35.

53 *A.g.e.*, s.614-5.

54 Jön Türk kaynaklarındaki bu ve benzeri ifadeler için bakınız; Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s.610-13.

55 Y.H. Bayur, *Türk İnkilabı Tarihi*, Cilt III, Kısım III, s.45-46.

56 A.*g.e.*, s.48-49.

57 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt III, s.464.

58 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.83, Ankara 1985.

59 Hüsamettin Ertürk, *a.g.e.*, s.306.

60 Em. Tümg. İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, *a.g.e.*, s.163.

61 *A.g.e.*160.

62 Konuya ilişkin suskunluğun sebebi olarak ileri sürülen nedenlerden birisi, Türkiye'nin

tazminat davasından çekindiğidir. Eğer katliam kabul edilirse, Ermenilerin toprak, zarar tazmin taleplen olacaktır, denmektedir. Bu tez konu üzenndeki suskunluğu izah etmekten çok uzaktır.

63 Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, I. Cilt, *a.g.e*, s:24.

64 Göçebeliğin en önemli özelliği, kilim ve çadır dışında fazla köklü bir kültür yaratmamasıdır. Kalıcılık, derinlik göçebelikde bağdaşmamaktadır. Bunun doğal sonuçlarından birisi yaşamda da geçmiş kavramının fazla bir yer tutmamasıdır.

65 Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, s.146, Ankara 1988.

66 Baskın Oran, *a.g.e.*, s.74.

67 Sabahattin Selek, *a.g.e.*, s.100.

68 *Yakın Tarih Ansiklopedisi*, Cilt 12, s.27, Yeni Asya Dergisi Yayını, İstanbul 1990.

69 Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 515.

70 14 Ekim 1919'da Sivas'ta *Yenigün* Gazetesine ve 24/25 Ekim 1919'da Amasya'da *Tasvir-i Efkâr* gazetesine verdiği demeçlerden aktarılmıştır. (Demeçlerin tam metni için, *Yakın Tarihimiz*, Cilt 1, s.95, 127).

71 Doğan Avcıoğlu, 3 Ciltlik *Milli Kurtuluş Tarihi* adlı eserine bu cümle ile başlar. Cilt 1, s.5.

72 Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.18 ve sonrası, Aynca, Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi, Milli Mücadele Tarihi*, Cılt 2, s.39-49, 150 ve sonrası Ankara 1969.

73 Baskın Oran, *a.g.e.*, s.147, 149.

74 Erik Jan Zürcher, *a.g.e.*, s.159-60.

75 Sabahattın Selek, *a.g.e.*, s.121.

76 *A.g.e.*, s.127.

77 Dr. Falın Can, "İzmir Suikast Teşebüssü ve Kara Kemal Bey", *Yakın Tarihimiz* Cilt 1, s.169. Yine aynı yazarın, "İlk Milli Kuvvet Nasıl Kuruldu?", *a.g.e.*, s.334.

78 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, Cılt III, s.1177.

79 İsimler Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.1176-1181 arasından alınmıştır.

80 Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.1199.

81 Falih Rıfkı Atay, *a.g.e.*, s.236.

82 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması* (1923-1931), s.34, Ankara 1981.

83 Baskın Oran, *a.g.e.*, s.112.

84 Baskın Oran, *a.g.e.*, s.74.

85 Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.1183.

86 Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.1233.

87 Sina Akşin, *a.g.e.*, s.192.

88 Amasya'da, üçü açık ve imzalı, ikisi gizli ve imzasız beş protokol yapılmıştır. Açıklanmayan 4. Protokol'ün üçüncü maddesi ile Ankara, İstanbul'un Ermeni kınmı suçlularının

yargılanması ısrarına karşıt olarak, "kötülük yapmış olan Ermenilerin de mahkemeye verilmesi" ilkesini kabul ettirmiştir. Gerek İtilaf devletleri ile ilişkiler, gerek İstanbul'ca resmen tanınmak gerekse de açıktan Ermeni kıyımını savunur konuma düşmemek için Ankara açık protokoldeki maddeye itiraz etmemiştir. Karşı teklifin gizli ve imzasız bir protokolde yer alması bile dönemin havası hakkında bilgi vericidir. (Ayrıntılı bilgi için bak; Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, *Milli Mücadele Tarihi*, İkinci Kitap, a.g.e., s.185 vd.).

89 Elazığ valisi, İstanbul hükümetinin emriyle Mustafa Kemal'i tutuklamak amacıyla Sivas'a baskın yapmayı planlar ama başarısız olur.

90 Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.1181.

91 Ermeni katliamının etkileri bir tek Cumhuriyetin ilk yılları ile sınırlı değildir. Bu katliamın yarattığı sonuçlar politik hayatımızda 1950'li yıllarda da önemli bir rol oynamıştır. Birinci Dünya Savaşı döneminde savaş nedeniyle cephelerde olan veya savaş nedeniyle bulunduktan bölgeleri terkedenler, savaş bitiminde döndüklerinde, savaşa gitmedikleri için Ermeni mallarını yağmalayarak zenginleşmiş yeni bir tabaka ile karşılaşmışlardır. Bu yeni zenginler aynı zamanda yeni kurulmakta olan Türkiye devletinin örgütleyicileri olmuşlar ve devlet tarafından da sürekli korunmuşlardır. Savaş nedeniyle bu yağmadan pay alamayanlarla, bu yeni zenginler sınıfı arasında daima bir gerilim olmuş ve 1950'li yıllarda AP-CHP aynşmasında bu çatışma da önemli bir rol oynamıştır.

92 Cumhuriyetin kurucu kadrolarının hayat hikâyelerine Ermeni katliamındaki rolleri itibanyla bakmak bizlere son derece önemli ipuçları verecektir. Bu, bugüne kadar yapılmamış bir çalışmadır ve tarihçilerimizin önünde durmaktadır.

93 Mahmut Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet 1920, *Milli Mücadele Tarihi*, Üçüncü Kıtap, s.172, Ankara 1970.

94 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, *a.g.e*, s.450.

SON BİR SÖZ

1 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988 (Dördüncü Basım).

2 Heath W. Lowry, The U.S. Congress and Adolf Hitler on the Armenians; Political Communication and Persuasion, *An International Journal* içinde, Volume 3, Nr: 2, 1986, s.111-140, New York-Philadelphia-London.

3 Hovhannes Kaçaznuni, *Taşnakların Artık Yapacağı Bir şey Yoktur*. 1923 Viyana. Ermenice olan bu kitabın 1955 yılında New York'da İngilizce çevirisi yayımlanmıştır.

4 Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 290.

5 *A.g.e.*, s. 290-93.

6 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1985 (İkinci Basım).

7 *A.g.e.*, s. 47.

8 Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 287.

9 Bölgede, emirlere uymayı reddettikleri için öldürülen kaymakam ve diğer devlet görevlilerine

ilişkin bilgilerin yer aldığı kaynaklardan bazıları şunlardır. Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, s.39-40, İstanbul; *Der Prozeß Talat Pascha*, Stenographischer Bericht, s.57-58, Berlin 1921; Dr. Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes*, s.76, Potsdam 1919.